

BHAVAN'S LIBRARY

**This book is valuable and
NOT to be ISSUED
out of the Library
without Special Permission**

निर्णयसागरमुद्रालयम्

In preparing this edition of the *Sārangdhara Saṁhitā* my chief aim was to put before the public a tolerably correct copy of this, one of the most elementary works on Indian medicine. In my cursory attempts to assign a satisfactory date to the work I have failed. That being not the principal object in view, I did not go deep into the matter. I wanted only to put in the hands of the students of medicine a good edition of the work. I hope I have done it.

When a student begins to study Indian medicine, this is the first work put in his hands by his tutor. Such an elementary and important work should necessarily be free from interpolations and misprints often found in many books prepared without any editorial care. In these days, when the study of this branch of Indian learning is so little encouraged, the absence of fair editions of the works would lead to a still more falling down of the study. Mine is only a poor attempt but its appearance even with

all its short-comings may instigate others for co-operation.

This edition is based on two manuscript and two printed copies, the only four that I could very easily procure. Of the two printed the first was published by Chintaman Joshi Nagarkar in the S'ake year 1782. The edition is now out of print. It is tolerably correct. A translation in Marathi is also printed with it. Very little care seems to have been taken in comparing the manuscript with other copies and noticing different readings occurring in them.

The other printed copy consulted is the one published at Calcutta. It is often incorrect but its having come from a part to which none of the other three belongs, helped me much by way of giving, in a place or two, better readings than those found in the others.

The third, a manuscript copy, was procured for me by my friend the Hon. Mr. Javerilal Umias'ankar Yajnik, from the library of the Bombay Branch of the Royal Asiatic Society.

this copy, which forms one of the collections of the late Dr. Bhau Daji, seems to be considerably old. It is tolerably correct. The first printed copy seems to have been based on a copy coming from the same mother copy as this.

The fourth and the last is my own manuscript copy. This I copied myself when studying under the late Vaidya Vittal Bhattji of Jámnnagar. The original from which this is very faithfully copied is now in the possession of his son the wellknown Zandu Bhattji, Vaidya to H. H. Sir Shibaji Babádar of Jámnnagar.

These four I have very carefully collated and have adopted readings, where more than one occurred, those which I thought the best and most likely to be original. With the intention of not making the book very costly I have avoided giving all the various readings found in the copies, which instead of adding any weight to the substance would make the volume bulky, at the same time not omitting to notice those which seemed to be important. I have placed the latter in the foot-notes.

I have also compared various passages of this with the corresponding passages in the printed and manuscript copies—within my reach—of *Bhācuprakāś'a*, whose author seems to have often quoted from this work. One more work—*Vṛind Sangraha*—was also consulted. The last work is certainly older than *S'arangdhara Saṁhitā*. In *S'arangdhara Saṁhitā* we find passages which seem to have been taken without any material change from the *Vṛind Sangraha*. In short, I have spared no pains to make the edition as correct as my means can make it. How far I have succeeded, I leave it to the reader to judge.

Lastly I cannot conclude this without expressing my best thanks to the Hon. Mr. Javerilal who allowed me, with great readiness, use of the copy in the library; and without noticing the diligence and care with which Mr. Keshavlāl Harirām and my pupil Naranji Jātāshanker carried it through the press.

P. J. }
Oushadha'laya, }
 29 Nov. 1891. }

PRABHURA'M JIVANRA'M
 VAIDYA.

शार्ङ्गधरसंहिता

प्रथमखंडस्यानुक्रमणिका

अथ प्रथमोऽध्यायः ।

	पृष्ठ	श्लो.
भंगलाचरणम्	३	१
समूलं ग्रंथप्रयोजनम्	३	२
रोगाणां निश्चयपूर्विका चिकित्सा	४	३
धौपधिप्रमाणः	॥	४
ग्रंथप्रयोजनम्	॥	५
स्तब्दाध्यायानुक्रमः	५	७
ग्रंथसंस्था	५	१३
मागधीया परिभाषा	॥	१४
योगपरिभाषा	९	३६
मात्रापरिभाषा	॥	३८
कलिंगपरिभाषा	॥	३९

युक्तायुक्तविचारः	...	...	...	...	१०	४४
इति श्रीशार्ङ्गधरसंहितायां सूत्रस्थाने प्रथमखंडे परिभाषा-						
नाम प्रथमोऽध्यायः ॥						

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

तत्रौषधग्रहणकालाः	...	...	...	...	१३	१
रसाः	...	...	...	...	१५	१३
गुणाः	...	...	...	...	१७	१६
वीर्यम्	...	...	...	...	१७	१७
विपाकः	...	...	...	...	१६	४२
प्रभावः	...	...	...	...	१७	२१
ऋतुभेदेन वातादीनां संख्यापचयोपशमादयः					१७	२४
दोषाणां भोजनादिना चयक्रीपापचयाः	...	...	...	...	१७	३०
इति श्रीशार्ङ्गधरसंहितायां सूत्रस्थाने प्रथमखंडे भिन्नग्या-						
स्थानकं नाम द्वितीयोऽध्यायः ॥						

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

तत्र नाडीपरीक्षा	...	...	...	...	१८	१
शुभाऽशुभस्वप्नपरीक्षा	...	...	...	...	२०	९

	पृष्ठ,	श्लो.
दूतपरीक्षा...	२१	२२
शुभाऽशुभशकुनम् ...	२२	२४
भित्तित्तालक्षणम् ...	२२	२६
इति श्रीशार्ङ्गधरसंहितायां सूत्रस्थाने प्रथमखण्डे नाडीपरीक्षा- दिविधिर्नाम तृतीयोऽध्यायः ॥		

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

तत्र विविधौषधयः ...	२३	१
इति श्रीशार्ङ्गधरसंहितायां सूत्रस्थाने प्रथमखण्डे दीपनपाच- नादिकथनं नाम चतुर्थोऽध्यायः ॥		

अथ पंचमोऽध्यायः ।

तत्र शारीरम् ...	२६	१
मृष्टिक्रमः ...	३४	५५
इति श्रीशार्ङ्गधरसंहितायां सूत्रस्थाने प्रथमखण्डे कलादिकथ- नं नाम पंचमोऽध्यायः ॥		

अथ षष्ठोऽध्यायः ।

तत्राहारपाकगर्भोत्पत्तिबालपोषणानि ...	३७	१
---------------------------------------	----	---

अथ वातादिप्रकृतिलक्षणानि ... ४० २१
 इति श्रीशार्ङ्गधरसंहितायां सूत्रस्थाने प्रथमखण्डे आहारादिग-
 तिकथनं नाम षष्ठोऽध्यायः ॥

अथ सप्तमोऽध्यायः ।

तत्र रोगाणां गणना ...	४१	१
तत्र ज्वररोगभेदाः ...	४२	२
अतिसारभेदाः ...	४२	८
प्रहणीपांचविध्यकथनम् ...	४२	८
प्रवाहिकाचातुर्विध्यकथनम् ...	४२	९
त्रिविधाजीर्णनामानि लक्षणानि च ...	४२	११
त्रिषाज्जीर्णहेतुकथन-महत्तरोगत्रिविध्यकथनं च ...	४३	१०
विपूची त्रिधा तन्नामानि ...	४३	११
षट्षिषादर्शसि तद्भेदी च ...	४३	१२
त्रिविधचर्मकिलाः ...	४४	१३
एकविंशतिविधकृमिभेदाः ...	४४	१४
पंचविधः पांडुरोगः ...	४४	१५
एकविधा कामला तद्भेदी च ...	४४	१५

(५)

				पृष्ठ	श्लो.
रक्तपित्तं त्रिधा ...	...	...	...	४४	२०
कासाः पञ्च ...	...	...	...	"	२१
क्षयाः पञ्च ...	...	...	...	"	२२
शोषाः षट् ...	...	...	...	"	२३
पञ्चविधः श्वासरोगः ...	...	...	...	४५	२४
पञ्चविधो हिकाररोगः ...	...	...	...	"	२५
चतुर्विधोऽमिविकाररोगः ...	...	...	...	"	२६
पञ्चविधोऽरीचकरोगः ...	...	...	...	"	२७
मस्रविषदृष्टिरोगः ...	...	...	...	"	२८
पट्टिपः स्वरभेदरोगः ...	...	...	...	"	२९
तृष्णा पट्टिपा ...	...	...	...	"	३०
मूर्च्छारोगश्चतुर्विधः ...	...	...	...	"	३१
एकविधो भ्रमरोगः ...	...	...	...	४६	३२
एकैकधा निद्रातंद्रासन्धासग्लानिरोगाः				"	"
मस्रपा मदरोगः...	...	...	...	"	३३
चतुर्धा मदान्ययः ...	...	...	...	"	३४
परमदधिरथा ...	...	...	...	"	"
एकैकधा पानाजीर्णशनभिभ्रमपानान्ययरोगाः				"	३५
सप्तधा दाहगेयः ...	...	...	...	"	"

			पृष्ठ	श्लो.
षोढा चोन्मादरोगः	...	...	३७	३७
विंशतिधा भूतोन्मादरोगः	...	...	३८	३८
चतुर्विधोऽपस्माररोगः	...	...	४७	४०
चत्वारश्चामदाताः	...	...	४१	४१
अष्टधा शूलरोगः	...	...	४२	४२
अष्टविधः परिणामशूलरोगः	...	...	४३	४३
त्रयोदशोदावर्ताः	...	...	४५	४५
द्विधाऽऽनाहरोगः	...	...	४८	४९
एकधोरोमहरोगः	...	...	५०	५०
हृद्रोगाः पंचधा मताः	...	...	५१	५१
अष्टविध उदररोगः	...	...	५२	५२
अष्टधा गुल्मरोगः	...	...	५३	५३
मूत्राघातास्त्रयोदश	...	...	५४	५४
अष्टधा मूत्ररुद्धरोगः	...	...	५५	५५
चतुर्धा चादमसीरोगः	...	...	५६	५६
विंशतिधा प्रमेहरोगः	...	...	५७	५७
एकधा सोमरोगः	...	...	५८	५८
दशधा प्रमेहपिट्टिकारोगः	...	...	५९	५९
एकधा मेदोदोषरोगः	...	...	६०	६०

शोफरोगा नव स्मृताः ...	...	...	...	...
वृद्धिरोगाश्च सप्तधा ...	...	...	...	६६
अंदशृद्धिस्तथा चैकः ...	...	...	...	६७
गंडमालारोगश्चैकधा ...	...	...	...	...
एकधा गंडाच्छर्जीरोगः ...	...	...	...	६८
नवधा प्रणिरोगः ...	...	...	...	...
षड्विधधारुदो रोगः ...	...	...	५१	६९
त्रिधा श्लीपदरोगः ...	...	...	...	७०
षड्विधो विद्रधिरोगः ...	...	...	...	...
पचदशधा व्रणरोगः ...	...	...	...	७१
सद्योव्रणरोगस्त्वष्टधा ...	...	...	...	७६
कोष्ठमेदो द्विधा ...	...	...	५३	७७
अस्थिभंगोऽष्टधा हेयः ...	...	...	...	...
चतुर्धा वद्विदम्भरोगः ...	...	...	...	७८
नाडीरोगश्च पंचधा ...	...	...	...	७९
अष्टविधो भगंदररोगः ...	...	...	...	८०
पंचविध उपदंशरोगः ...	...	...	...	८२
चतुर्विधविधः शूलरोगः ...	...	...	...	८३
अष्टादशविधः कुष्ठरोगः ...	...	...	६३	८७

				पृष्ठ	श्लो.
पष्ठिधा क्षुद्ररोगाः	...	...	...	५४	९१
निसर्परोगौ नवधा	...	...	...	५५	१००
उदररोगैर्धेकधा	...	...	...	,,	१०२
शीतपित्तरोगैर्धेकः	...	...	...	५५	१०२
अम्लपित्त त्रिधा	...	...	...	,,	१०३
वातरक्तमष्टधा	...	...	...	,,	,,
अर्शतिर्वातरोगाः	...	...	...	,,	१०५
चत्वारिंशत्पित्तरोगाः	...	...	...	५७	११५
विंशतिः कंफरोगाः	...	...	...	५८	१२२
रक्तरोगा दश ज्ञेयाः	...	...	...	,,	१२५
चतुःसप्ततिर्मुखरोगाः	...	...	...	,,	१२७
अष्टादशकर्णरोगाः	...	...	...	६०	४२
पंच कर्णमूलरोगाः	...	...	...	६१	४५
अष्टादश नासारोगाः	...	...	...	,,	४७
दश शिरोरोगाः	...	...	...	,,	४९
नव कपालरोगाः	...	...	...	६२	५१
चतुर्णवतिर्नेत्ररोगाः	...	...	...	,,	५३
पंच पुंस्त्वदोषरोगाः	...	...	...	६४	७१
अष्टौ शुक्रदोषरोगाः	...	...	...	६५	७२

अथ स्त्रीरोगनामानि श्रेष्ठ्यन्ते

अष्टावार्तवदोषरोगाः	...	...	...	॥	७५
चतुर्विधं रक्तप्रदरम्	...	...	...	॥	७६
विंशतियोनिरोगाः	...	...	...	॥	७७
चतुर्धा योनिकंदरोगः	...	...	...	६६	८०
अष्टौ गर्भरोगाः...	...	...	...	॥	८१
पंच स्तनरोगाः	...	...	...	॥	८२
त्रिधा स्तन्यरोगः	...	...	...	॥	८३
सूतिकारोगाः	...	...	...	॥	८४
द्वाविंशतिर्षालरोगाः	...	...	...	॥	८५
द्वादश बालप्रहरोगाः	...	...	...	६७	८९
अनुक्तरोगाणां संप्रदः	...	...	...	॥	९१
पंचकर्मणां मिथ्यायोगैर्भवितारो रोगाः...	...	...	...	६८	९४
क्षेदादिषड्भ्यो भवितारो रोगाः...	...	...	...	॥	९५
एकैकधा शितोष्णसल्यक्षारोषद्रवाः	...	...	...	॥	९६
विषाणां भेदास्तद्वैरोगकथनं च	...	...	...	॥	९६
विषाणां विभेदाः	...	...	...	॥	२००
चत्वार आगन्तुकोपद्रवाः	...	...	...	६९	२०२

चत्वार आगन्तुकमिदाः ... २०३

शेषा अप्रसिद्धरोगा अनुमानतश्चिकित्स्याः ,, २०४

इति श्रीशार्ङ्गपरसंहितायां प्रथमस्कंदे रोगगणनानाम्
सप्तमोऽध्यायः ॥

अथ मध्यमखण्डस्यानुक्रमणिका ॥

तत्र प्रथमोऽध्यायः ।

पंच कयायानुगणना...	...	...	...	७३	१
स्वरसंविधिस्तद्वेदस्तन्मानकयनं च	...	...	...	■	२
स्वरस्य मध्यादिप्रक्षेपमानपरिमाणा	...	...	...	„	५
पुटपाकविधिस्तन्मानं च	...	...	...	७५	२१
पुटपाके मध्यादिद्रव्याणां मानम्	...	...	...	७६	२३

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

कृत्यकल्पना तन्मानं मय प्रक्षेप्यद्रव्यमानं च	...	...	...	७९	१
प्रमध्यादिकयायभेदस्तन्मानं च	...	...	...	९९	५२
कयायकल्पना	...	...	...	„	५४
गूरुकल्पना	...	...	...	„	५६
शुतोदककल्पना	...	...	...	१००	५९
उष्णोदकविधिः	...	...	...	„	६१
कयायविधिः...	...	...	...	१०१	६६

				पृष्ठ	श्लो.
विशेषविधिः	...	...	...	॥	६८
पेयाविधिस्तदुष्णश्च	...	...	...	॥	६९
गूषकल्पना तदुष्णश्च	...	...	...	॥	७१
मंदविधिस्तदुष्णश्च	...	...	...	१०२	७१

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

फाटकल्पना तन्मानं तत्र प्रक्षेप्यौषधिमानं च	१०३	१
मथकल्पना तन्मानं च	१०४	९

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

हिमकल्पना तन्मानं च	१०५	१
---------------------	-----	---

अथ पंचमोऽध्यायः ।

कल्ककल्पना तन्मानं तत्र क्षेप्यद्रव्यमानं च	१०६	९
---	-----	---

अथ षष्ठोऽध्यायः ।

चूर्णकल्पना तन्मानं तत्र क्षेप्यद्रव्यमानं तदनु- पानं तद्रावनामानं च	११०	१
---	-----	---

अथ सप्तमोऽध्यायः ।

वटवकल्पना तत्र क्षेप्यद्रव्यमानं

वटवकपरिमाणं च ... १३३ १

अथाष्टमोऽध्यायः ।

अग्लेहकल्पना तन्मानं च

... १४७ १

अथ नवमोऽध्यायः ।

गुतादिकल्पना तत्र क्षेप्यद्रव्यमानं

तेषां पाकप्रकाशकपनं च ... १५४ १

अथ दशमोऽध्यायः ।

अतिष्ठकल्पना तद्द्रव्यतन्मानं तत्र

क्षेप्यद्रव्यमानं च ... १८१ १

अर्थकादशोऽध्यायः ।

भस्मानि ।

स्पर्शदिपायकपनं तच्चोपनखनं च ... १९४ १

	पृष्ठ	श्लो.
स्वर्णभस्मप्रकारः	१९६	२१
तारुभस्मप्रकारौ	१९७	२५
ताम्रभस्मप्रकारः	१९८	३३
आरुभस्मप्रकारः	१९९	३५
कांस्यभस्मप्रकारः	२००	३६
ताम्ररीतिध्वनिभस्मप्रकारान्तम्	२०१	४०
नागभस्मप्रकारौ	२०२	४४
यगभस्मप्रकारः	२०३	५२
लोहभस्मप्रकारः	२०४	५३
शुभ्रादिसप्तधातुनां मारणेऽन्यः प्रकारः ...	२०५	५४

उपधातवः ।

महीपधातुशोधनम्	२०६	५३
स्वर्णमाक्षिकस्य शोधनमारणे	२०७	५४
रौप्यमाक्षिकस्य शोधनमारणे	२०८	५५
तुल्यस्य शोधनम्	२०९	५६
अभ्रकस्य शोधनमारणप्रकारौ	२१०	५७
नीलांजनस्य शोधनम्	२११	५८
गौरकृतामिश्रकृणवराटिकातोरिचंसकर्तुं शा- नां शोधनम्	२१२	५९

				पृष्ठ.	श्लो.
मनःशिलाशोधनम्	...	...	...	„	७०
तालस्य शोधनम्	...	...	...	„	७१
रसकस्य शुद्धिः	...	...	...	२०४	७३
सर्वधातूनां सत्वमोचनम्	...	...	...	„	७४

रत्नादीनि ।

वज्रशुद्धिस्तन्मारणप्रकाराश्च	...	...	२०४	७७
वैक्रांतस्य शोधनमारणे	...	...	२०५	८४
सर्वरत्नानां शोधनमारणे	...	...	„	८६
शिलाजतुशोधनम्	...	...	२०६	९०
शिलाजतुकृतिः	...	...	„	९२
मंझूरस्य कृतिः	...	...	२०७	९७
क्षारकान्यना	...	...	„	९९

अथ द्वादशोऽध्यायः ।

पारदस्य गुणास्तन्मात्राणि च	...	...	„	१
सूर्यादिनवग्रहाणां नामभिस्ताम्रा-				
दिनवधानूनां नामानि	...	...	„	३
पारदशोधनम्	...	...	२०९	४

				पृष्ठ	श्लो.
गघकशोधनम्	...	...	...	२१०	१३
हिगुलशोधनम्	...	...	...	,,	१५
हिगुलाच्छुद्धपारदग्रहणम्	...	...	...	,,	१६
शुद्धपारदस्य मुखकरणप्रकारौ	...	...	...	,,	१८
कच्छपयंत्रेण बंधकजारणम्...	...	...	...	२११	२५
पारदभस्मप्रकाराः	...	...	...	२१२	२९

[अनुक्तश्लोकाः ।]

जपाक्षुद्धिः	...	...	...	२४८	१
विषशुद्धिप्रकारौ	...	...	...	,,	२

इति मध्यमखंडः ।

अथोत्तरखण्डस्यानुक्रमणिका ।

प्रथमोऽध्यायः ।

श्लेहविधिः ।

श्लेहप्रकारस्तत्पानसमयकथनं च	...	...	२५३	१
श्लेहस्य द्वैविध्यम्	...	...	...	२
श्लेहानां परस्परसंमिलनेऽभिधानम्	...	...	...	३
श्लेहपानाय वासरकथनम्	...	...	...	४
श्लेहानां सारमीमवनकालः	...	...	...	५
श्लेहमात्राया योग्यस्थले योजना	...	...	...	६
श्लेहस्यमात्राया ग्रहणे विकृतिकथनम्	...	...	...	७
दीप्तमिमध्यामिस्वत्पामिभ्यो मात्राकथनम्	...	...	...	८
अग्न्या श्लेहस्य मात्राधिक्यकथनम्	...	...	...	९
अल्पादिमात्राणां गुणाः	...	...	२५४	१०
यथादीपमनुपानविशेषः	...	...	...	११
घृतश्लेहाहरोगी	...	...	...	१२
तिलश्लेहाहरोगी	...	...	...	१३

	पृष्ठ	श्लो.
मांसश्लेहार्द्ररोगी	॥	१३
अस्थिश्लेहार्द्ररोगी	॥	१४
श्लेहघ्नद्वययोग्यकालकथनम्	२५५	१५
स्थूलविशेषेण श्लेहस्य योजना	॥	१७
श्लेहस्य भिन्नभिन्नान्यनुपानानि	॥	१८
मत्तयुक्तश्लेहार्द्रकथनम्	॥	१९
सद्यःश्लेहनकरीयवागूपानम्	॥	२०
सद्यःश्लेहनं धारोप्ययुक्तगृतश्लेहपानम्	॥	२१
मिथ्याचागादिना जीर्णश्लेहस्य प्रतीकारः	॥	२२
श्लेहार्द्रजीर्णस्य प्रतीकारः	३५६	२३
श्लेहपानात्पित्तकोपोत्पत्त्यप्रतीकारः	॥	२४
श्लेहपानानर्हाः	॥	२५
श्लेहपानार्हाः	॥	२६
श्लेहपानात्सुश्लिग्घस्य लक्षणम्	॥	२७
अतिश्लेहपानत उपद्रवकथनम्	२५७	२८
रक्षस्य श्लिग्घाकरणं श्लिग्घस्य रक्षीकरणम्	॥	२९
श्लेहमेवनेन स्वास्थ्यकथनम्	॥	३०
श्लेहपाने वज्याः पदार्थाः	॥	३१

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

स्वेदविधिप्रकरणम् ।

स्वेदस्य भेदाः	...	...	...	...	२५८	१
स्वेदगुणाः	...	...	...	...	॥	२
गथाशक्ति स्वेदयोजना	...	...	...	...	॥	३
रोगविशेषे स्वेदविशेषः	...	...	...	...	॥	४
पूर्वस्वेदनार्हाः	...	...	...	...	२५८	६
पश्चात्तेष्व्याः	...	...	...	...	२५९	८
स्वेदनानुकूलप्रदेशकप्रलाः	...	...	...	...	॥	९
स्वेदनादोषस्य गमनमार्गकथनम्	...	...	...	...	२५९	९
स्वेदनाज्जातविरेकस्य चिकित्सा	...	...	...	...	॥	१०
स्वेदनानर्हाः	...	...	...	...	॥	११
भण्डार्मस्य स्नानानि	...	...	...	...	॥	१२
अतिस्वेदनोत्थोपद्रवचिकित्सा	...	...	...	...	॥	१४
तापर्मज्ञस्वेदलक्षणम्	...	...	...	...	२६०	१५
उष्मर्मज्ञस्वेदस्य लक्षणम्	...	...	...	...	॥	१६
उपनादर्मज्ञस्वेदस्य लक्षणम्	...	...	...	...	२६१	२२
महाशात्त्वणप्रयोगः	...	...	...	...	॥	२३

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

विरेचनविधिः ।

दमनोत्तरं विरेकस्य विधिः	१
विरेकस्य द्वितीयो विधिः	२६८ ३
विरेकस्य सामान्यसमयाः	॥ ॥
विशेषतो विरेकाहो व्याधयः	॥ ४
दोषानां दूरीकरणे विरेकोत्कृष्टता	॥ ५
विरेकानहो रोगिणः	॥ ६
विरेकाहोः	॥ ८
विरेके मृदुमध्यकूरकोष्ठविचारः	२६९ १२
मृदुमध्यकूरकोष्ठेषु मृदुमध्यादीषधानि	॥ १४
उत्तमादिभेदेन विरेकस्य प्रमाणम्	॥ १५
विरेकाय कयाद्यादीनां मात्राकथनम्	॥ १६
विरेकाय कल्कादिप्रमाणम्	२७० १७
दोषापेक्षया विरेके विद्वद्वादीषधप्रदणप्रकारः	॥ १८
अधिराद्विरेकोपायः.... ..	॥ २०
ऋतुभेदेन विरेकोपाधानां भिन्नभिन्नकथनम्....	॥ २१
मुखं विरेकायाभयामोदकः.... ..	२७१ २६

	पृष्ठ	श्लो.
विरेकस्य साहाय्यकराणि	२७२	३३
विरेकग्रहणोत्तरं सेव्यासेव्यकथनम्	,,	३४
विरेकौषधैर्यद्यत्पायुद्वारा बहिः		
पतति तत्कथनम्	,,	३५
दुर्विरेकोत्थोपद्रवकथनम्	,,	३६
दुर्विरिक्ताय चिकित्सा	,,	३८
अतिविरिक्तोपद्रवकथनम्	२७३	३९
अतिविरिक्तोपद्रवचिकित्सा	,,	४०
विरेकशमनोपायाः	,,	४१
सम्यग्विरिक्तस्य लक्षणम्	,,	४४
विरेकसेवनगुणाः	,,	४५
विरिक्तस्य वर्ज्यपदार्थाः	२७४	४६
विरिक्तस्य पथ्यम्	,,	४७

इति विरेकविधिः ॥

अथ पंचमोऽध्यायः ।

वस्तिविधिः ।

द्विधा वस्तिलक्षणम्	,,	१
----------------------------	----	---

	पृष्ठ	श्लो.
द्रवसंज्ञस्वेदस्य लक्षणम्	२६२	२८
स्वेदः केषु कदा कार्यः	"	३५
स्वेदतोत्तरोपचाराः	"	३६

इति स्वेदविधिः ॥

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

वमनविधिः ।

वमनविरोचनकालः	२६३	१
वमनादाः	"	२
वमनानर्हाः	"	६
विशेषेण वमनानर्हाः	२६४	१०
वमनोपधात्पूर्वं सेव्यभक्ष्याः	"	"
वमने हितभक्ष्याः	"	१२
वमनोपधस्य कार्यकरणे प्रमाणम्	"	१३
वमनाय सेव्यकायस्य मात्रा	"	१४
वमनाय कम्पकादीनां मात्रा	२६५	१५
वमनविषय उत्तममध्यकनिष्ठ- वेदानां प्रमाणम्	"	१६

	पृष्ठ	श्लो.
वमनादी प्रस्थप्रमाणकथनम्	१७	१७
दोषविशेषे वमनापघविशेषः... ..	१८	१८
ग्रहीतवमनस्य बाह्योपचारः	२१	२१
दुर्दान्तेरुपद्रवकथनम्	२२	२२
अतिवांतेरुपद्रवकथनम्	२३	२३
अतिवान्तस्य चिकित्सा	२४	२४
वांतेरन्तःप्रविष्टायां जिह्वायां चिकित्सा	२५	२५
वांतेर्भ्रह्मिण्युत्तायां जिह्वायां प्रतीकारः	२६	२६
वांतेरक्ष्णोविकारे चिकित्सा... ..	२७	२७
वांतेर्दुस्तम्भचिकित्सा	२८	२८
वान्तेरुक्तपाते चिकित्सा	२९	२९
वान्तेः समुत्थवृष्णादिपीडासु चिकित्सा	३०	३०
सम्यग्वातस्य लक्षणानि	३१	३१
सम्यग्वाताय पथ्यभोजनकथनम्	३२	३२
सम्यग्वातस्य य उपद्रवा न जायन्ते तत्कथनम्	३३	३३
वमनविषये निषिद्धपदार्थाः	३४	३४

इति वमनविधिः ॥

	पृष्ठ	श्लो.
अनुवासनयस्तिमात्रा	२७५	३
अनुवासनाहोः	,,	५
अनुवासनानहोः	,,	६
यस्तिनेत्रकरणाय सुवर्णादिकथनम्	,,	७
रुग्णस्य वयोनुरूपं नेत्रदीर्घाकरणम्	,,	८
नेत्रस्य छिद्रप्रमाणम्	२७६	१०
यस्तिनिर्माणम्	,,	१३
ग्रन्थस्तेनैत्रप्रमाणम्	,,	१४
यस्तेर्गुणाः	,,	१५
यस्तिकर्मणः कालकथनम्	,,	१६
यस्तेर्हानमात्राया अतिरिक्तमात्रायाश्च गुणाः .	२७७	१९
उत्तमादेर्मात्राकथनम्	,,	२०
ब्रह्मे सैववादिमात्रायाः परिमाणम्	,,	२१
विरेचनोत्तरमनुवासनयस्तिविधानम्	२७७	२२
यस्तिषोडशप्रकाराः	,,	२३
यस्तेः पीदनकालः	२७८	२७
मात्राकालस्य प्रमाणम्	,,	२८
यस्तिकर्मणः उत्तरकर्णायम्	,,	२९
सम्यग्प्रयुक्तयस्तेर्गुणाः	,,	३१

	पृष्ठ	श्लो.
क्षेहविकृतिर्दरीकरणोपायः	२७९	३३
वातादिदोषानुसारेण चस्तिमात्रापरिमाणम् ...	„	३४
पस्तेर्गुणाः	„	३५
अनुवासननिरुद्धारः	२८०	३९
केवलक्षेहे बहिरायाते प्रतीकारः	„	४१
क्षेहो बहिर्नायाति तदुपद्रवास्तदुपायश्च ...	„	४२
अनुवासन उपेक्ष्यरोगी	„	४५
अहोरात्राद्बहिर्नायातक्षेहोपायः	„	४६
अनुवासनतैलम्	२८१	४७
अनुवासनं विपर्यासेन रोगोत्पत्तिः		
तदुपायकथनं च	„	५०
चस्तिवर्गणि पथ्यम्... ..	„	५१

इति क्षेहचस्तिविधिः ॥

अथ षष्ठोऽध्यायः ।

निरुद्धचस्तिविधिः ।

निरुद्धचस्तिस्तत्रामान्तरं च...	२८३	१
निरुद्धचस्ती कपायादिपरिमाणम्	„	३

	पृष्ठ	श्लो.
निरुद्धवस्तुनर्हाः	॥	४
निरुद्धार्हाः	॥	६
निरुद्धवस्तिप्रकारः	२८३	८
पहिर्नायातनिरुद्धचिकित्सा	॥	१०
सुनिरुद्धलक्षणम्	॥	११
दुर्निरुद्धलक्षणम्	॥	१२
सम्यक्पक्त्योरास्थापनञ्जेह्यस्त्योर्लक्षणानि	॥	१३
दोषापेक्षया निरुद्धवस्तेः संख्याकथनम्	२८४	१५
लघुर्ताक्ष्यनिरुद्धवस्त्येर्हानर्हकथनम्	॥	१७
आदिमध्यावसाने वस्तियोजना	॥	१८
उल्लेखनवस्तेर्लक्षणम्	॥	१९
दोषहरवस्तिर्लक्षणम्	॥	२०
शमनवस्तिः	॥	२१
शौषणवस्तिः	२८५	२२
लेखनवस्तिः	॥	२३
शृङ्खणवस्तिः	॥	२४
पिण्डिलवस्तिस्तन्मानं च	॥	२५
निरुद्धवस्तेर्मात्राविधिः	२८५	२७
मधुर्तलवस्तिः	२८६	२९

(२७)

					पृष्ठ	श्लो.
दीपनवस्तिः	...	...	...	...	„	३४
युत्तरवस्तिः	...	...	...	...	„	३५
सिद्धवस्तिः	...	...	...	...	„	३६
वस्तिकर्मणि सैव्याऽसैव्यपदार्थाः	...	...	...	...	२८७	३७

इति निरुहवस्तिविधिः ॥

अथ सप्तमोऽध्यायः ।

उत्तरवस्तिविधिः ।

उत्तरवस्तिलक्षणम्	...	...	...	...	२८७	१
वयोनुमानेन मात्राप्रमाणम्	...	...	...	...	„	२
उत्तरवस्तेर्योजनाप्रकारः	...	...	...	...	„	३
स्त्रीणां वस्तिविधिः	...	...	...	...	२८८	६
बालानां वस्तिकर्मप्रमाणम्	...	...	...	...	„	८
स्त्रीणां बालानां च वस्तिकर्मणि सैव-						
मात्राप्रमाणम्	...	...	...	...	„	९
शोधनद्रव्यैर्वस्तेर्विधानम्	...	...	...	...	„	११
सम्यग्दत्तवस्तेर्लक्षणानि	...	...	...	...	२८९	१४
गुदे फलवत्या योजना	...	...	...	...	„	१५

इति उत्तरवस्तिः ॥

	पृष्ठ	श्लो.
अतिशुद्धिलक्षणम्	॥	६०
हीनशुद्ध्यादौ चिकित्सा	॥	६१
अतिस्निग्धलक्षणम्	२९८	६२
नस्यकर्मणि पथ्यम्	॥	६३
पचकर्मणो नामानि	॥	६३

इति नस्यविधिः ।

अथ नवमोऽध्यायः ।

धूमपानविधिः ।

धूममेदाः	२९८	१
शमनादिपर्यायाः	॥	२
धूमपानदोः	२९९	३
धूमोपद्रवचिकित्सा	॥	७
धूमपानार्हकालः	२९९	९
धूमात्स्वास्थ्यरूपनम्	॥	१०
धूमनाट्टीनिर्माणरूपनम्	३००	११
धूमपानार्थमीशिकाविमानम्	॥	१५
शमनाद्यपेक्षया धूमपाने मिश्रमिश्रद्रव्याणां		
कल्कयोजनाः	३०१	१९

	पृष्ठ	श्लो.
वालप्रहादिरोगदूरीकरणाय घूषनम्	॥	२२
घूमेतु परिहारकथनम्	॥	२५
इति घूमपानविधिः ॥		

अथ दशमोऽध्यायः ।

गंडूषकवलप्रतिसारणविधिः ।

गंडूषकवलप्रयोः प्रकारकथनम्	३०२	१
सैहिकादिगंडूषस्य दोषभेदेन योजना	॥	२
गंडूषकवलयोर्लक्षणम्	॥	४
गंडूषकवलयोरौषधप्रमाणम्	॥	५
गंडूषयोग्यावस्था-गंडूषसंख्याकथनं च	॥	६
गंडूषधारणप्रमाणम्	॥	७
वातरोगे सैहिकगंडूषः	३०३	८
पित्तरोगे शमनसंज्ञगंडूषः	॥	९
प्रणादिरोगे मधुगंडूषः	॥	१०
विषादौ गंडूषः	॥	११
दंतवाले गंडूषः	॥	१२
मुखशोषे गंडूषः	॥	१३

अथाष्टमोऽध्यायः ।

नस्यविधिः ।

नस्यलक्षणं तत्पर्यायश्च	...	...	...	२८९	१
नस्यभेदाः	...	...	...	२९०	२
नस्यसमयः	...	...	...	२९१	३
नस्यनिषेधः	...	...	...	२९२	४
नस्यकर्मणि योग्यायोग्यौ	...	...	...	२९३	५
रेचननस्यविधानम्	...	...	...	२९४	६
रेचननस्यप्रमाणम्	...	...	...	२९५	७
नस्यकर्मण्यायधप्रमाणम्	...	...	...	२९६	८
विरेचननस्यद्वौ भेदौ	...	...	...	२९७	९
अवर्षादनप्रथमनस्यपोट्टसूत्रानि	...	...	...	२९८	१०
रेचनघ्नेदननस्यार्हाः	...	...	...	२९९	११
अवर्षादननस्यार्हाः	...	...	...	३००	१२
प्रथमननस्यार्हाः	...	...	...	३०१	१३
रेचनसत्त्वस्यम्	...	...	...	३०२	१४
रेचननस्यद्वितीयप्रकारः	...	...	...	३०३	१५
रेचननस्यतृतीयप्रकारः	...	...	...	३०४	१६

प्रथमनसंज्ञं नस्यम् ...	...	...	...	...	२२
बृंहणनस्यकल्पना ...	...	...	...	...	२४
जातेऽतिनस्ये प्रतीकारः ...	...	...	...	२९३	२८
बृंहणनस्याहोः ...	...	...	...	...	३०
गोपापेक्षया विविधद्रव्यैर्बृंहणनस्यम्...	...	...	...	२९४	३२
पक्षाघातादिरोगेषु नस्यम् ...	...	...	...	...	३६
प्रतिमर्शनस्यमात्रा ...	...	...	...	...	३८
विन्दुसंज्ञकमात्राकथनम् ...	...	...	...	...	३९
प्रतिमर्शनस्यसमयः ...	...	...	...	२९५	४१
प्रतिमर्शनस्येन तप्तस्य लक्षणम् ...	...	...	...	...	४३
प्रतिमर्शनस्याहंकथनम् ...	...	...	...	...	४५
भक्तालपलिते नस्यम् ...	...	...	...	...	४६
नस्यविधिः ...	...	...	...	२९६	४७
नस्यग्रहणे नियमः ...	...	...	...	...	५१
नस्यसंधारणप्रकारः ...	...	...	...	...	५३
नस्यविध्युत्तरं वर्ज्यकथनम्...	...	...	...	२९७	५५
नस्यशुद्धादिभेदत्रयम् ...	...	...	...	...	५७
उत्तमशुद्धिलक्षणम्...	...	...	...	...	५८
हीनशुद्धिलक्षणम् ...	...	...	...	...	५९

कफे गंडूयः...	...	...	...	...	॥	११
कफरक्तपित्तयोगे गंडूयः	...	...	...	...	॥	१३
मुखपाके गंडूयः	...	...	...	...	॥	१४
गंडूयकवलादेस्तुत्यौषधग्रहणकथनम्	...	...	...	...	३०४	१५
कवलाविधिः	...	...	...	...	॥	१६
प्रतिसारणमेदः	...	...	...	...	॥	१७
प्रतिसारणचूर्णम्	...	...	...	...	॥	१८
गंडूपादेर्हृन्योगादेर्लक्षणम्	...	...	...	...	॥	१९
शुद्धगंडूयलक्षणम्	...	...	...	...	॥	२०

इति गंडूपादिविधिः ॥

अथैकादशोऽध्यायः ।

लेपविधिः ।

अथ लेपस्य नामानि तद्वेदाथ	...	...	३०५	१
अथ द्वितीयविधिस्तद्वेदा च	...	...	३१४	७१
तयोः सम्यग्द्रवमाणम्	...	...	...	७२
तयोर्योग्यस्थानाख्यनम्	...	...	३१५	७३
लेपस्य निषेधः	...	...	...	७४

			पृष्ठ	श्लो.
राम्नी लेपनिषेधे हेतुकथनम्	...	...	३२०	७५
राम्नी लेपादिविधियोग्याः	...	...	,,	७६
अथ शिरसि तैलधारणप्रकारः	...	...	३२१	१२१
शिरोपस्तोविधिः....	...	...	,,	१२२
शिरोपस्तिधारणप्रमाणम्...	...	...	३२२	१२४
शिरोपस्तये योग्यसमयकथनम्	...	...	,,	१२५
शिरोपस्त्युत्तरक्रियाकथनम्	...	...	,,	१२६
भग कर्ण औषधप्रक्षेपविधिः	...	...	,,	१२८
कर्ण औषधधारणकालः....	...	...	,,	१२९
मात्रालक्षणम्	...	...	,,	१३०
रसादितैलार्दीनां कर्णे पूरणमयकथनम्	...	...	३२३	१३१

अथ द्वादशोऽध्यायः ।

रक्तव्याधिविधिसंक्षेपमात्रं च	...	...	३२६	१
रक्तस्रावस्य सामान्यकालः	...	...	,,	२
रक्तस्वरूपम्	...	...	,,	३
रक्तेः पृथिव्यादीनां गुणकथनम्...	...	...	,,	४
रक्तविरुद्धनिरिक्षणम्	...	...	३२७	५

				पृष्ठ	श्लो.
रक्तवृद्धिलक्षणम्	...	...	...	३२७	६
क्षीणरक्तलक्षणम्	...	...	...	,,	७
वातदूषितरक्तलक्षणम्	...	...	...	,,	८
पित्तदूषितरक्तलक्षणम्	...	...	...	,,	९
फणदूषितरक्तलक्षणम्	...	...	...	,,	१०
संघट्टदोषैर्दुष्टरक्तलक्षणम्	...	...	...	,,	११
विषदूषितरक्तलक्षणम्	...	...	...	३२८	१२
विकारहानरक्तलक्षणम्	...	...	...	,,	१३
रक्तस्रावार्हाः	...	...	...	,,	,,
रक्तनेत्रकाशनप्रकारः	...	...	...	,,	१८
रक्तस्रावानर्हाः	...	...	...	,,	१९
वातादिभिर्दूषितरक्तस्रावप्रकारः	...	...	...	३२९	२३
शृंगादे रक्तप्रदणप्रकारः	...	...	...	,,	२५
रक्तस्याऽस्रावे कारणम्...	...	...	...	३३०	२७
रक्तस्यास्रावे चिह्नित्वा...	...	...	...	,,	२८
रक्तमोक्षणकालः	...	...	...	,,	२९
अतिप्रवृत्तरक्तस्य शक्तिप्रियासूचनम्	...	...	...	,,	३०
रक्तस्यानेप्रवृत्तावुपायः	...	...	...	,,	३१
गानातोगप्रशान्तयेऽवयवदाहसूचनम्	...	...	...	३३१	३४

	पृष्ठ	श्लो.
विमृशरक्तदोषाः...	३३१	३८
रक्तरक्षणप्रयोजनम्	,,	४०
रक्तस्रावोत्तरं दोषप्रकोपोपायः	३३२	४१
रक्तस्रावे पथ्यम्	,,	४२
सम्प्रप्तस्रावस्य लक्षणम्	,,	४३
रक्तस्रावे निषिद्धानि	,,	४४

इति रक्तस्रावनिधिः ॥

अथ त्रयोदशोऽध्यायः ।

नेत्रप्रसादनकर्माणि	३३२	१
नेत्रलक्षणम्	३३३	२
नेत्रस्य प्रकाराः	,,	३
नेत्रस्य मात्राकथनम्	,,	४
नेत्रस्य समयः	,,	५
आधोतनलक्षणम्	३३४	१२
लेखनादाधोतने बिन्दुप्रमाणम्...	,,	१३
वातादावाधोतनयोजना	३३५	१५
आधोतनमात्रालक्षणम्	,,	१६

पिटीन्द्रक्षणम्	२१५	२१
विषादकलक्षणे तन्मात्रा च	२१७	२०
तर्पणानर्हकथनम्	२१९	४१
तर्पणविधानम्	"	४१
तर्पणमाश्राप्रमाणम्	"	४५
तर्पणेन श्रेययोगात्कफपित्तदोषादयः ...	२४०	४८
तर्पणवासुसमर्पणदा	"	४९
तर्पणेन तृप्तिरक्षणम्	"	"
अतिनर्पणश्रक्षणम्	"	५१
हाननर्पणलक्षणम्	"	"
तर्पणेनाऽनिप्रिग्धहानिप्रिग्धोपायः ...	"	५२
पुटपाककल्पना	"	"
नेत्रयोः पुटपाकसनिशेकविधानम् ...	२४१	५५
श्रेयसादिभेदेन पुटपाकयोजना	"	५६
श्लेष्मपुटपाकः	"	५७
लैखनपुटपाकः	"	५८
रोषणपुटपाकः	"	६०
अंजनविधानं तत्समयकरणं च ...	२४२	६२
अंजनभेदाः	"	६४

	पृष्ठ	श्लो.
अंजनप्रकाराः	३४२	६६
अंजनानर्हाः	,,	६७
अंजनमात्राप्रमाणम्	,,	६८
अंजने रसप्रमाणम्	३४३	६९
वैरेचनांजने चूर्णप्रमाणम्	,,	७०
अंजनशलाकाविधानम्	,,	७१
लेखनादी शल्यकाप्रमाणम्	,,	७२
अंजनयोग्यकालः	,,	७३
अंजनं क्व कार्यम् ?	,,	७४
रसक्रियाविधिः... ..	३४५	८७
स्वाभिमानपरिहारः	३५१	१२५
ग्रंथपाठनफलम्... ..	,,	१२७

इति शार्ङ्गधरानुक्रमणिका.

अथ औषधगुणाः ॥

अरतिहरमधूकपुष्पादिफाटः	१०३	३
आयुष्यं श्वेदनादितैलम्	१७९	६८
कान्तिकुल्कशोणुगुलुः	१४२	७०

केशोत्पादकानि ।

यष्टिमधुतैलम्	...	...	...	...	१७५	५३
केशस्थिरीकरणनीलिकादितैलम्	...	...	...	...	,,	५५
केशोत्पादकलेपः	...	...	...	...	३०८	२३
केशोत्पादकप्रलेपः	...	...	...	...	,,	२५
केशवृद्धौ लेपः	...	...	...	...	,,	२२
केशश्यामीकरणलेपः	...	...	...	...	,,	२६

केशशातनम् ।

करवीरादितैलम्	...	...	...	...	१७९	८५
लोमशातनलेपौ	...	...	...	...	३०९	२५
क्षारगुणाः	...	...	...	...	११३	२४

गर्भप्रदम् ।

योगराजगुग्गुलुः	...	...	...	...	१४०	५६
बंध्यायै कामदेवघृतम्	...	...	...	...	१५८	२७
बंध्यायै पुत्रद त्रिफलाघृतम्	...	...	...	...	१५९	३६
शतायुःपुत्रदं फलघृतम्	...	...	...	...	१६४	७७
गर्भपुष्टिदं लाक्षादितैलम्	...	...	...	...	१६६	९१
पुत्रदं नारायणतैलम्	...	...	...	...	१६७	९९

(३९)

				पृष्ठ	श्लो.
पलादितैलम्	...	...	...	१६९	११
दशमूलादिष्टः	...	...	...	१९१	७७

ग्राहि

गुडूच्यादिकाथः	...	...	...	८८	७४
न्यग्रोधादिकाथः	...	...	...	९४	१३
तंदुलादियशगूः	...	...	...	११	६७
हरीतक्यादिचूर्णम्	...	...	...	११७	४६
लघुगंगाधरचूर्णम्	...	...	...	११७	४७
दाहिम्यादिचूर्णम्	...	...	...	११८	५८

तर्पणकरम् ।

तंदुलादियशगूः	...	...	...	१०१	६७
विलेपीपानम्	...	...	...	१०१	६८
लवंगादिचूर्णम्	...	...	...	११९	६५

त्रिदोषहरम् ।

धान्यादिमहः	...	...	...	१०२	७३
अमयादिकात्कः	...	...	...	१०९	२५
सुदर्शनचूर्णम्	...	...	...	११४	२६
लवंगादिचूर्णम्	...	...	...	११९	६५

	पृष्ठ	श्लो.
चंद्रप्रभागुटी...	१३८	४०
त्रिफलाभोदकः	१४५	८८
वृत्तकटदोषेषु प्रथमननस्यम्	२९२	१७
त्रिफलालक्षणागुणाः	११२	१०
त्र्यम्बकलक्षणं तद्वृणाद्य	११२	१२

दीपनानि ।

धान्यादिकाथः	८७	६४
धान्यादिकाथः	,,	६५
गुह्यादिकाथः	८८	७४
इण्डोदकासनम्	१००	६२
शुक्रादिमंदः	१०२	७२
धान्यादिमंदः	,,	७३
पथ्यादिकल्कः	१०९	२५
आमलव्यादिचूर्णम्	१११	७
त्रिफलान्चूर्णम्	११२	१०
त्र्यम्बकचूर्णम्...	,,	१२
पंचकोलचूर्णम्	,,	१३
लवणपंचकचूर्णम्	११३	२१
हारिण्यादिचूर्णम्	११८	५८

				पृष्ठ	श्लो.
भास्करलवणचूर्णम्	...	...	...	१२९	३८
ग्रहणीदीपनो द्राक्षासवः	...	...	...	१८६	३९
ग्रहणीकपाटसः	...	...	...	२४१	४७
मधुर्तेलवस्तिः	...	...	...	२८६	३१
दीपनवस्तिः	...	...	...	,,	३४

पाचनानि ।

धान्यादिकाथः	...	...	...	८७	६४
धान्यादिकाथः	...	...	...	,,	६५
दीपेरादिकाथः	...	...	...	८८	६९
गुड्यादिकाथः	...	...	...	,,	७४
शुड्यादियुक्तमंडः	...	...	...	१०२	७२
पथ्यादिकल्कः	...	...	...	१०९	२५
आमलक्यादिकाथः	...	...	...	१११	७
पंचकोलचूर्णम्	...	...	...	११२	१३
तालीसादिचूर्णम्	...	...	...	१२८	२७
भास्करलवणचूर्णम्	...	...	...	२२९	३८

पुष्टिकराणि ।

धान्यादिमंडः	...	...	...	१०२	७३
--------------	-----	-----	-----	-----	----

				पृष्ठ	श्लो.
चंदनादितैलम्	...	...	...	१७९	६
प्रतिमर्शनस्यम्	...	...	...	२९५	४५

चल्यानि ।

तहुलादियवागुः	...	...	...	१०१	६७
लवंगादिचूर्णम्	...	...	...	११९	६५
चंद्रप्रभागुटी	...	...	...	१३८	४०
कूष्मांडकायलेहः	...	...	...	१५०	२३
भगस्त्यहरीतकी	...	...	...	१५१	३०
कामदेवघृतम्	...	...	...	१५८	२७
चंदनादितैलम्	...	...	...	१७९	८६
कुमारिकासवः	...	...	...	१८३	१८
द्राक्षारिष्टः...	...	...	...	१९०	६९
दशमूलारिष्टः	...	...	...	१९१	७५
मृगाङ्गपोटलीरमः	...	...	...	२१९	८७
लोहरसायनम्	...	...	...	२४५	७१
मधुतैलमस्तिः	...	...	...	२८६	३१
यूहणनस्यम्	...	...	...	२९३	३१
इन्द्रियबलदे प्रतिमर्शनस्यम्	...	...	...	२९५	४८

भेदीनि ।

आमलक्यादिकाथः	...	...	...	१११	७
त्रिफलादिचूर्णम्	...	...	...	११५	३७

रूहणम् ।

विलेपीपानम्	...	...	...	१०१	६८
जीवनीयगणः	...	...	...	११२	१६
कृष्णाढकावलेहः	...	...	...	१५०	२२
कुमारिकासवः	...	...	...	१८३	१८

मेघ्यानि शुद्धिहितानि च ।

मूरणादिवटको मेघ्यः	...	...	...	१३६	२८
प्यवनप्राशावलेहो मेघ्यः	...	...	...	१४९	१०
शुद्धिहितं नासायनतैलम्	...	...	...	१९७	९९
स्वर्णभस्म	...	...	...	१९४	५
सर्पिष्पानम्	...	...	...	२९४	११

रसायनानि ।

त्रिफलाचूर्णम्	...	...	...	११२	१०
पंचनिम्बचूर्णम्	...	...	...	१३०	४७
षाटुसालगुटः	...	...	...	१३३	६

				पृष्ठ	श्लो.
सूराणादिवटकः	...	...	...	१३९	२८
चंद्रप्रभानुटी	...	...	...	१३८	४०
अथवनप्राशावलेहः	...	...	...	१४९	१०
अगस्त्यहरीतकी	...	...	...	१५१	३०
कामदेवपृतम्	...	...	...	१५८	२७
सुवर्णभस्म	...	...	...	१९४	५
अमयामौदकः	...	...	...	२७१	२६

रोपणम् ।

कासीसादिघृतम्	...	...	...	१६०	४९
---------------	-----	-----	-----	-----	----

वशीकरणम् ।

चन्द्रनादितैलम्	...	...	...	१७५	८६
वचादिलेपः	...	...	...	३२१	१२०

वृध्याणि ।

जीवनीयगणः	...	...	...	११२	१६
लङ्गादिचूर्णम्	...	...	...	११९	६५
सूराणादिवटकः	...	...	...	१३६	३८
चंद्रप्रभानुटी	...	...	...	१३८	४०
कूष्मांडकावलेहः	...	...	...	१५०	२२

(४५)

	पृष्ठ	श्लो.
फलघृतम् ...	१६४	७७
प्रतापरीतैलम् ...	११२	३१
कुमारिकासवः ...	१८३	१८
लोहरसायनम् ...	२४५	७४
मधुतैलपत्तिः ...	२८६	१

घर्णकरम् ।

चातुर्जातघर्णम् ...	११२	१५
च्यवनप्राशबलेहः ...	१४५	१०
अगस्त्यहरीतकी ...	१५१	३०
कामदेवघृतम् ...	१५८	२७
कासीसादिघृतम् ...	१६०	४६
कुमारिकामवः ...	१८३	१८
लोहरसायनम् ...	२४५	७४
मधुतैलपत्तिः ...	२८६	३१
मुखकृतिरुक्तेषी ...	३०६	९
नरीरक्तवर्णरोगे रक्तस्य मणिभिः ...	३२६	१

घाजीकरणम् ।

प्रतापरीतैलम् ...	११२	५३
-------------------	-----	----

				पृष्ठ	श्लो.
माषादिमोदकः	...	...	...	१४६	१०१
तृणवनप्राशावलेहः	...	...	...	१४९	१०
तारादिरसः	...	...	...	२४३	५८
कंदर्पसुंदरो रसः	...	...	...	२४४	६६

शुक्रदम् ।

कामदेवघृतम्	...	...	...	१५८	२७
दशमूलारिष्टः	...	...	...	१९१	७७
शुक्रार्त्नभनमासारकरमादिचूर्णम्	...	...	...	१३२	६१

शोधनम् ।

कंदहृद्दस्तिशोधनः कुलित्यादियूयः...	...	...	१००	५७
वस्तिशोधनमुष्णोदकपानम्	...	...	॥	६२
वस्तिशोधनो धान्यादिर्महः...	...	...	१०२	७३
घृतःशोधनो धान्यादिहिमः	...	...	१०६	७
कासीसादिघृतम्	...	...	१६०	४९
मलशोधनो द्राक्षारिष्टः	...	...	१९०	६९

हृद्यम् ।

विट्पेषणम्	...	...	...	१०१	६८
मरिचादिचूर्णम्	...	...	...	१३५	७५

	पृष्ठ	श्लो.
कामदेवघृतम्	१५८	२७

सर्वरोगहरम् ।

सुदर्शनचूर्णम्	११४	२६
चन्द्रप्रभागुटी	१३८	४०
कैशोरगुग्गुलुः	१४२	७०

अथाम्निदग्धरोगे	५२	७८
----------------------	----	----

तुगाक्षीर्यादिलेपः	३१९	८
---------------------------	-----	---

रोपणो यवादिलेपः	,,	९
------------------------	----	---

सपिपः पयसो वा मण्डूः	३०३	११
-----------------------------	-----	----

अग्निविकाररोगे	४५	२६
---------------------	----	----

विषमाग्नौ हृषुपादिचूर्णम्	१२२	९०
----------------------------------	-----	----

मंदाग्नौ ।

अरुत्वक्पुटपाकः	७७	२९
------------------------	----	----

गुडूच्यादिमणकायः	८०	८
-------------------------	----	---

त्रिफलादिचूर्णम्	११५	३७
-------------------------	-----	----

हरीतक्यादिचूर्णम्	११६	४६
--------------------------	-----	----

मरीचादिचूर्णम्	११७	५२
-----------------------	-----	----

दाडिमाष्टकचूर्णम्	११८	६०
--------------------------	-----	----

			पृष्ठ	श्लो.
लवंगादिचूर्णम्	...	...	११९	६५
मरिचादिचूर्णम्	...	...	१२०	७५
चित्रकादिविरेचनम्	...	...	१२१	८१
लवणात्रितयादिचूर्णम्	...	...	१२३	९७
चित्रकादिचूर्णम्	...	...	१२५	८
वडवानलचूर्णम्	...	...	"	१२
यवानीखाडवचूर्णम्	...	...	१२७	२६
सितोपलादिचूर्णम्	...	...	१२८	३४
भास्करलवणचूर्णम्	...	...	१२९	३८
मुसलीवेदादिचूर्णम्	...	...	१३१	५७
मूत्रादिवटकः	...	...	१३६	२८
पिप्पलीमौदकः	...	...	१३८	३७
चंद्रप्रभागुटी	...	...	"	४०
योगराजगुग्गुलुः	...	...	१४०	५६
केशोरगुग्गुलुः	...	...	१४२	९०
कृष्णांढखंडकावलेहः	...	...	१५१	२९
पिप्पल्यादिघृतम्	...	...	१५७	१९
त्रिफलादिघृतम्	...	...	१५९	३६
कुमारिकासवः	...	...	१८३	१८

				पृष्ठ	श्लो.
लोहासवः ...	...	...	...	१८५	३४
कुटजारिष्टः...	...	...	...	१८७	४४
दशमूलारिष्टः	...	...	...	१९१	७७
लोफनाथरसः	...	...	...	२१६	५८
हेमगर्भपोटलीरसः	...	...	...	२२१	९६
सूतादिवटी...	...	...	...	२३८	२१
लोहरसायनम्	...	...	...	२४५	७६
वमनम् ...	...	...	...	२६३	१
अभयामोदकः	...	...	...	२७१	२६
निहहवस्तिः	...	...	...	२८२	१

महामये ।

वसालेहपानम्	...	...	...	२५४	१३
-------------	-----	-----	-----	-----	----

दीप्तामये ।

मन्नालेहपानम्	...	...	...	२५४	१४
---------------	-----	-----	-----	-----	----

अजीर्णरोगे.....	.....	.....	.....	४२	९
-----------------	-------	-------	-------	----	---

निदिग्धिकादिक्राथः	...	...	...	८५	४८
--------------------	-----	-----	-----	----	----

चिघ्नकादिविगेचनम्	...	...	...	१२१	८१
-------------------	-----	-----	-----	-----	----

हपुष्पादिचूर्णम्	...	...	...	१२२	९०
------------------	-----	-----	-----	-----	----

				पृष्ठ	श्लो.
विडंगादिगुटी	...	...	...	१३५	१८
गुर्डापप्पल्ल्रीयोगः	...	...	...	१३६	२४
त्रिफलादिवटकः	...	...	...	१३७	३४
लोकनाथो रसः	...	...	...	२१६	५८
सूतादिवटी...	...	...	...	२३८	२१
अजीर्णकंठकरसः	...	...	...	,,	२३
कनकसुन्दरो रसः	...	...	...	२३९	३३
वमनम्	...	...	...	२६१	१
अतिसाररोगे...	....	....	....	४२	८
स्थूलवर्ष्मलिकापत्ररसः	...	...	...	७४	१२
शोनाककुटजत्वक्प्रसः	...	...	...	७४	१२
कुटजत्वक्पुटपाकः...	...	...	...	७६	२४
तंदुलवारि	...	...	...	,,	२८
अरुत्वक्पुटपाकः	...	...	...	७७	२९
न्यग्रोर्धादिकन्कपुटपाकः	...	...	...	७७	३०
सोषद्रवातिसारे कुटजादिकषायः	...	...	...	८८	६७
चिरोत्थातिसारे द्वावेरादिकषायः	...	...	...	,,	६९
सालानामतिसारे धातक्यादिसूतः	...	...	...	८८	७२
यवादिकषायः	...	...	...	८९	७५

			पृष्ठ	श्लो.
आम्रास्थ्यादिकथः ...	...	...	„	„
अंकोलमूलकल्कः ...	...	...	१०९	२३
मुस्तादिचूर्णम् ...	...	...	११७	४७
मुस्तादिचूर्णम् ...	...	...	„	४९
कपित्थादिचूर्णम् ...	...	...	११८	५४
दादिमाष्टकचूर्णम् ...	...	...	„	६०
लवंगादिचूर्णम् ...	...	...	११९	६५
मरिचादिचूर्णम् ...	...	...	१२०	७५
यवानीसोडकचूर्णम् ...	...	...	१२७	२६
तालीसादिचूर्णम् ...	...	...	१२८	२७
कुटजत्वगाद्यवलेहः ...	...	...	१५२	३८
कुटजत्वगाद्यवलेहः ...	...	...	१५३	४५
मसूरादिघृतम् ...	...	...	१५७	२५
षण्भूत्यरिष्टः ...	...	...	१८९	६६
लोकनाथरसः ...	...	...	२१६	५८
हेमगर्भपोटलीरसः ...	...	...	२२२	६
वमनम् ...	...	...	२६३	१

आमातिसारे ।

शुंठीपुटपाकः ... ७८ ३९

			पृष्ठ	श्लो.
वत्सकादिसप्तः	...	...	८७	६६
शुंठ्यादिचूर्णम्	...	...	११६	४५
हरीतक्यादिचूर्णम्	...	...	११७	४६

त्रिदोषोत्थातिसारे ।

आनन्दमैत्रो रसः	...	...	२२४	१६
-----------------	-----	-----	-----	----

रक्तातिसारे ।

जम्बूवाच्यामलकीर्णा पल्लवास्तः	...	...	७४	११
मुस्तादिपथ्या	...	...	९९	५३
वदरीमूलकः	...	...	१०९	२०
वमनम्	...	...	२६३	१

अपस्माररोगे

पकरसोनकल्कः	...	...	१०७	८
योगराजगुग्गुलुः	...	...	१४०	५६
त्रिफलादिघृतम्	...	...	१५९	३६
लाक्षादितैलम्	...	...	१६६	९१
चंदनादितैलम्	...	...	१७९	८६
कुमार्यासवः	...	...	१८३	१८
वमनम्	...	...	२६३	१

	पृष्ठ	श्लो.
रेचननस्यम्	२९१	१४
द्वितीयं रेचननस्यम्...	२९२	२०

अंगपाकरोगे ।

रक्तघावविधिः	...	...	...	३२६	१
--------------	-----	-----	-----	-----	---

अंडवृद्धिरोगे

चंद्रप्रभागुटी	...	...	...	१३८	४०
नारायणर्तलम्	...	...	...	१६७	९९
लोहरसायनम्	...	...	...	२४५	७४
वमनम्	...	...	...	२६३	१
निरुद्धवस्तिः	...	...	...	२८२	१
मुष्करोधे शिरादाहः	...	...	...	३३१	३५

अंत्रवृद्धिः.....

रास्नादिकायः	...	...	...	९१	९०
रास्नादिकायः	...	...	...	९५	१२५
कुरंदरोगे	...	...	...	५०	६७
अजाज्यादिलेपः	...	...	...	३१९	४

अंसरोगे

धृंहणनस्यम्...	...	...	...	२९३	३०
----------------	-----	-----	-----	-----	----

अम्लपित्तरोगे	....	....	६६	१०३
कुटजत्वयावक्लेहः...	...	...	१५२	३८
वसंतकुसुमाकररसः...	...	...	२२७	४३
विरुद्धवस्तिः	...	...	२२८	१
अरोचकरोगे	....	....	४२	२७
आद्रिफस्वरसः	...	...	७४	१३
गुदूच्यादिगणकायः...	...	...	८०	८
निदिग्धिकादिषाथः	...	...	८५	४८
वर्धमानपिण्डीकल्काः	...	...	१०६	३
आमलक्यादिचूर्णम्	...	...	१११	७
सामाऽरुची चूर्णचूर्णम्	...	...	११२	१२
पंचकोलचूर्णम्	...	...	॥	१३
चानुर्जातचूर्णम्	...	...	॥	१५
फट्फलादिचूर्णम्	...	...	११५	३८
फट्फलादिचूर्णम्	...	...	११६	४०
दाहिम्बादिचूर्णम्	...	...	११८	५८
हर्षगादिचूर्णम्	...	...	११९	६५
जातिफलदिचूर्णम्	...	...	१२०	७०
चित्रकादिचूर्णम्	...	...	१२५	८

			पृष्ठ	श्लो.
हिङ्वादिचूर्णम्	...	...	१२६	१९
यवार्नासाण्डवचूर्णम्	...	...	१२७	२६
तालीसादिचूर्णम्	...	...	१२८	२७
सितोपलादिचूर्णम्	...	...	„	३४
मुसलीकंदादिचूर्णम्	...	...	१३१	५७
व्योषादिगुटिका	...	...	१३६	२२
चंद्रप्रभागुटिका	...	...	१३८	४०
योगराजगुग्गुलुः	...	...	१४०	५६
अगस्त्यहरीतकी	...	...	१५१	३०
कुटजत्वगाद्यवलेहः	...	...	१५२	३८
पिप्पल्यादिघृतम्	...	...	१५७	१९
कुमारिकासवः	...	...	१८३	१८
लोहासवः	...	...	१८५	३४
रोहितारिष्टः	...	...	१९१	७३
दशमूलारिष्टः	...	...	„	७७
लोकनाथरसः	...	...	२१६	५८
मृगांकपोटलीरसः	...	...	२१९	८५
हेमगर्भपोटलीरसः	...	...	२२१	९६
वमनविधिः	...	...	२६३	१

				पृष्ठ	श्लो.
विरेकविधिः....	...	...	...	२६७	१
रेचननसम् ...	...	...	...	२९१	१४
अर्बुदरोगे	.....	.....	.....	५१	६९
चंद्रप्रभागुटी	...	...	...	१३८	४०
कांचनारगुग्गुलुः	...	...	...	१४६	९५
खदिरारिष्टः...	...	...	...	१८९	६०
वमनम् ...	...	...	...	२६३	१
सर्पपादिलैषः	...	...	...	३१८	९५
रक्तस्त्रावः ...	...	...	...	३२८	१५
अर्शरोगे	.....	.....	.....	४१	१३
सूरणपुटपाकः	...	...	...	७८	४१
वर्धमानपिप्पलीकल्कः	...	...	...	१०६	३
मरिचादिचूर्णम्	...	...	...	११७	५२
मरिचादिचूर्णम्	...	...	...	१२०	७५
चित्रकादिविरेचनम्...	...	...	...	१२१	८१
हृषुपादिचूर्णम्	...	...	...	१२२	९०
पचममचूर्णम्	...	...	...	१२३	९३
लवणत्रितयादिचूर्णम्	...	...	...	१२३	९७
हिम्वादिचूर्णम्	...	...	...	१२६	१५

	पृष्ठ	श्लो.
यवानीखाद्वचूर्णम्	१२७	२६
भास्करलवणचूर्णम्	१२९	३८
मुसलीकदादिचूर्णम्	१३१	५७
षाहुशालगुडः	१३३	६
गुशभयायोगः	१३६	२५
शृङ्गदारुकादिमोदकः	„	„
सूरणादिपिष्टिका	„	१६
मूरणादिवटकः	„	२८
त्रिफलादिवटकः	१३७	३४
चन्द्रप्रभागुटी	१३८	४०
कांकायनगुटिका	१३९	५०
योगराजगुग्गुलुः	१४०	५६
त्रिफलागुग्गुलुः	१४४	८२
कूष्माण्डखट्वलेहः	१५१	२९
भगस्वहरीतकी	„	३०
कुटजत्वगायकलेहः	१५२	३८
कुटजत्वगायकलेहः	१५३	४५
धागेरीपृतम्	१५७	२१
वृषापृतम्	१६५	८५

			पृष्ठ	श्लो.
कासीसादितैलम्	...	...	१७३	१४०
उशीरासवः...	...	...	१८२	१३
पिप्पल्यासवः	...	...	१८४	२८
लोहासवः	...	...	१८५	३४
द्राक्षासवः	...	...	१८६	३९
देवदार्वरिष्टः...	...	...	१८८	५३
रोहितारिष्टः...	...	...	१९१	७३
दशमूलारिष्टः	...	...	„	७७
लौकनाथरसः	...	...	२१६	५८
पूर्वस्वैद्यः	...	...	२५८	६
विरेकविधिः...	...	...	२६७	१
अभयामोदकः	...	...	२७१	२६

रक्तार्शःसु ।

अपामार्गशीजानां कल्कः	...	...	१०९	१९
त्रिवृतादिकल्कः	...	...	„	२६
महातिक्तप्लुताम्	...	...	१६०	४३

अश्मरीरोगे	....	....	४९	५०.
चंद्रप्रभागुटी...	...	...	१३८	४०

				पृष्ठ	श्लो.
गोक्षुरादिगुग्गुलुः	...	...	...	१४४	८४
कुमार्यासवः...	...	...	...	१८३	१८
विडंगारिष्टः....	...	...	...	१८७	४७
त्रिविक्रमो रसः	...	...	...	२३१	७१
पूर्वस्वेद्यः	...	...	...	२५८	६
अभयामोदकः	...	...	...	२७१	२६
निरुहणवस्तिः	...	...	...	२८२	१

आनाहरोगे .....

पंचकोलचूर्णम्	...	...	...	११२	१३
हिगवादिचूर्णम्	...	...	...	१२६	१९
यवानीक्षाडवचूर्णम्	...	...	...	१२७	२६
चंद्रप्रभागुटी	...	...	...	१३८	४०
चांगेरीघृतम्	...	...	...	१५७	२१
निरुहणवस्तिः....	...	...	...	२८२	१

आमरोगे ।

चित्रकादिचूर्णम्	...	...	...	१२५	८
व्योषादिगुटिका	...	...	...	१३६	२२
गुहहंतीयोगः	...	...	...	„	२४

विरेकविधिः....	...	...	...	२६७	१
आमवातरोगे	....	....	....	२७	११
शुंठीकल्कपुटपाकः	...	...	...	७८	४०
धान्यादिक्रायः	...	...	...	८७	४१
राक्षादिक्रायः	...	...	...	९०	८७
राक्षादिक्रायः	...	...	...	,,	८८
कुलित्वादियूषः	...	...	...	१००	५७
उष्णोदकम्...	...	...	...	,,	६२
शुक्रादिकल्कः	...	...	...	१०८	१८
पंचतमचूर्णम्...	...	...	...	१२३	९३
अजमोदादिचूर्णम्	...	...	...	१२६	१३
भास्करलवणनूर्णम्	...	...	...	१२९	३८
बाहुशालगुहः	...	...	...	१३३	६
आर्तवरोगे	....	....	....	६५	७५
चंद्रप्रभागुटी...	...	...	...	१३८	४०
योगराजगुग्गुलुः	...	...	...	१४०	५६
इन्द्रियध्वंसरोगे ।					
नारायणतैलम्	...	...	...	१६७	९९
उदररोगे	....	....	....	८५	१०२

				पृष्ठ	श्लो.
सिद्धार्थादिलेपः	...	...	...	३१२	५६
उदररोगे	....	....	....	४८	६१
पुनर्नवादिक्वाथः	...	...	...	८९	७८
चव्यादिक्वाथः	...	...	...	९४	११९
पुनर्नवादिक्वाथः	...	...	...	९५	१२०
वर्धमानपिप्पलीकल्कः	...	...	...	१०६	३
पंचकौलचूर्णम्	...	...	...	११२	१३
मरिचादिचूर्णम्	...	...	...	११७	५२
मरिचादिचूर्णम्	...	...	...	१२०	७५
चित्रकादिकिरेचनम्	...	...	...	१२१	८१
हृपुषादिचूर्णम्	...	...	...	१२२	९०
पंचसमचूर्णम्	...	...	...	१२३	९३
कृष्णादिचूर्णम्	...	...	...	१२३	९५
लवणत्रितयादिचूर्णम्	...	...	...	„	९७
तुष्यर्वादिक्वाथः	...	...	...	१२४	५
भास्करलवणचूर्णम्	...	...	...	१२५	३८
मुसलीकंदादिचूर्णम्	...	...	...	१२१	५७
योगराजगुग्गुलुः	...	...	...	१४०	५६
कैशोरगुग्गुलुः	...	...	...	१४२	७०

				पृष्ठ	श्लो.
त्रिफलामोदकः	...	...	...	१४५	८८
कुटजत्वगाद्यवलेहः	...	...	...	१५३	४५
विन्दुघृतम्	...	...	...	१६२	५८
कुमारिकासवः	...	...	...	१८३	१८
पिप्पल्यासवः	...	...	...	१८४	८८
लोहासवः	...	...	...	१८५	३४
द्राक्षासवः	...	...	...	१८६	३५
रोहितारिष्टः	...	...	...	१९१	७३
महावहिरसः	...	...	...	२३६	७
विरेकविधिः	...	...	...	२६७	१
अभयादिमोदकः	...	...	...	२७१	२६
निहृहसतिः	...	...	...	२८२	१

ग्रीहोदरे ।

पथ्यादिकायः	...	...	...	९५	१२१
चंद्रप्रभागुटी	...	...	...	१३८	४०
सर्दिरादिकायः	...	...	...	१८९	६०
लोकनायरसः	...	...	...	२१६	५८

घातोदरे ।

पादुकालगुहः	...	...	...	१३३	६
-------------	-----	-----	-----	-----	---

				पृष्ठ	श्लो.
उदावर्तरोगे	....	....	....	४७	४६
योगराजगुग्गुलुः ...	...	...	...	१४०	५६
पिन्दुघृतम् ...	...	...	...	१६२	५८
कुमार्यसवः ...	...	...	...	१८३	१८
द्राक्षासवः ...	...	...	...	१८६	३९
नाराचरसः ...	...	...	...	२२६	३७
निरुहयस्तिः ...	...	...	...	२८२	१
मधुर्तिलयस्तिः ...	...	...	...	२८६	३१
उपदंशरोगे	....	....	....	५२	८२
पटोलत्रिफलाक्वाथः ...	...	...	...	९६	१३४
मंजिष्ठादिक्वाथः ...	...	...	...	९७	३९
अश्वत्थादिशृतः ...	...	...	...	९९	५१
कासीसादिघृतम् ...	...	...	...	१६०	४९
करवीरादिलेपः ...	...	...	...	३१९	५
रोषणस्त्रिफलादिलेपः ...	...	...	...	,,	६
रसांजनादिलेपः ...	...	...	...	,,	७
रक्तसावविधिः ...	...	...	...	३२८	१७
उन्मादरोगे	....	....	....	४६	३७
ब्राह्मीस्वरसः ...	...	...	...	७५	१८

			पृष्ठ	श्लो.
कृष्णद्विस्वरसः	...	...	८५	१८
षड्ग्रन्थास्वरसः	...	...	,,	,,
शंखिनीस्वरसः	...	...	,,	,,
पञ्जरसोनकल्कः	...	...	१०७	८
त्रिफलादिघृतम्	...	...	१५९	३६
लाक्षादितैलम्	...	...	१६६	९१
चन्दनादितैलम्	...	...	१७९	८६
वमनविधिः	...	...	२६३	१
रेचननस्यम्...	...	...	२९२	२०
भूतोन्मादे	...	...	४६	३८
भूतयक्षरक्षोर्हर त्रिफलादिघृतम्	...	...	१५९	३६
यक्षराक्षसदूरीकरणं लाक्षादितैलम्	...	...	१६६	९१
पिशाचराक्षसजिदूपनम्	...	...	३०१	२२
उरोग्रहरोगे	....	....	४८	८०
वर्धमानपिप्पलीकल्कः	...	...	१०६	३
हिङ्वादिचूर्णम्	...	...	१२६	१९
योगराजगुग्गुलुः	...	...	१४०	५६
च्यवनप्राशावलेहः	...	...	१४९	६०
उरोघातरोगे ।				
लाक्षाकल्कः	...	...	१०६	२१

	पृष्ठ	श्लो.
कृष्णान्दकावलेहः	१५०	२२

ऊर्ध्वजत्रुरोगे

प्रतिमर्शनस्यम्	२९५	४५
------------------------	-----	----

कपालरोगभेदेऽरुणिकारोगे

पिण्याकादिप्रलेपः	३०७	१६
--------------------------	-----	----

स्रदिरादिप्रलेपः	,,	१७
-------------------------	----	----

कफरोगे

वासास्वरसः	७४	८
-------------------	----	---

धुश्रायाः पुटपाकः	७७	३५
--------------------------	----	----

धरणादिगणकायः	९६	१३०
---------------------	----	-----

कुलित्यादियूपः	१००	५७
-----------------------	-----	----

उष्णोदकपानम्	,,	६२
---------------------	----	----

यवमंडः	१०२	७३
---------------	-----	----

लाजमंडः	,,	१७६
----------------	----	-----

वर्धमानपिप्पलीकल्कः	१०६	३
----------------------------	-----	---

निचकल्कः	१०७	५
-----------------	-----	---

आमलक्यादिचूर्णम्	१११	७
-------------------------	-----	---

त्रिफलाचूर्णम्	११२	१०
-----------------------	-----	----

				पृष्ठ	श्लो.
अ्यूपणचूर्णम्...	...	...	...	११२	१२
चातुर्जातचूर्णम्	...	...	...	,,	१५
कट्फलादिचूर्णम्	...	...	...	११६	४०
कट्फलादिलेहः	...	...	...	,,	४२
जातिफलादिचूर्णम्	...	...	...	११९	७०
कुष्मादिचूर्णम्	...	...	...	१२३	९५
चित्रकादिचूर्णम्	...	...	...	१२५	८
अजमोदादिचूर्णम्	...	...	...	१२६	१३
त्रिफलादिषट्कः	...	...	...	१३७	३४
योगराजगुग्गुलुः	...	...	...	१४०	५६
चांगेरीघृतम्	...	...	...	१५७	२१
प्रसारणीतैलम्	...	...	...	१७०	१७
मृगांरुपोटलीरसः	...	...	...	२१९	८५
हेमगर्भपोटलीरसः	...	...	...	२२१	९६
मंथानुभैरवो रसः	...	...	...	२३९	२६
लोहरसायनम्	...	...	...	२४५	७४
तैलश्रेष्ठपानम्	...	...	...	२५४	१२
वमनम्	...	...	...	२६३	१
रेचननस्थम्...	...	...	...	२९१	१४

				पृष्ठ	श्लो.
सैधवादिमण्डूष	...	...	...	३०३	१२
त्रिफलादिमण्डूषः	...	...	...	„	१३
तन्द्रारोगे	...	...	...	५८	२२
रेचननस्यम्...	...	...	...	२९२	२१
पृंहणनस्यम्...	...	...	...	२९३	३०
रक्तछावविधिः	...	...	...	३२६	१
नीलोत्पलादिलेखनीवर्तिः	...	...	...	३४४	८१
जातीपुष्पाद्यजनम्	...	...	...	३४६	९१
निद्रारोगे	...	...	...	५८	२२
नीलोत्पलादिलेखनीवर्तिः	...	...	...	३४४	८१
क्षौद्रादिलेखनीसन्क्रिया	...	...	...	३४६	९०
कर्णरोगे	....	....	....	६०	४२
पलादिघृतम्...	...	...	...	१६४	७३
क्षारतैलम्	...	...	...	१७७	७२
विरेकविधिः...	...	...	...	२६७	२
रेचननस्यम्	...	...	...	२९२	१८
सज्जिकादितैलम्	...	...	...	३२४	४३
कर्णकीटहरयोगाः...	...	...	...	३२५	५१
कर्णनाडीरोगे शङ्कृतैलम्	...	...	...	„	४६

				पृष्ठ	श्लो.
कर्णनादरोगे	...	...	...	६०	४२
बृंहणनस्यम्...	...	...	...	२९३	३०
यष्ट्यादितैलम्	...	...	...	३२४	४२
अपामार्गक्षारतैलम्	...	...	...	,,	४५
कर्णपाकरोगे	...	...	...	६०	४२
. कोण्यस्तमूत्रपूरणम्	...	...	...	३२३	१३३
दाहे च रक्तस्रावः	...	...	...	३२८	१७
पूतिकर्णे आम्रादितैलम्...	...	...	...	३२५	५०
याधिर्यरोगे ...	...	...	...	६०	४२
शिल्यादितैलम्	...	...	...	१७७	३१
अपामार्गक्षारतैलम्	...	...	...	३२४	४५
कर्णस्रावे दाहे च	...	...	...	६०	४२
कर्णस्रावेचूर्णम्	...	...	...	३२५	४७
कर्णस्रावदाहयोः सर्जिकाचूर्णयोगः	...	...	...	,,	४९
कामलारोगे	....	....	....	४४	१९
वासास्वरसः	...	...	...	७४	८
त्रिफलास्वः	...	...	...	,,	९
दार्वारसः	...	...	...	,,	,,
निश्वसः	...	...	...	,,	,,

				पृष्ठ	श्लो.
अलंघुपास्वरसः	...	...	...	७५	१६
फलत्रिकादिकाथः	...	...	...	८९	७७
सुदर्शनचूर्णम्	...	...	...	११४	२६
हृषुषादिचूर्णम्	...	...	...	१२२	९०
त्रिफलादिवटकः	...	...	...	१३७	३४
चंद्रप्रभागुटी...	...	...	...	१३८	४०
कुटजत्वगाद्यवलेहः	...	...	...	१५२	३८
कामदेवधृतम्	...	...	...	१५८	२२
शतावरीतिलम्	...	...	...	१७२	३१
दशमूलारिष्टः	...	...	...	१९१	७७
कासरोगे	....	....	....	४४	२१
वासास्वरसः	...	...	...	७४	८
आर्द्रकस्वरसः	...	...	...	,,	१३
शृषपत्रपुटपाकरसः	...	...	...	७७	३४
क्षुद्रायाः पुटपाकरसः	...	...	...	,,	३५
विभीतकत्वक्पुटपाकः	...	...	...	७८	३६
निदिग्धिकादिकाथः	...	...	...	८५	४८
पुनर्नवादिकाथः	...	...	...	८९	७८
वासादिकाथः	...	...	...	,,	८०

				पृष्ठ	श्लो.
वासककायः	...	...	...	८९	८१
वासादिकायः	...	...	...	"	८२
क्षुदाकायः	...	...	...	९०	८२
क्षुदादिकायः	...	...	...	"	८३
दशमूलसूतः	...	...	...	९२	१०२
उष्णोदकपानम्	...	...	...	१००	६२
पंचमूलीक्षीरपाकः	...	...	...	१०१	६४
वासाहिमः	...	...	...	१०५	७
वर्धमानपिप्पलीकल्कः	...	...	...	१०६	३
सुदर्शनचूर्णम्	...	...	...	११४	२६
त्रिफलादिचूर्णम्	...	...	...	११५	३७
कट्फलादिचूर्णम्	...	...	...	११५	३८
कट्फलादिचूर्णम्	...	...	...	११६	४०
कट्फलादिलेहः	...	...	...	११६	४२
दाडिम्यादिचूर्णम्	...	...	...	११८	५८
दाडिमाटकचूर्णम्	...	...	...	११८	६०
लवंगादिचूर्णम्	...	...	...	११९	६५
जातिफलादिचूर्णम्	...	...	...	१२०	७०
मरिचादिचूर्णम्	...	...	...	१२०	७५

	पृष्ठ	श्लो.
चित्रकादिविरेचनम्	१२१	८१
लवणत्रितयादिचूर्णम्	१२३	८७
हिरवादिचूर्णम्	१२६	१९
तालीसादिचूर्णम्	१२८	२७
सितोपलादिचूर्णम्	॥	३४
भास्करलवणचूर्णम्	१२९	३८
मरिचादिगुटी	१३४	१३
हृन्थादिगुटी विभीतकत्वक् च	१३५	१६
व्योथादिगुटिका	१३६	२२
सूरणादिवटकः	१३६	२८
पिप्पलीमोदकः	१३८	३७
चंद्रप्रभागुटी	१३८	४०
योगराजगुग्गुलुः	१४०	५६
केशोरगुग्गुलुः	१४२	७०
कटकार्याचवलेहः	१४८	५
च्यवनप्राशावलेहः	१४९	१०
कूष्मांडकावलेहः	१५०	२२
अगस्त्यहरीतकी	१५१	३०
त्रिफलादिघृतम्	१५९	३६

				पृष्ठ	श्लो.
लाक्षादितैलम्	...	...	...	१६६	९१
लोहासवः	...	...	...	१८५	३४
खदिरारिष्टः	...	...	...	१८९	६०
यक्ष्मूल्यरिष्टः	...	...	...	१८९	६६
द्राक्षारिष्टः	...	...	...	१९०	६९
दशमूलारिष्टः	...	...	...	१९१	७७
लोकनाथरसः	...	...	...	२१६	५८
द्वितीयलोकनाथरसः	...	...	...	२१९	८३
भृगांकपोटलीरसः	...	...	...	२१९	८५
हेमगर्भपोटलीरसः	...	...	...	२२१	९६
द्वितीयहेमगर्भपोटलीरसः	...	...	...	२२२	६
स्वयमग्निरसः	...	...	...	२२९	५२
लोहरसायनम्	...	...	...	२४५	७४
वमनम्	...	...	...	२६३	१
अभयामोदकः	...	...	...	२७१	२६
धूमः	...	...	...	३०१	२०
कुष्ठरोगे	....	....	....	५३	८७
भंजिष्ठादिकायः	...	...	...	९७	३८
भंजिष्ठादिकायः	...	...	...	..	३९

(७३)

				पृष्ठ	श्लो.
त्रिफलाचूर्णम्	...	...	...	११२	१०
अमृषणचूर्णम्...	...	...	...	"	१२
चित्रकादिविरेचनम्...	...	...	...	१२१	८१
हृषुषादिचूर्णम्	...	...	...	१२२	९०
मास्करलवणचूर्णम्	...	...	...	१२९	३८
पंचमिषचूर्णम्	...	...	...	१३०	४७
मुसलीकंदादिचूर्णम्...	...	...	...	१३१	५७
त्रिफलादिषट्कः	...	...	...	१३७	३४
षट्प्रभागुटीः...	...	...	...	१३८	४०
योगताजगुग्गुलुः	...	...	...	१४०	५६
किशोरगुग्गुलुः	...	...	...	१४२	७०
त्रिफलामौदकः	...	...	...	१४५	८८
काचनारगुग्गुलुः	...	...	...	१४६	९५
भगुतागुतम्...	...	...	...	१६०	४२
मदातिसृगुतम्	...	...	...	"	४३
गामीसादिभृतम्	...	...	...	"	४५
विन्दुगुतम्	...	...	...	१६२	५८
रूपायं गुतम्...	...	...	...	१६५	८५
वर्षातरम्	...	...	...	१७६	११०

				पृष्ठ	श्लो.
उशीरासवः...	...	...	...	१८२	१३
लोहासवः ...	...	...	...	१८५	३४
द्राक्षासवः ...	...	...	...	१८६	३५
खदिरारिष्टः...	...	...	...	१८९	६०
शुच्यूल्यारिष्टः...	...	...	...	„	६६
रोहितारिष्टः...	...	...	...	१९१	७३
दशमूलारिष्टः...	...	...	...	„	७७
महातालारसः...	...	...	...	२३१	७४
कुष्ठकुठाररसः...	...	...	...	२३२	७९
स्वर्णक्षीरारसः...	...	...	...	२३५	२००
कनकसुन्दररसः	...	...	...	२३९	३२
वमनम् ...	...	...	...	२६३	१
विरेकः ...	...	...	...	२६७	१
अभयामौदकः	...	...	...	२७१	२६
रेचननस्थम् ...	...	...	...	२९१	१४
रक्तधावः ...	...	...	...	३२६	१
ददुरोगे...	...	...	...	५३	८७
कासीसादिधृतम्	...	...	...	१६०	४९
देवदार्वारिष्टः...	...	...	...	२८८	५३

			पृष्ठ	श्लो.
उदयादिनोरसः	...	...	२३३	८३
प्रपुष्पाटादिलेपः	...	...	३११	५०
हेमक्षीर्यादिलेपः	...	...	३१२	५१
द्वयोदिलेपः	...	...	॥	५४
पामारोगे				
फासीसादिघृतम्	...	...	१६०	४९
सार्पंगतैलम्	...	...	१७६	४५
मरिचादितैलम्	...	...	१७४	४६
प्रपुष्पाटादिलेपः	...	...	३११	५०
हेमक्षीर्यादिलेपः	...	...	३१२	५१
पुण्डरीककुष्ठे				
मरिचादितैलम्	...	...	११४	४६
मण्डलकुष्ठे				
मर्चयतो रसः	...	...	२३४	९३
रक्तकुष्ठे				
मरिचादितैलम्	...	...	१७४	४६
विषमकुष्ठे				
धान्यादिरूपः	...	...	९७	३७
मरिचादितैलम्	...	...	१७४	४५

				पृष्ठ	श्लो.
श्वित्रहरलेपौ	...	...	...	३१०	४०
श्वेतकुष्ठे	...	...	...	५३	८७
उदयादित्योस्तः	...	...	...	२३३	८३
सिध्मकुष्ठे	...	...	...	५३	८७
मरिचादितैलम्	...	...	...	१७४	४६
सिध्महरप्रलेपौ	...	...	...	२११	४५
कृमिरोगे	....	....	....	४१	१४
त्रिफलादिकायः	...	...	...	८९	७६
निंबदलकल्कः	...	...	...	१०७	५
श्वित्तादिकल्कः	...	...	...	१०९	२६
मरिचादिचूर्णम्	...	...	...	१२०	५५
मुसलीकंदादिचूर्णम्	...	...	...	१३१	५७
कांजायनगुटिका	...	...	...	१३९	५०
गौराद्य घृतम्	...	...	...	१६३	७०
वृषाद्यघृतम्	...	...	...	१६५	८५
उशीरासवः	...	...	...	१८२	१३
कुमार्यासवः	...	...	...	१८३	१८
द्राक्षासवः	...	...	...	१८६	३९
खदिगारिष्टः	...	...	...	१८९	६०

(७७)

	पृष्ठ	श्लो.
विशेकः	२६७	१
मधुर्तैलवस्तिः	२८६	३१
अवपीडननस्यम्	२९१	१६
कृमिकोष्ठे तैलमेहपानम्	२५४	१२
क्षयरोगे	४४	२२
यासास्वसः.... ..	७४	८
पृथपत्रपुटपाकरसः	११	३४
यामकपाथः	८९	९१
धान्यकादिदिमः	१०६	८
वर्धमानविण्णलीकल्कः	१०६	३
लाक्षाकल्कः.... ..	१०५	२१
जीवनीयमणः	११२	१६
अष्टगर्गमूर्गम्.... ..	११३	३०
कट्फलदिग्मूर्गम्	११५	३८
कट्फलदिचूर्णम्	११६	४०
फलिधादिचूर्णम्	११८	५४
दादिमाष्टमूर्गम्	११८	६०
लागादिचूर्णम्	११९	६५
आर्ताकलादिचूर्णम्.... ..	१२०	७०

				पृष्ठ	श्लो.
सार्पपादितैलम्	...	...	...	१७४	४५
मरिचादितैलम्	...	...	...	,,	४६
जालादितैलम्	...	...	...	१७७	९६
कंदूरोगे	...	...	...	५४	९१
चंद्रप्रभागुटी...	...	...	...	१३८	४०
त्रिफलादिपृतम्	...	...	...	१५९	३६
लाक्षादितैलम्	...	...	...	१६६	९१
मरिचादितैलम्	...	...	...	१७४	४६
भृंगराजतैलम्	...	...	...	१७६	५९
लोहासवः	...	...	...	१८५	३४
हेमक्षीर्यादिलेपः	...	...	...	३१२	५१
सूर्वादिलेपः...	...	...	...	,,	५४
नीलिकारोगे	...	...	...	५४	९१
मातुलुंगादिलेपः	...	...	...	३०६	१०
वटपत्रादिलेपः	...	...	...	३०७	१४
रक्तसरोगे	...	...	...	५४	९१
हेमक्षीर्यादिलेपः	...	...	...	३१२	५१
विचर्चिकारोगे	...	...	...	५४	९१
चंद्रप्रभागुटी...	...	...	...	१	४०

(८१)

				पृष्ठ	श्लो.
कासीसादिघृतम्	...	...	...	१६०	४९
सार्षपादितैलम्	...	...	...	१७४	४५
मरिचादितैलम्	...	...	...	१७४	४६
उदयादित्योरसः	...	...	...	२३३	८३
प्रपुष्पाटादिलेपः	...	...	...	३११	५०
हेमक्षीर्यादिलेपः	...	...	...	३१२	५१
विदारीरोगे	...	...	...	५४	९१
वमनम्	...	...	...	२६३	१
रक्तसावः	...	...	...	३२८	१५
विस्फोटरोगे	...	...	...	५४	९१
कासीसादिघृतम्	...	...	...	१६०	४९
गीराद्यघृतम्	...	...	...	१६३	७०
विरेकः	...	...	...	२६७	१
दन्तादिलेपः	...	...	...	३०५	४
लांगल्यादिलेपः	...	...	...	३०६	८
व्यंगरोगे	...	...	...	५४	९१
पन्दनादिलेपः	...	...	...	३०६	९
मातुलुंगादिलेपः	...	...	...	..	१०
भर्जुनतागादिलेपः	...	...	...	३०६	१२

			पृष्ठ	श्लो.
नासपादितैलम्	...	...	१७४	४१
मरिचादितैलम्	...	...	"	४६
जाल्पादितैलम्	...	...	१७७	९६
कंदूरोगे ...	...	...	५४	९१
चंद्रप्रभागुटी...	...	...	१३८	४०
त्रिफलादिघृतम्	...	...	१५९	३६
लाक्षादितैलम्	...	...	१६६	९१
मरिचादितैलम्	...	...	१७४	४६
भृंगराजतैलम्	...	...	१७६	५९
लोहासवः ...	...	...	१८५	३४
हेमक्षीर्यादिलेपः	...	...	३१२	५१
दूर्वादिलेपः...	...	...	"	५४
नीलिकारोगे	...	...	५४	९१
मातुलुंगादिलेपः	...	...	३०६	१०
वटपत्रादिलेपः	...	...	३०७	१४
रकसरोगे ...	...	...	५४	९१
हेमक्षीर्यादिलेपः	...	...	३१२	५१
विचर्चिकारोगे	...	...	५४	९१
चंद्रप्रभागुटी...	...	...	१	४०

				पृष्ठ	श्लो.
लोकनाथरसः	...	...	...	२१६	५८
मृगांकपोटलीरसः	...	...	...	२१९	८५
हेमगर्भपोटलीरसः	...	...	...	२२१	९६
द्वितीयहेमगर्भपोटलीरसः	...	...	...	२२२	६
राजमृगांकरसः	...	...	...	२२८	४७
स्वयमभिरसः	...	...	...	२२९	५२
लोहरसायनम्...	...	...	...	२४५	७४
अभयामोदकः...	...	...	...	२७१	२६
उरःक्षतरोगे	...	...	...	४४	२२
वासादिफायः	...	...	...	९८	४८
लवंगादिचूर्णम्	...	...	...	११९	६५
स्थवनप्राशाबलेहः	...	...	...	१४९	१०
कृष्णाटकाबलेहः	...	...	...	१५०	२२
कामदेवपूतम्	...	...	...	१५८	२७
द्राक्षारिष्टः	...	...	...	१९०	६९
धुद्ररोगे	....	....	....	६४	९१
महातिक्तपूतम्	...	...	...	१६०	४३
रक्तसावः	...	...	...	२२८	१५
कच्छरोगे	...	...	...	५४	९१

			पृष्ठ	श्लो.
यवानीखांद्वचूर्णम् ...	...	...	१२७	२६
तालीसादिचूर्णम् ...	...	...	१२८	२७
सीतोपलादिचूर्णम् ...	...	...	१२८	३४
भास्करलवणचूर्णम् ...	...	...	१२९	३८
बाहुशालगुदः ...	...	...	१३३	६
सूरणादिवटकः ...	...	...	१३६	२८
योगराजगुग्गुलुः ...	...	...	१४०	५६
च्यवनप्राशवलेहः ...	...	...	१४९	१०
कृष्णांढकावलेहः ...	...	...	१५०	२३
भगस्यदरीतकी ...	...	...	१५१	३०
त्रिफलादिघृतम् ...	...	...	१५९	३६
भारायणतैलम् ...	...	...	१६७	९९
शतावरीर्दितैलम् ...	...	...	१७२	३१
चंदनार्दितैलम् ...	...	...	१७९	८६
कुमारिकासवः ...	...	...	१८३	१८
पिप्पल्यासवः ...	...	...	१८४	८८
पञ्चटपरिष्टः ...	...	...	१८९	६६
द्राक्षापरिष्टः ...	...	...	१९०	६९
दशमूलापरिष्टः ...	...	...	१९१	७७

गुदरोगे

पृष्ठ श्लो.

लवणत्रितयादिचूर्णम्...	...	...	१२३	६७
------------------------	-----	-----	-----	----

विरोकः	...	...	२६७	१
--------	-----	-----	-----	---

गुदघ्नंशरोमे...	...	...	५४	९१
-----------------	-----	-----	----	----

चांगेरीपूतम्...	...	...	१५७	३१
-----------------	-----	-----	-----	----

छोहरसायनम्	...	...	२४५	७४
------------	-----	-----	-----	----

गुल्मरोगे	.....	.....	४८	५२
-----------	-------	-------	----	----

दशमूलकृतः....	...	...	९२	१०२
---------------	-----	-----	----	-----

पण्यादिकायः	...	...	९५	१११
-------------	-----	-----	----	-----

वहणादिगणकायः	...	...	९६	११०
--------------	-----	-----	----	-----

भ्यूरगचूर्णम्	...	...	११२	१२
---------------	-----	-----	-----	----

मरिचादिचूर्णम्	...	...	११७	५३
----------------	-----	-----	-----	----

कपित्थादिचूर्णम्	...	...	११८	५४
------------------	-----	-----	-----	----

दारुिमाष्टकचूर्णम्	...	...	११८	६०
--------------------	-----	-----	-----	----

लवंगादिचूर्णम्	...	...	११९	६५
----------------	-----	-----	-----	----

भस्मिदिचूर्णम्	...	...	१२०	७५
----------------	-----	-----	-----	----

विषमार्जनीरोमनम्	...	...	१२१	८३
------------------	-----	-----	-----	----

दशमूलचूर्णम्	...	...	१२२	९०
--------------	-----	-----	-----	----

नवार्जनीरोमनम्	...	...	१२३	९७
----------------	-----	-----	-----	----

				पृष्ठ	श्लो.
वटपत्रादिलेपः	...	...	...	३०७	१४
गंडमालारोगे	....	....	....	६०	६७
अलंबुपास्वरसः	...	...	...	७५	१६ ^१
कांचनारत्वचः काथः...	...	...	...	९५	१२६
वरुणत्वचः काथः	...	...	...	॥	॥
कांचनारगुग्गुलुः	...	...	...	१४६	९५
महातित्ताभृतम्	...	...	...	१६०	४३
वचादितैलम्...	...	...	...	१८०	१९०
निर्गुडीतैलम्...	...	...	...	१८०	१९३
विहंगारिष्टः...	...	...	...	१८७	४७
सर्पपादिलेपः...	...	...	...	३१८	९९
गंडापचीरोगे	....	....	....	६०	६८
कन्यास्वरसः...	...	...	...	७५	१५
अलंबुपास्वरसः	...	...	...	॥	१६
कांचनारगुग्गुलुः	...	...	...	१४६	९५
वमनम्	...	...	...	२६३	१
सर्पपादिलेपः...	...	...	...	३१८	९९
रक्तसावशिधिः	...	...	...	३२८	१५

				पृष्ठ	श्लो.
विद्याधररसः...	...	...	...	२३७	१२
विरेकः ...	...	...	...	२६७	१
अभयामोदकः	...	...	...	२७१	२६
मधुतैलवस्तिः	...	...	...	२८६	३१
कफगुल्मरोगे	...	...	...	४८	५२
द्विग्वादिचूर्णम्	...	...	...	१२६	१९
भास्करतलवणम्	...	...	...	१२९	३८
वातगुल्मरोगे	...	...	...	४८	५२
द्विग्वादिचूर्णम्	...	...	...	१२६	१९
भास्करतलवणचूर्णम्	...	...	...	१२९	३८
भ्रन्थिरोगे	....	....	....	६५	६८
फांचनारगुग्गुलुः	...	...	...	१४६	९५
सुदिगण्डिः ...	...	...	...	१८९	९०
विरेकः ...	...	...	...	२१७.	१
रसःसार्वाधिः	...	...	...	३२८	१५
संग्रहणीरोगे	....	....	....	४२	८
भाष्पादियमगूः	...	...	...	१९	५५
मयनीतादिपुस्तकः	...	...	...	११०	२८

				पृष्ठ	श्लो.
तुण्डवादिचूर्णम्	...	...	...	१२४	५
चित्रकादिचूर्णम्	...	...	...	१२५	८
बाहुशालगुडः	...	...	...	१३३	६
विडंगादिगुटिका	...	...	...	१३५	१८
कांकायनगुटिका	...	...	...	१३९	५०
योगराजगुग्गुलुः	...	...	...	१४०	५६
कैशोरगुग्गुलुः	...	...	...	१४२	७०
त्रिफलागुग्गुलुः	...	...	...	१४४	८२
त्रिफलामोदकः	...	...	...	१४५	८८
कांचनारगुग्गुलुः	...	...	...	१४६	९५
महातिक्तघृतम्	...	...	...	१६०	४३
पिन्दुघृतम्	...	...	...	१६२	५८
पिप्पल्यासवः	...	...	...	१८४	८८
लोहासवः	...	...	...	१८५	३४
ब्राह्मासवः	...	...	...	१८६	३९
स्रदिरारिष्टः	...	...	...	१८९	६०
रोहितारिष्टः	...	...	...	१९१	७३
दशमूलादिष्टः	...	...	...	१९१	७७
लोहनाथरसः	...	...	...	२१६	५८

				पृष्ठ	श्लो.
विद्याधररसः....	...	...	...	२३७	१२
विरेकः ...	...	...	...	२६७	१
अभयामोदकः	...	...	...	२७१	२६
मधुर्तल्यस्तिः	...	...	...	२८६	३१
कफगुल्मरोगे	...	...	...	४८	५२
द्विग्वादितूर्णम्	...	...	...	१२६	१९
भास्करतल्यणम्	...	...	...	१२९	३८
वातगुल्मरोगे	...	...	...	४८	५२
द्विग्वादितूर्णम्	...	...	...	१२६	१९
भास्करतल्यणपूर्णम्	...	...	...	१२९	३८
ग्रन्थिरोगे	....	....	....	५५	६८
कांथनारगुग्गुलुः	...	...	...	१४६	९५
लदिगारिष्टः ...	...	...	...	१८९	९०
विरेकः ...	...	...	...	२६७.	१
रसतलागविधिः	...	...	...	३२८	१५
संग्रहणीरोगे	....	....	....	४२	८
भाष्मादिवनस्पतः	...	...	...	९९	५५
नवनीतादियुक्तकल्कः	...	...	...	११०	२८

	पृष्ठ	श्लो.
वृहतीकस्कः	११०	२८
मुस्तादिचूर्णम्	११७	४९
मरिचादिचूर्णम्	■	५२
कपित्थादिचूर्णम्	११८	५४
दाडिमाष्टकचूर्णम्	„	६०
लवंगादिचूर्णम्	११९	६५
जातीफलादिचूर्णम्	१२०	७०
चित्रकादिविरेचनम्	१२१	८१
चित्रकादिचूर्णम्	१२५	८
हिम्वादिचूर्णम्	१२६	१९
यवानीलादिवचूर्णम्	१२७	२६
तालीसादिचूर्णम्	१२८	२७
भास्करलवणचूर्णम्	१२९	३८
पाहुतालगुडः	१३३	६
कोकयनगुदिका	१३९	५०
योगराजगुग्गुलुः	१४०	५६
अगस्त्यटरीतकी	१५१	३०
कुटजाचवलेहः	१५२	३८
चांगेरीपुनम्	१५७	२१

(८७)

				पृष्ठ	श्लो.
मसूरादिघृतम्	...	...	...	१५७	२५
पिप्पल्यासवः	...	...	...	१८४	२८
लोहासवः	...	...	...	१८५	३४
देवदार्वरिष्टः	...	...	...	१८८	५३
रोहितारिष्टः	...	...	...	१९१	७३
दशमूलारिष्टः	...	...	...	१९१	७७
लोकनाथरसः	...	...	...	२१६	५८
मृगारूपोटलीरसः	...	...	...	२१९	८५
हेमगर्भपोटलीरसः	...	...	...	२२१	९६
द्वितीयहेमगर्भपोटलीरसः	...	...	...	२२२	६
हंसपोटलीरसः	...	...	...	२३१	६९
प्रहणीकपाटरसः	...	...	...	२४१	४७
प्रहणीविम्रकपाटरसः	...	...	...	२४२	५२
लोहरसायनम्	...	...	...	२४५	७४
आमसंप्रहण्याम्	...	...	...	४२	८
गुह्यादिकायः	...	...	...	८८	७४
धातुप्रहण्याम्	...	...	...	४२	८
शालिपर्ण्यादिमृतः	...	...	...	८८	७३
पिप्पल्यादिचूर्णम्	...	...	...	११९	६३

			पृष्ठ	श्लो.
सूरणादिवटकः	...	...	१३६	२८
कफग्रहणीरोगे	...	...	४२	८
सूरणादिवटकः	...	...	१३६	२८
छर्दिरोगे	....	....	४५	२८
बीजपूरपुटपाकरसः	...	...	७७	३१
आम्रपुटपाकरसः	...	...	"	"
जंजुजटापुटपाकरसः	....	...	"	"
गुद्ध्यादिगणवाथः	....	...	८०	८
आम्रादिफाटः	...	...	१०३	६
मरिचादिदिमम्	...	...	१०५	३
निषदलकल्कः	...	...	१०७	५
कटुफलानिचूर्णम्	...	...	११५	३८
फटुफलानिचूर्णम्	...	...	११६	४०
मरिचादिचूर्णम्	...	...	१२०	७५
यगानीमांश्चनूर्णम्	...	...	१२७	२६
तार्लीमादिचूर्णम्	...	...	१२८	२७
कृष्णांश्चनूर्णम्	...	...	१५०	२२
दशमूलारिष्ट	...	...	१११	७७
लोहनागरसः	...	...	२१६	५८

				पृष्ठ	श्लो.
त्रिरेकः	...	...	...	२६७	१
त्रिदोषच्छर्दिरोगे	...	...	...	४१	४८
वित्वलकृष्णः	...	...	...	९०	८५
गुह्चीकायः	...	...	...	॥	॥
मसूरसक्तुर्मयः	...	...	...	१०४	११
एलादिचूर्णम्	...	...	...	१३०	४५
पित्तच्छर्दी र्पटकायः	...	...	...	९०	८५
ज्वररोगे	....	....	....	४१	२
वासकस्वरमः	...	...	...	७४	८
दृषपत्रपुटपाकरसः	...	...	...	७७	३४
गुह्च्यादिगणकायः	...	...	...	८०	८
क्षुरादिकायः	...	...	...	८०	१०
कट्फलादिकायः	...	...	...	८५	४५
निदिग्धिकादिकायः	...	...	...	८५	४८
नर्दीयेरादिषयः	...	...	...	८८	६९
वासादिषयः	...	...	...	८९	८२
उर्शारादिपानम्	...	...	...	१००	६०
उष्णोदकपानम्	...	...	...	॥	६२
धान्यादिमंडः	...	...	...	१०२	७३

	पृष्ठ	श्लो.
लाजामंडः	१०२	१७६
आम्रादिफांटः	१०३	६
वासाहिमः	१०५	७
धान्यकादिहिमः	१०६	८
वर्धमानपिप्पलीकल्कः	"	३
आमलक्यादिचूर्णम्	१११	७
जीवनीयगणचूर्णम्	११२	१६
सुदर्शनचूर्णम्	११४	२६
त्रिफलादिचूर्णम्	११५	३७
कट्फलादिचूर्णम्	"	३८
कट्फलादिलेहः	११६	४२
दाडिम्यादिचूर्णम्	११८	५८
चित्रकादिविचनम्	१२१	८१
यवानीसांडवचूर्णम्	१२७	२६
ताल्रीसांदिचूर्णम्	१२८	२७
सितोपलादिचूर्णम्	१२८	३४
कूष्मांडकावलेहः	१५०	२२
अगस्त्यहरीतकी	१५१	३०
त्रिफलादिघृतम्	१५९	३६

				पृष्ठ	श्लो.
महातिकपृतम्	...	...	...	१६०	४३
अंगारकतैलम्	...	...	...	१६६	९१
नारायणतैलम्	...	...	...	१६७	९९.
चंदनादितैलम्	...	...	...	१७९	८६
कुटजारिष्टः	...	...	...	१८७	८४
ज्वरांकुशो रसः	...	...	...	२१४	४२
ज्वरारिरसः	...	...	...	२१४	४४
ज्वरघ्नीगुटिका	...	...	...	२१५	५५
लोकनाथरसः	...	...	...	२१६	५८
कनकसुंदरो रसः	...	...	...	२३९	३२
धमनम्	...	...	...	२६३	१
मयूरपिच्छादिषूपः	...	...	...	३०१	२२
नयज्वरे	...	...	...	४१	२
पूर्व नागरादिपाचनम्	...	...	...	८०	९
पाचनाय पटोलादिः कंटकार्यादिश्च कायः	...	...	...	८२	२९
पटोलादिवायः	...	...	...	८६	५५
धातज्वरे	...	...	...	४१	२
गुह्यादिकायः	...	...	...	८०	११
शालिपर्ण्यादिकायः	...	...	...	८०	१२

				पृष्ठ	श्लो.
कादम्पादिकायः	...	...	...	८०	१३
लोकनाथरसः	...	...	...	२१६	५८
पित्तज्वरे	...	...	...	४१	२
कटुफलादिकायः	...	...	...	८०	१४
पर्पटादिकायः	...	...	...	८१	१५
द्राक्षादिकायः	...	...	...	८१	१७
पर्पटादिकायः	...	...	...	८१	१८
पर्पटिकायः	...	...	...	८५	४७
लोकनाथरसः	...	...	...	२१६	५८
कफज्वरे	...	...	...	४१	२
पाचनाय बीजपूरादिकायः	...	...	...	८१	१९
मूनिपादिकायः	...	...	...	॥	२०
पटोल्लादिकायः	...	...	...	८१	२१
त्रिकटकादियुक्तदुग्धपाकः	...	...	...	१०१	६४
लोकनाथरसः	...	...	...	२१६	५८
वातपित्तज्वरे	...	...	...	४१	२
पर्पटादिपंचभद्रिकायः	...	...	...	८२	२२
मधूकपुष्पादिफांटः	...	...	...	१०३	३
निलोत्पलादिहिमम्	...	...	...	१०५	४

				पृष्ठ	श्लो.
वातकफज्वरे	...	...	...	४१	२
क्षुद्रादिकाथः	...	...	...	८२	२३
आरग्वधादिकाथः	...	...	...	८२	२५
शालिपथ्यादिकाथः	...	...	...	८३	३०
पिप्पल्यादिकाथः	...	...	...	८३	३०
हिग्वादिर्गुण्टिका	...	...	...	१३६	१९
पित्तकफज्वरे	...	...	...	४१	२
अमृताष्टककाथः	...	...	...	८२	२६
पटोलादिकाथः	...	...	...	८२	२८
वासककाथः	...	...	...	८९	८१
त्रिदोषज्वरे	...	...	...	४१	२
क्षुद्रादिकाथः	...	...	...	८२	२३
अभयादिकाथः	...	...	...	८३	३४
सन्निपातज्वरे	...	...	...	४१	२
शालिपथ्यादिकाथः	...	...	...	८३	३०
पिप्पल्यादिकाथः	...	...	...	८३	३७
कैरातादिकाथः	...	...	...	८४	४३
कुलित्पादियूः	...	...	...	१००	५७
संजीवनीगुंटी	...	...	...	१३५	१८

				पृष्ठ	श्लो.
गुडूच्यादिकाथः	...	...	...	८६	५८
त्रिफलादिघृतम्	...	...	...	१५९	३६
चातुर्थकज्वरे	...	...	...	४१	३
देवदारवादिकाथः	...	...	...	८७	६०
त्रिफलादिघृतम्	...	...	...	१५९	३६
ज्वरातिसाररोगे					
गुडूच्यादिकाथः	...	...	...	८७	६१
नागरादिकाथः	...	...	...	"	६३

तारुण्यपिटिकारोगे

लोभादिलेपः...	...	...	...	३०६	११
वटपत्रादिलेपः	...	...	...	३०७	१४

तृष्णारोगे

गुडूच्यादिगणकाथः	...	...	...	४५	४०
उशीरादिपानम्	...	...	...	८०	८
लाजमंडः	...	...	...	१००	६०
मधूकपुष्पादिफांटः	...	...	...	१०२	१७६
आम्रादिफांटः	...	...	...	१०३	३
मधूकपुष्पादिफांटः	...	...	...	"	६
				१०४	७

				पृष्ठ	श्लो.
यवसत्तुमेधः....	...	...	...	१०४	१२
मरिचादिदिमः	...	...	...	१०५	३
धान्याकादिमः....	...	...	...	१०६	■
धान्यकादिदिमः	...	...	...	१०६	८
जीवनीयगणः	...	...	...	११२	१६
आमलादिगुटी	...	...	...	११५	१७
अथवनप्राशाकलेहः	...	...	...	१४२	१०
कूष्माण्डकाकलेहः	...	...	...	१५०	२२
समत्ताप्रेहसेवनम्	...	...	...	२५५	१८
निहृदयस्तिः....	...	...	...	२८२	१
प्रतिमर्शनसम्	...	...	...	२९५	४५
मधुमेहः	...	...	...	३०३	१०
दाहरीगे	....	....	....	४६	३६
गुह्यादिगणकायः....	...	...	...	८०	८
त्रिफलादिप्रायः	...	...	...	९२	१००
न्यग्रोधादिप्रायः	...	...	...	९४	११३
मधुरगुणादिप्रायः....	...	...	...	१०३	३
मधुरगुणादिप्रायः....	...	...	...	१०४	७
यवमनुमेधः....	...	...	...	१०४	११२

				पृष्ठ	श्लो.
गुह्यादिकायः	...	...	...	८६	५८
त्रिफलादिघृतम्	...	...	...	१५९	३६
चातुर्थकज्वरे	...	...	...	४१	२
देवदारवादिकायः	...	...	...	८७	६०
त्रिफलादिघृतम्	...	...	...	१५९	३६

ज्वरातिसाररोगे

गुह्यादिकायः	...	...	...	८७	६१
नागरादिकायः	...	...	...	॥	६३

तारुण्यपिटिकारोगे

लोभ्रादिलेपः...	...	...	...	३०६	११
वटपत्रादिलेपः	...	...	...	३०७	१४

तृष्णारोगे

गुह्यादिगणकायः	...	...	...	८०	■
उशीरादिपानम्	...	...	...	१००	६०
लाजमंडः	...	...	...	१०२	१७६
मधुकपुष्पादिफांटः	...	...	...	१०३	३
आम्रादिफांटः	...	...	...	॥	६
मधूरुपुष्पादिफांटः	...	...	...	१०४	७

				पृष्ठ	श्लो.
शृङ्गणनस्यम् ...	...	...	...	२९३	३०
नासाऽश्वरोगे	...	...	...	६१	४६
शृङ्गणमादितलम्	...	...	...	१७८	७९
क्षयधुरोगे					
कुष्ठादितलं वा घृतम्	...	...	...	१७८	७७
नासादाहे					
रक्तसावः	...	...	...	३२८	१७
नासापाके	...	...	...	६१	४६
यमनम्	...	...	...	२६३	१
रक्तसावविधिः	...	...	...	३२८	१७
पीनसरोगे	...	...	...	६१	४६
निदिग्धिकादिक्वाथः	...	...	...	८५	४८
वासादिक्वाथः	...	...	...	९८	४८
घृतगुणम्...	...	...	...	११२	१३
दादिमाटकपर्णम्	...	...	...	११८	६०
लवंगादिचूर्णम्	...	...	...	११९	६५
पादुशालगुडः	...	...	...	१३३	६
ज्योषादिगुटिका	...	...	...	१३६	२२
अणरन्यदशीतनी	...	...	...	१५१	३०

			पृष्ठ	श्लो
अन्तर्दाहे धान्याकाहिमः	...	...	१०६	१
धान्यकादिहिमः	...	...	१०६	१
जीवनीयगणचूर्णम्	...	...	११२	१९
हस्तपादाङ्गदाहे सितोपल्मादिचूर्णम्			१२८	३४
उरोदाहे कामदेवघृतम्	...	...	१५८	२७
अमयामोदकः	...	...	२७१	२६
मधुगन्धूषः	...	...	३०३	१०
विर्भातकमणालेपः	...	...	३०५	४
रक्तसावविधिः	...	...	३२६	१
द्विजिह्वकरोगे वमनम्	...	...	२६३	१
धातुक्षय रोगे	....	....	....	....
पिप्पलीमोदकः	...	...	१३८	३७
शुक्रोजःक्षये कामदेवघृतम्	...	...	१५८	२७
नष्टशुक्रे नारायणतैलम्	...	...	१६७	९९
रसमूलारिष्टः	...	...	१९१	७७
नासारोगे	....	....	६१	४६
यलादिघृतम्	...	...	१६४	७३
त्रिकविधिः	...	...	२६७	१
रेचनस्रम्	...	...	२९२	१८

				पृष्ठ	श्लो.
पृंहणनस्यम् ...	...	...	...	२९३	३०
नासाऽश्लेरोगे ...	...	...	...	६१	४६
पृहभूमदितैलम् ...	...	...	...	१७८	७९
क्षयधुरोगे					
कुष्ठादितैलं वा घृतम् ...	...	...	...	१७८	७७
नासादाहे					
रक्तसावः ...	...	...	...	३२८	१७
नासापाके ...	...	...	...	६१	४६
यमनम् ...	...	...	...	२६३	१
रक्तसावविधिः ...	...	...	...	३२८	१७
पीनस्रोगे ...	...	...	...	६१	४६
निशिषिष्टादिकायः ...	...	...	...	८५	४८
वासादिकायः ...	...	...	...	९८	४८
श्रूयनपूर्णम् ...	...	...	...	११३	१२
दाहिमाटकपूर्णम् ...	...	...	...	११८	६०
हर्षगारिपूर्णम् ...	...	...	...	११९	६५
पादुसालगुः ...	...	...	...	१३३	६
ज्योतिर्गुटिका ...	...	...	...	१३६	२२
अगरसद्विनिर्वा ...	...	...	...	१५१	२०

				पृष्ठ	श्लो.
पाठादितैलम्	...	...	...	१७८	७६
रेचननस्यम्	...	...	...	२९१	१४
पूतिनासारोगे	...	...	...	६१	४६
व्याघ्रादितैलम्	...	...	...	१७८	७८
रक्तस्रावः	...	...	...	३२८	१६
प्रतिश्यायरोगे	...	...	...	६१	४६
आर्द्रकस्वरसः	...	...	...	७४	१३
विभीतकत्वक्पुटपाकः	...	...	...	७८	३६
जातीफलादिचूर्णम्	...	...	...	१२०	७०
बाहुशालगुटः	...	...	...	१३३	६
व्योषादिगुटिका	...	...	...	१३६	२२
त्रिफलागृतम्	...	...	...	१५५	३६
लाक्षादितैलम्	...	...	...	१६६	९१
रेचननस्यम्	...	...	...	२९१	१४
नासारक्तस्रावरोगे	...	...	...	६१	४६
लोकनाथरसः	...	...	...	३१६	५८
आमलादिलेपः	...	...	...	३१३	६१
रक्तस्रावविधिः	...	...	...	३२६	१
नेत्ररोगे	....	....	....	६२	६३

	पृष्ठ	श्लो.
मंजिष्ठादिकाथः	९७	३९
अमृतादिकाथः	९९	५०
त्रिफलाचूर्णम्	११२	१०
चंद्रप्रभागुटी	१३८	४०
योगराजगुग्गुलुः	१४०	५६
कैशोरगुग्गुलुः	१४२	७०
त्रिफलादिघृतम्	१६३	६६
पलादिघृतम्	१६४	७३
प्राक्षासवः	१८६	३९
अभयामोदकः	२७१	३६
रेचननस्यम्	२९२	१८
बृंहणनस्यम्	२९३	३०
हरीतक्यादिलेपः	३११	४८
रसांजनादिलेपः	३११	४९
यष्ट्यादिलेपः	३३७	३१
रसांजनादिलेपः	„	३२
सैषवादिलेपः	„	३४
निम्बुरसलेपः	३३८	३५
तर्पणम्	„	३८

			पृष्ठ	श्लो.
चंद्रोदयावर्तिः	...	...	३४३	७१
मृदुचूर्णाजनम्	...	...	३४८	११०
सौवीरांजनम्	...	...	३४९	११३
नानौषधसिक्तनागशल्मका	...	...	,,	११५
प्रत्यंजनप्रयोजनम्	...	...	३४९	११७
प्रसादनचूर्णावकाशः	...	...	३५०	११८
नयनामृतप्रत्यंजनम्	...	...	,,	११९
नयनप्रसादनपाणितलस्पर्शप्रकारः	...	...	,,	१२१
नयनप्रसादनशीतोदकसेचनप्रकारः	...	...	३५०	१२४
नेत्राभिघातरोगे	...	...	६२	५३
शष्पदितेजः	...	...	३३४	८
नेत्राधिर्मंथरोगे	...	...	६२	५३
रक्तक्षारविधिः	...	...	३२८	१५
शिरोविरेचनम्	...	...	३३६	२२
अधिमपोषकारी	...	...	३३६	२३
अभिप्यंदरोगे	...	...	६२	५३
घाताभिप्यंदरोगे	...	...	६२	५३
एरादिमेजः	...	...	३३३	५
पित्वाधाधोतनम्	...	...	३३५	१७

	पृष्ठ	श्लो.
आधोतनम्...	३३५	१८
स्त्रीस्तन्याधोतनम् ...	३३	२०
आधोतनम्...	३३	२१
पिडिका ...	३३६	२५
पित्ताभिष्यंदरोगे ...	६२	५३
आधोतनम्...	३३५	१८
स्त्रीस्तन्याधोतनम् ...	३३५	२०
पिडिके ...	३३६	२६
पिडिका ...	३३६	२७
त्रिफलापिडिका ...	३३६	२८
श्लेष्माभिष्यंदे ...	६२	५३
शितोविरेचनम् ...	३३६	२२
पिडिका ...	३३६	२७
पिडिका ...	३३	२७
त्रिफलापिडिका ...	३३	२८
रक्ताभिष्यंदरोगे ...	६२	५३
रक्तसावः ...	३२८	१६
तेरुका ...	३३४	९
आधोतनम् ...	३३५	१८

	पृष्ठ	श्लो.
ः स्त्रीस्तन्याश्चोतनम्	३३५	२०
आश्चोतनम्	,,	२१
पिष्टिका	३३७	२८
सर्वामिष्यदरोगेषु	६२	५३
आश्चोतनम्	३३५	२०
पिष्टिकाषधनम्	३३६	२४
अधुरोगे दान्यादिरसक्रिया	३४६	५३
अंजननामिकारोगे प्रतिसारणम्	३३८	३७
अन्धत्वरोगे	६२	५३
अंजनम्	३४८	१०५
अर्जुनरोगे	६२	५३
रोपणीवर्तिः	३४५	८२
अर्मरोगे	६२	५३
मरिचादिलेपः	३३८	३६
तुरपादिरसक्रिया	३४५	८७
लेखनचूर्णम्	३४८	१०६
नेत्रस्य कफादिमलरोगे	६२	५३
लेपनांजनम्	३४८	१०८
नेत्रकंदूररोगे	६२	५३

				पृष्ठ	श्लो.
शुंघ्रादिपिंडिका	...	...	...	३३७	२९
रोपणीरसक्रिया	...	...	...	३४७	९६
गुद्गुच्यादिरसक्रिया	...	...	...	,,	९८
सानुपानः पुनर्नवायोगः	....	...	...	,,	१००
लेखनांजनम्	...	....	....	३४८	१०८
काचरोगे	...	...	....	६२	५३
सुत्पादिरसक्रिया	...	....	...	३४५	८७
गुद्गुच्यादिरसक्रिया	...	...	...	३४७	९८
लेखनांजनम्	...	....	...	३४८	१०८
क्लेदरोगे	...	...	...	६२	५३
रोपणीरसक्रिया	...	....	...	३४७	९६
तिमिररोगे	...	...	....	६२	५३
क्लेहपानम्	...	...	....	२५६	२७
रोपणीवर्तिः	...	...	...	३४५	८२
सुत्पादिरसक्रिया	....	...	...	३४५	८७
गुद्गुच्यादिरसक्रिया	...	....	...	३४७	९८
नेत्रदाहरोगे	...	...	...	६२	५३
दाव्यादिरसक्रिया	...	...	...	३४६	९३
नक्तान्ध्यरोगे	...	....	....	६२	५३

				पृष्ठ	श्लो.
पथ्यादिकायः	...	...	...	९८	३६
रसांजनादिवर्तिः	...	....	...	३४५	८५
सानुपानपुनर्नवायोगः	...	....	...	३४७	१००
लेखनांजनम्	...	...	...	३४८	१०७
पटलरोगे	...	...	...	६२	५३
पथ्यादिकायः	...	....	...	९८	३६
पक्ष्मरोगे	...	...	...	६२	५३
रोपणीरसक्रिया	...	...	...	३४७	९६
नेत्रपाकरोगे...	...	...	...	६२	५३
पथ्यादिकेकः	...	...	...	३३३	६
पित्तविकारे	...	...	...	६२	५३
शापरदिकेकः	...	...	...	३३४	८
नेत्रपुष्परोगे...	...	...	...	६२	५३
दिमासिककुसुमहरीवटक्षीरादिरसक्रिया	...	...	...	३४६	८९
सानुपानपुनर्नवायोगः...	...	...	...	३४७	१००
लेखनचूर्णोजनम्	...	...	...	३४८	१०६
सूरोगे त्रिफलापौदकः...	...	...	...	१४५	८८
भांसवृद्धिरोगे रोपणीवर्तिः	...	...	...	३४५	८२
नेत्ररक्तारोगे...	...	...	...	६२	५३

	पृष्ठ	श्लो.
नाशरादिसेकः	३३४	८
धात्र्यादिस्नेहनीवर्तिः... ..	३४५	८६
दाव्यादिरसक्रिया	३४६	९३
लिङ्गनाशरोगे गुह्यादिरसक्रिया ...	३४७	९८
घर्तर्मरोगे तुल्यादिरसक्रिया	३४५	८७
नेत्रघातरोगे... ..	६२	५३
पयआदिसेकः	३३३	६
धात्र्यादिस्नेहनीवर्तिः... ..	३४५	८६
नेत्रशिरोत्पातरोगेऽजनम्	३४८	१०४
शुक्ररोगे	६२	५३
पथ्यादिकाथः	९८	३६
शुक्रादिरोगेऽजनवर्तिप्रकारी ...	३४४	७८
लेखनीदंतवर्तिः	३४५	८०
रोपणीवर्तिः	„	८२
तुल्यादिरसक्रिया	३४५	८७
शुक्लकृष्णमार्गरोगे गुह्यादिरसक्रिया	३४७	९८
शुष्कनेत्ररोगे पयआदिसेकः... ..	३३३	६
नेत्रशोथरोगे गुह्यादिपिडिका ...	३३७	२९
नेत्रस्त्रावरोगे... ..	६२	५३

			पृष्ठ	श्लो.
धात्र्यादिभेदनावतिः	...	...	३४५	८६
सानुपानपुनर्नवायोगः...	...	...	३४७	१००
रोपणीरसक्रिया	...	...	„	१०१
रोपणीरसक्रिया	...	...	„	१०२

परिकर्तिकरोगे

चित्रकादि विरेचनम्	...	...	१२१	८१
--------------------	-----	-----	-----	----

परिणामशूलरोगे	....	....	४७	४३
---------------	------	------	----	----

विष्णुकान्ताजटाकल्कः	...	...	१०८	१७
----------------------	-----	-----	-----	----

पांडुरोगे	....	....	४४	१९
-----------	------	------	----	----

पुनर्नवादिक्वाथः	...	...	८९	७८
------------------	-----	-----	----	----

वर्धमानपिण्णली	...	...	१०६	३
----------------	-----	-----	-----	---

चित्रकादिविरेचनम्	...	...	१२१	८१
-------------------	-----	-----	-----	----

हृष्यादिचूर्णम्	...	...	१२२	९०
-----------------	-----	-----	-----	----

हिग्वादिचूर्णम्	...	...	१२६	१९
-----------------	-----	-----	-----	----

यवानीखांडवचूर्णम्	...	...	१२७	२६
-------------------	-----	-----	-----	----

तार्लीसादिचूर्णम्	...	...	१२८	२७
-------------------	-----	-----	-----	----

मुसली कंदादिचूर्णम्	...	...	१३१	५७
---------------------	-----	-----	-----	----

षाहुसान्गुडः	...	...	१३३	६
--------------	-----	-----	-----	---

			पृष्ठ	श्लो.
त्रिफलादिवटकः	...	...	१३७	३४
पिप्पलीमोदकः	...	...	१३८	३७
चंद्रप्रभागुटी...	...	...	१३८	४०
योगराजगुग्गुलुः	...	...	१४०	५६
कैशोरसुरगुलुः	...	...	१४२	७०
कुटजत्वगाद्यवलेहः	...	...	१५२	३८
कामदेवघृतम्	...	...	१५८	२७
त्रिफलादिघृतम्	...	...	१५९	३६
महातिक्तघृतम्	...	...	१६०	४३
वृषाद्यघृतम्	...	...	१६५	८५
शतावरीतैलम्	...	...	१७२	३१
उशीरासवः	...	...	१८२	१३
पिप्पल्यासवः	...	...	१८४	२८
लोहासवः	...	...	१८५	३४
खदिरारिष्टः	...	...	१८९	६०
रोहितारिष्टः	...	...	१९१	७३
दशमूलारिष्टः	...	...	१९१	७७
लोहरसायनम्	...	...	२४५	७४
विरेकः	...	...	२६७	१

				पृष्ठ	श्लो.
अमयामोदकः	...	...	...	२७१	२६
पित्तरोगे	....	....	....	५७	११५
वासास्वरसः	...	...	...	७४	८
गोक्षुरकाथः	...	...	...	९३	१०९
विलेपीपानम्	...	...	...	१०१	६८
यवमंडः	...	...	...	१०२	७३
लाजमंडः	...	...	...	॥	७६
मधूकपुष्पादिफांटः	...	...	...	१०४	७
निवजकल्कः	...	...	...	१०७	५
त्रिफलाचूर्णम्	...	...	...	११२	१०
सितोपलादिचूर्णम्	...	...	...	१२८	३४
योगराजगुग्गुलुः	...	...	...	१४०	५६
च्यवनप्राशावलेहः	...	...	...	१४९	१०
लाक्षादितैलम्	...	...	...	१६६	९१
वसतकुसुमाकरो रसः	...	...	...	२२७	४२
सर्पिष्पानम्	...	...	...	२५४	११
वमनम्	...	...	...	२६३	१
विरेकः	...	...	...	२६७	१
वृंहणनस्यम्	...	...	...	२९३	३०

				पृष्ठ	श्लो.
शमनसंज्ञगन्धूयः	...	...	...	३०३	९
विड्भंगरोगे	...	...	...	५७	११५
चित्रकादिविरेचनम्	...	...	...	१२१	८१
मसूरादिघृतम्	...	...	...	१५७	३५
शरीरदुर्गन्धरोगे	...	...	...	५७	११५
लाक्षादितैलम्	...	...	...	१६६	९१
लेपी	...	...	...	३२१	१७
पृष्ठरोगे प्रथमननस्यम्	...	...	...	२२२	१८
पूतिदेहुरोगे रक्तसावः	...	...	...	३२८	१६
प्रदररोगे	....	....	....	६५	७६
सञ्जलप्रदरे दाढ्यादिक्वाथः	...	...	...	९४	११२
गोक्षुरादिगुग्गुलुः	...	...	...	१४४	८४
महातिक्तघृतम्	...	...	...	१६०	४३
रक्तप्रदरे	...	...	...	६५	७३
तंडुलीयजटाकुल्कः	...	...	...	१०९	२२
शतावरीतैलम्	...	...	...	२७१	३१
निरुद्धपस्तिः	...	...	...	२८२	१
प्रमेहरोगे	....	....	....	४७	५८
अमृतास्वरसः	...	...	...	७४	७

				पृष्ठ	श्लो.
धात्र्याः स्वरसः	...	...	...	७४	७
वरादिक्तायः...	...	...	...	९३	११०
न्यग्रोधादिक्तायः	...	...	...	९४	११३
त्रिफलाचूर्णम्	...	...	...	११२	१०
ऋष्यपणचूर्णम्	...	...	...	११२	१२
लवंगादिचूर्णम्	...	...	...	११९	६५
बाहुशालगुदः	...	...	...	१३३	६
सूरणादिवटकः	...	...	...	१३६	२८
त्रिफलादिवटकः	...	...	...	१३७	३४
चंद्रभागुटी ...	...	...	...	१३८	४०
योगराजगुग्गुलुः	...	...	...	१४०	५६
कैशोरगुग्गुलुः	...	...	...	१४२	७०
गोक्षुरादिगुग्गुलुः	...	...	...	१४४	८४
त्रिफलादिघृतम्	...	...	...	१५७	३६
शतावर्यादितैलम्	...	...	...	१७२	३१
उशीरासवः...	...	...	...	१७२	१३
कुमायासवः...	...	...	...	१८३	१८
विदंगारिष्टः...	...	...	...	१८७	४७
देवदार्वारिष्टः	...	...	...	१८८	५३

				पृष्ठ	श्लो.
बन्धूल्यारिष्टः	...	...	...	१८९	६६
दशमूलारिष्टः	...	...	...	१९१	७७
वसंतकुसुमाकरो रसः	...	...	...	२२७	४२
प्रमेहचक्षुरसः	...	...	...	२३५	३
वमनम्	...	...	...	२६३	१
विरैकः	...	...	...	२६७	१
अभयामोदकः	...	...	...	२७१	२६
निरुहपत्तिः	...	...	...	२८२	१
प्रमेहपिटिकारोगे	....	....	....	५०	६३
केशोणुगुलुः	...	...	...	१४२	७०
मातुलुंगादिलेपः	...	...	...	३०६	१०
रक्तघ्रावः	...	...	...	३२८	१६
प्रवाहिकारोगे	....	....	....	४२	९
मुस्तादिचूर्णम्	...	...	...	११७	४८
मुस्तादिचूर्णम्	...	...	...	११७	४९
कुटजत्वगाद्यवलेहः	...	...	...	१५२	३८
कुटजत्वगाद्यवलेहः	...	...	...	१५३	४५
चांगेरीधृतम्	...	...	...	१५७	२१
मासूरादिपुवम्	...	...	...	१५७	२५

				पृष्ठ	श्लो.
चंद्रप्रभागुटी	...	...	...	१३८	४०
योगराजगुग्गुलुः	...	...	...	१४०	५६
त्रिफलागुग्गुलुः	...	...	...	१४४	८२
त्रिफलामोदकः	...	...	...	१४५	८८
कायनासुग्गुलुः	...	...	...	१४६	९५
कासीसादिभृतम्	...	...	...	१६०	४९
पिण्डुभृतम्	...	...	...	१६२	५८
लोहासकः	...	...	...	१८५	३४
विहंगारिष्टः	...	...	...	१८७	४७
दशमूलारिष्टः	...	...	...	१९१	७७
कानकसुंदरोरसः	...	...	...	२३९	३२
पूर्वस्वेद्यः	...	...	...	२५८	६
विरेकः	...	...	...	२६७	१
अभयामोदकः	...	...	...	२७१	२६
भग्नरोगे	.....	.....	.....	६२	७७
न्यप्रोषादिक्वाथः	...	...	...	९४	११३
भुजरोगे	.....	.....	.....		
रेचननस्यम्	...	...	...	२९२	१८
धृंहणनस्यम्	...	...	...	२९३	

	पृष्ठ	श्लो.
रक्तसावविधिः	३२८	१४
श्वमरोगे	४६	३२
मधूकपुष्पादिफांटः	१०३	३
मधूकपुष्पादिफांटः... ..	१०४	७
कुष्मांडकावलेहः	१५०	२२
वमनम्	१६३	१
अमयामोदकः	२७१	२६
मदात्ययरोगे	४६	३४
मद्यविकारे सर्जरादिमंथः	१०४	१०
मदरोगे	४६	३७
दुष्टकाद्रवोत्थमदे कूष्मांडकस्त्रासः... ..	७५	१९
मधूकपुष्पादिफांटः... ..	१०३	३
मनोविकाररोगे		
अवशीघ्ननक्षत्रम्	२९१	१६
मुखरोगे	५८	१२७
मरिचादिचूर्णम्	१२०	७५
शिमिदेशदितिलम्	१७६	६१
क्षारतिलम्	१७७	७२

				पृष्ठ	श्लो.
चंद्रप्रभागुटी	...	...	...	१३८	४०
योगराजगुग्गुलुः	...	...	...	१४०	५६
त्रिषलागुग्गुलुः	...	...	...	१४४	८२
त्रिकलामोदकः	...	...	...	१४५	८८
काचनारगुग्गुलुः	...	...	...	१४६	९५
कामाक्षादिभृतम्	...	...	...	१६०	४९
विन्दुभृतम्	...	...	...	१६२	५८
लोहाक्षरः	...	...	...	१८५	३४
विट्गारिष्टः	...	...	...	१८७	४४
दशमूलारिष्टः	...	...	...	१९१	७१
पत्तरमुद्रोरमः	...	...	...	२१९	३२
पूर्वोचः	...	...	...	२५८	६
शिवः	...	...	...	२६७	१
अभयामोदकः	...	...	...	२७१	३६
भय्ररोगे	....	....	....	८२	७७
न्यग्रोपादिषाणः	...	...	...	९४	११३
भुजरोगे	....	....	....		
मेघनक्षत्रम्	...	...	...	२९३	१८
पुनर्वसु	...	...	...	२९३	

				पृष्ठ	श्लो.
रक्तस्यावविधिः	...	...	...	३२८	१४
भ्रमरोगे	....	....	....	४६	३२
मधूकपुष्पादिफांटः	...	...	...	१०३	३
मधूकपुष्पादिफांटः	...	...	...	१०४	७
कुष्मांडकावलेहः	...	...	...	१५०	२२
वसनम्	...	...	...	१६३	१
अभयामोदकः	...	...	...	२७१	२६
मदात्ययरोगे	....	....	....	४६	३४
मयविकारे सर्ज्जुगदिगंथः	...	...	...	१०४	१०
मदरोगे	....	....	....	४६	३७
दुष्टकाद्रोत्यमदे कूष्मांडकस्वरसः	...	...	...	७५	१९
मधूकपुष्पादिफांटः	...	...	...	१०३	३
मनोविकाररोगे	....	....	....		
अवगीटननसम्	...	...	...	२९१	१६
मुखरोगे	....	....	....	५८	१२७
मरिचादिचूर्णम्	...	...	...	१२०	७५
शरिमेदादितैलम्	...	...	...	१७६	६१
क्षारतैलम्	...	...	...	१७७	७२

	पृष्ठ	श्लो.
विरोकः	२६७	१
ताल्वोष्ठपाके वमनम्	२६३	१
मुखपाके गन्धः	३०३	१३
ओष्ठवक्त्रपाके दाहे च रक्तसावः	३२८	१७
मुखकाण्ठ्ये प्रलेपः	३०६	१३
मुखव्रणे मधुगन्धः	३०३	१०
मुखशोषवैरस्ययोगे गन्धः	"	१२
पूतिमुखे रक्तसावः	३२८	१६
गलरोगे	६०	१२६
शूषणचूर्णम्	११२	१२
कपित्थादिचूर्णम्	११८	५४
लवंगादिचूर्णम्	११९	६५
मरिचादिचूर्णम्	१२०	७५
यवानीक्षादिवचूर्णम्	१२७	२६
त्रिफला मोदकः	१४५	८८
यलादिघृतम्	१६४	७३
द्राक्षासवः	१८६	३९
द्राक्षारिष्टः	१९०	६९
अवधीहननस्यम्	२९१	१६

रैचननस्यम्...	...	...	...	२९२	१८
गलगंडरोगे...	...	...	...	६०	१३६
अभयामोदकः	...	...	...	२७१	२६
सर्पपादिलेपः	...	...	...	३१८	९६
धातुगलगंडे निचूलादिलेपः	...	...	...	■	९७
कफगलगंडे देवदाषादिलेपः	...	...	...	„	९८
गलग्रहरोगे ...	...	...	...	६०	१३६
दाहिमाष्ठकचूर्णम्	...	...	...	११८	६०
चित्रकादिविरोचनम्...	...	...	...	१२१	८१
हिङ्वादिचूर्णम्	...	...	...	१२६	१९
गलगुंडीरोगे वमनम्...	...	...	...	३६३	१
जीह्वारोगे ...	...	...	...	...	...
यथानीखाद्वचूर्णम्	...	...	...	१२७	२६
त्रिफलामोदकः	...	...	...	१४५	८८
बलादिघृतम्...	...	...	...	१६४	७३
उपजिह्वारोगे नीलिकादितैलम्	...	...	...	१७५	५५
सुप्तजिह्वारोगे सितोपलादिचूर्णम्	...	...	...	१२८	३४
तालुरोगे त्रिफलामोदकः	...	...	...	१४५	८८
दंतारोगे ...	...	...	...	५८	१२७

	पृष्ठ	श्लो.
चंद्रप्रभागुटी	१३८	४०
नारायणतैलम्	१६७	९९
शरिमेदादितैलम्	१७६	६१
शृंहणनस्यम्	२९३	३०
दंतचाले गंधूषः	३०३	११
दंतपाते पथ्यादिकाथः	९८	४५
दंतरक्तस्रुतिपीडाशोथदादेषु प्रतिसार-		
णचूर्णम्	३०४	१८
मूत्ररोगे विरेकः	२६७	१
मूत्रकृच्छ्ररोगे	४९	५७
सदाहमूत्रकृच्छ्रे हरीतक्यादिकाथः ...	९२	१०३
गोक्षुरकाथः	९३	१०९
हिग्वादिचूर्णम्	१२६	१९
जीरगुदयोगः	१३६	२५
चंद्रप्रभागुटी	१३८	४०
गोक्षुरादिगुग्गुलुः	१४४	८४
च्यवनप्राशाबलेहः	१४९	१०
चांगेरीघृतम्	१५७	२१

	पृष्ठ	श्लो.
कामदेवधृतम्	१५८	२७
त्रिफलादिधृतम्	१५९	३६
कुमार्यासवः	१५३	१८
देवदार्वरिष्टः... ..	१८८	५३
दशमूलारिष्टः	१९१	७७
लोहरसायनम्	२४५	७४
अभयामोदकः	२७१	२६
निरुहपस्तिः	२८२	१

मूत्राघातरोगे.... ..... ४८ ५३

वीरतर्वादिक्वाथः	९२	१०४
धन्वप्रभागुटी	१३८	४०
गोधुरादिगुग्गुलुः	१४४	८४

मूर्छारोगे ४५ ३१

मधूकपुष्पादिफाटः... ..	१०३	३
आम्लादिफाटः	१०३	६
मधूकपुष्पादिफाटः... ..	१०४	७
योगराजगुग्गुलुः	१४०	५६
निरुहपस्तिः	२८२	१

मेहूरोगे	....	....	....	....		
राक्षादि ...	...	...	...	...	९१	९०
मेहनव्यथायामेरंडादिकायः	...	...	...	...	९२	९७
मेहनप्रंधिरोगे चंद्रप्रमागुटी	...	...	...	...	१३८	४०
विरेकः ...	...	...	...	...	२६७	१
लिगास्तनवृद्धिकरी छेपी	...	...	...	...	३२०	१२
मेदोरोगे	....	....	....	....	५०	६५
न्यम्रोधादिकायः	...	...	...	...	९४	११३
बिल्वादिकायः	...	...	...	...	,,	११८
त्रिफलाकायः	...	...	...	...	,,	,,
उष्णशीताम्बु	...	...	...	...	,,	११९
शाक्षोटकादिकायः	...	...	...	...	९६	१२७
वरुणादिगणकायः	...	...	...	...	,,	१३०
मंजिष्ठादिकायः	...	...	...	...	९७	३९
उष्णोदकपानम्	...	...	...	...	१००	६२
शूषणचूर्णम्...	...	...	...	...	११२	१२
योगराजगुग्गुलुः	...	...	...	...	१४०	५६
तैलश्रेहपानम्	...	...	...	...	२५४	१२
-	-	...	...	...	२६३	१

				पृष्ठ	श्लो.
मधुतेलरसिः	...	...	...	२८६	३१
यकृद्भोगे	....	....	....	....	....
लवणत्रितयादिचूर्णम्	...	...	...	१२३	९७
हिम्वादिचूर्णम्	...	...	...	१२६	१९
रक्तस्रावः	...	...	...	३२८	१६
शिशोर्यकृति दाहः	...	...	...	३३१	३७
योनिरोगे	....	....	....	६५	७७
न्यमोषादिकाथः	...	...	...	९४	११३
लघुफलघृतम्	...	...	...	१६६	८७
विरेकः	...	...	...	२६७	१
योनीगाडीकरणलेपी	...	...	...	३२०	११०
योनित्रावर्णेद्रवारुणिकादिलेपः	...	...	...	३२०	१६
धंध्यायोनिरोगे	...	...	...	६५	७७
राक्षादिकाथः	...	...	...	९१	९०
जीवनीयगणचूर्णम्	...	...	...	११२	१६
पुत्रदं क्षताधरीतैलम्	...	...	...	१७३	३१
रक्तरोगे	....	....	....	५८	१२६
हीवेरादिकाथः	...	...	...	८८	६९

			पृष्ठ	श्लो.
उर्ध्वगर्क्ते सितोपलादिचूर्णम्	...	...	१२८	३४
कुटजत्वगायबलेहः...	...	...	१५३	४५

रक्तक्षयरोगे...	...	...	५८	१२५
-----------------	-----	-----	----	-----

धान्यादिमंडः	...	...	१०२	७३
--------------	-----	-----	-----	----

लाक्षाकल्कः	....	...	१०५	२१
-------------	------	-----	-----	----

वसास्नेहपानम्	...	...	२५४	१३
---------------	-----	-----	-----	----

स्नेहपानम् ...	...	...	२५६	२७
----------------	-----	-----	-----	----

रक्तपित्तरोगे	....	....	४४	२०
--------------------	------	------	----	----

अमृतायाः स्वरसः ...	...	...	७४	७
---------------------	-----	-----	----	---

वासास्वरसः....	...	...	"	८
----------------	-----	-----	---	---

यूपपत्रपुटपाकरसः ...	...	...	७७	३४
----------------------	-----	-----	----	----

गुह्यादिकायः	...	...	८७	६१
--------------	-----	-----	----	----

वासादिकायः	...	...	८९	८०
------------	-----	-----	----	----

वासककायः....	...	...	"	८१
--------------	-----	-----	---	----

त्रिफलादिकायः ...	...	...	९२	१००
-------------------	-----	-----	----	-----

यवमंडः	...	...	१०२	७५
--------	-----	-----	-----	----

मधूकपुष्पादिफांटः ...	...	...	१०३	३
-----------------------	-----	-----	-----	---

यवसचुर्मयः....	....	...	१०४	११२
----------------	------	-----	-----	-----

			पृष्ठ	श्लो.
आघ्रादिहिमः	...	...	१०५	२
वासादिहिमः	...	...	१०५	७
धान्यकादिहिमः	...	...	१०६	८
जीवनीयमणः	...	...	११२	१६
कूष्माण्डकाचलेहः	...	...	१५०	२२
कुटजस्वणाचलेहः	...	...	१५२	३८
कामदेवपुत्रम्...	...	...	१५८	२७
महातिक्तघृतम्	...	...	१६०	४३
शतावरीर्तिलम्	...	...	१७२	३१
चन्दनादिर्तिलम्	...	...	१७९	८६
उशीरासवः	...	...	१८२	१३
कुमार्यासवः	...	...	१८३	१८
लोकनाथो रसः	...	...	२१६	५८
त्रिफलादिमैट्ठपः	...	...	३०३	१३
चन्दनादिलेपः	...	...	३१३	६४
रक्तसावः	...	...	३२८	१७

तूतारोगे

कामीसादिघृतम्	...	...	१६०	४५
गौराघृतम्...	...	...	१६३	७०

				पृष्ठ	श्लो.
वातरोगे	....	....	....	५५	१०५
वीरतर्वादिक्वाथः	...	...	...	५२	१०४
गोधुरक्वाथः...	...	...	...	५३	१०५
फुलित्यादियूपः	...	...	...	१००	५७
तंडुलादियवागूः	...	...	...	१०१	६७
वर्धमानपिप्पलीकल्कः	...	...	...	१०६	३
रसोनस्यकल्कः	...	...	...	१०७	७
जीवनीयगणचूर्णम्	...	...	...	११२	१६
कट्फलदियूर्णम्	...	...	...	११५	३८
फट्फलदियूर्णम्	...	...	...	११६	४०
जातिफलदियूर्णम्	...	...	...	११९	७०
पित्रकादिविरेचनम्	...	...	...	१२१	८१
अजमोदादियूर्णम्	...	...	...	१२६	१३
योगराजगुग्गुलुः	...	...	...	१४०	५६
गोधुरादिगुग्गुलुः	...	...	...	१४४	८४
च्यवनप्राशावलेहः	...	...	...	१४९	१०
चांगेरीपूतम्...	...	...	...	१५७	२१
लक्ष्मादितैलम्	...	...	...	१६६	९१
नारायणतैलम्	...	...	...	१६७	९९

	पृष्ठ	श्लो.
अनुवासनतैलम्	२६७	४७
निरुह्यास्त्रिः	२८२	१
घृह्णनस्यम्	२९३	३०
सैद्दिकगण्डूषः	३०३	८
शिरोवस्त्रिः	३२२	२७
सर्पाद्दुर्जयेऽनिले रक्तस्रावविधिः ...	३२६	१
घृणवाते आर्द्रकस्वसः	७४	१३
उष्णवायौ गोक्षुरकायः	९३	१०५
मूढवाते कूष्माण्डकावलेहः	१५१	२९
मूढवाते महावहिरसः	२३६	७
अनंतवातरोगे वर्यादिलेपः	३१४	७०
अपतप्रकारोगे	५५	१०५
पङ्कजसोमकल्कः	१०७	८
रेचननस्यम्	२९२	१८
अपवाहकुरोगे	५५	१०५
नस्यम्	२९४	३६
गुग्गुलिपिटलेपः	३१८	१०१
अंगपीडाद्योगे	५५	१०५
गात्रालेपं साद्वर्गारवे रक्तस्रावः ...	३२८	१५

				पृष्ठ	श्री.
शताव्यांदिर्तलम्	...	...	...	१७२	३१
नारान्नरसः	...	...	...	२२६	३७
इन्धामेदिरसः	...	...	...	२२७	४०
विशेषः	...	...	...	२६७	१
अभयामोदकः	...	...	...	२७१	२६
ऊरुप्रहरोगे	...	...	...	५५	१०५
पार्श्वपुष्टोरुपादायां	राश्यादिस्वयः	...	...	९०	८८
पक्करसोनकल्याः	...	...	...	१०७	८
पिप्पल्यादिकल्कः	...	...	...	१०८	१६
त्रिकलावटकः	...	...	...	१३७	३४
विडंगारिष्टः	...	...	...	१८७	४७
कटीप्रहरोगे	...	...	...	५५	१०५
जंघाकटीप्रहे	राश्यादिकायः	...	...	९०	८८
स्तनसाधकटीमेदूहदयोत्थज्ययोपरि ए-					
रंढमूलादिकायः	...	...	...	९२	९७
सधिकटीपृष्ठगुदाजंघानां	रुजि अजमोदा-				
दिचूर्णम्	...	...	...	१२६	१३
त्रिकपृष्ठप्रहे	लाक्षादिर्तलम्	...	...	१६६	९१
कंठरोगे	...	...	...	५५	१०५

हस्तशिरोमन्याशिराकंठे वारुण्या-

दितैलम्	...	...	...	१६९	९
कादर्यरोगे	...	...	...	५५	१०५
कुटजस्वगायत्रिलेहः	...	...	...	१५२	३८
कामदेषघृतम्	...	...	...	१५८	३७
पिण्डल्यासवः	...	...	...	१८४	२८
दशमूलारिष्टः	...	...	...	१९१	७७
लोकनायरसः	...	...	...	२१६	५८
मृगांकपोटलीरसः	...	...	...	२१९	८५
कोष्ठवायुरोगे बीजपूररसः	...	...	...	७४	१४
गृध्रसीरोगे	...	...	...	५५	१०५
दशमूलंश्चतः	...	...	...	९०	८६
शेफालीपत्रंश्चतः	...	...	...	११	११
राम्नादिकाथः	...	...	...	९१	९०
महानिम्बजटाकल्कः	...	...	...	१०७	६
पक्करसोनकल्कः	...	...	...	१०७	८
अजमोदादिवूर्णम्	...	...	...	१२६	१३
नारायणतैलम्	...	...	...	१६७	९९
शनावर्यादितैलम्	...	...	...	१७२	३१

	पृष्ठ	श्लो.
गुंजापिष्टलेपः	३१८	१०१
तृष्णीरोगे अजमोदादिचूर्णम्...	१२६	१३
दंडापतानकरोगे शतावयादिर्तैलम्...	१७२	३१
तिद्रानाशरोगे लोकनाथरसः...	२१६	५८
पक्षघातरोगे...	५५	१०५
मंजिष्ठादिक्वाथः	२९७	३९
माषादिनस्यम्...	२९४	३६
प्रतृष्णीरोगे अजमोदादिचूर्णम्	१२६	१३
प्रत्यष्टीलारोगे विट्गमारिष्टः...	१८७	४७
प्रसुप्तिरोगे	५५	१०५
मंजिष्ठादिक्वाथः	९७	३५
सर्वेयरी रसः...	२३४	९३
स्वर्णक्षीरीरसः	२३५	२००
यक्षविट्करोगे कृष्णादिचूर्णम्	१२३	९५
मन्यास्तम्भरोगे	५५	१०५
मन्यापृष्ठग्रहे बलादिघृतम् ...	१६४	७३
रेचननस्यम्	२९२	१८
गृहणनस्यम्...	२९३	३०

	पृष्ठ	पं.
माग्न	२९४	३६
विषूचहरोमे... ..	५५	१०५
हरितराशिकायः	९२	१०३
लज्जवर्गकर्मणम्	११२	३१
लज्जवर्गकर्मणम्	१२३	९७
यवार्वाग्गोदायणम्	१२७	२६
भार्गवराजकर्मणम्	१२९	३८
भेदप्रभागुदी... ..	१३८	४०
नागनगः	२२६	३७
इन्द्राभेदिकः	२२७	४०
विश्याचीरोमे	५५	१०५
भजमोदादिगुणम्	१२६	१३
गुणापिष्टेयः	२१८	१०१
माग्नस्पृष्टणरोमे रज्ज्वादिस्तम् ...	१६६	९१
हनुस्तंभरोमे... ..	५५	१०५
निटंगाष्टिः	१८७	४७
रेवतनस्यम्	२९२	१८
वियिधयातरोमे रात्रादिकायः ...	९१	९०
सर्पादुर्जयेऽनिले रक्तस्यविधिः	३२६	१

				पृष्ठ	श्लो.
चातरक्तरोगे.....	....	....	....	५५	१०३
अमृतादिकाथः	...	...	...	९७	३५
सदाहे पटोलादिकाथः	...	...	...	,,	३६
मंजिष्ठादिकाथः	...	...	...	,,	३८
वर्धमानपिण्णली	...	...	...	१०६	३
योगराजगुग्गुलुः	...	...	...	१४०	५६
त्रिदोषवातरक्ते कैशोरगुग्गुलुः	...	...	...	१४२	७०
गोक्षुरादिगुग्गुलुः	...	...	...	१४४	८४
च्यवनप्राशावलेहः	...	...	...	१४९	१०
कामदेवघृतम्	...	...	...	१५८	२७.
त्रिफलादिघृतम्	...	...	...	१५९	३६
अमृताघृतम्	...	...	...	१६०	४२
महातिक्तघृतम्	...	...	...	,,	४३
कामीसादिघृतम्	...	...	...	,,	४९
सदाहे शतावरीतैलम्	...	...	...	१७२	३१
पिंडितैलम्	...	...	...	१७४	४४
लोकनाथो रसः	...	...	...	२१६	५८
कुष्ठकुठारो रसः	...	...	...	२३२	७९
लीहरसायनम्	...	...	...	२४५	७४

	पृष्ठ	श्लो.
त्रिरेकः	२६७	१
निरुद्धपस्तिः....	२८२	१
पित्तवातरक्ते मांस्यादिलेपः....	३१३	६०
रक्तस्रावविधिः	३२६	१
विद्रधिरोगे	५१	७०
विदंगाष्टिः....	१८७	४७
त्रिरेकः	२६७	१
रक्तस्रावः	३२८	१६
मध्यविद्रधिरोगे	५१	७०
शिमुक्तायः	९६	१२८
वरुणादिगणकायः	॥	१२९
अभ्यन्तरविद्रधी वरुणादिगणकायः	॥	१३०
यातविद्रधी शिम्वादिलेपः	३१७	९३
पित्तविद्रधी लाजादिलेपः	३१७	९४
कफविद्रधाविष्टकादिलेपः	३१७	९५
आगन्तुकरक्तविद्रधी रक्तचंदना- दिलेपः	३१८	९६
विषरोगे	६८	९६

			पृष्ठ	श्लो.
न्यमोधादिकाथः	...	...	९४	११३
अंकोलमूलकल्कः	...	...	१०९	२३
चातुर्जातचूर्णम्	...	...	११२	१५
त्रिरेचननारायणचूर्णम्	...	...	१२१	८१
गौराद्यधृतम्	...	...	१६३	७०
शतावर्यादितैलम्	...	...	१७२	३१
सुवर्णमेसम	...	...	१९४	५
फनकसुंदररसः	...	...	२३९	३२
सर्पिष्याणम्	...	...	२५४	११
वमनम्	...	...	२६३	१
गरव्यासै विरेकः	...	...	२६७	१
दुग्धस्य सर्पिणो वा गेहूः	...	...	३०३	११
दशांगलेपः	...	...	३०५	४
विषप्रलेपी	...	...	३०६	७
विषदुष्टशोणिते रक्तस्यविधिः	...	...	३२८	१४
द्विविधविषरोगे	...	...	६८	९५
वंध्याककोटिकामूलकल्कः	...	...	१०९	२३
पाटलाया जटाकल्कः	...	...	॥	॥
विल्वजटाकल्कः	...	...	॥	॥

			पृष्ठ	श्लो.
चित्रकादिविरेचनम्...	...	...	१२१	८१
त्रिफलादिघृतम्	...	...	१५९	३६
कीटविपरोगे लांगल्यादिलेपः	...	...	३०६	८
सूपकविषे योगराजगुग्गुलुः...	...	...	१४०	२६
सर्पविषे	...	...	६८	१६
संजीवनीगुटिका	...	...	१३५	१८
लघुसूचिकाभरणरसः	...	...	२२४	२०
अज्जनम्	...	...	३५०	१२१
विपूचिकारोगे	....	....	४३	११
मरिचादिचूर्णम्	...	...	३२०	७५
विहगादिगुटिका	...	...	१३५	१८
अजीर्णकंटकारसः	...	...	२३८	२३
विरेकः	...	...	२६७	१
पाष्णिदाहकर्म	...	...	३३१	३६
विसर्परोगे	....	....	६६	१००
त्रिफलादिघृतम्	...	...	१५९	३६
महातिक्तघृतम्	...	...	१६०	४३
कासीसादिघृतम्	...	...	„	४९

				पृष्ठ	श्लो.
गौरादिघृतम्	...	...	...	१५०	७०
शृणार्घघृतम्	...	...	...	१६५	८५
कनकसुन्दरो रसः	...	...	...	२३९	३२
वमनम्	...	...	...	२६३	१
दशांगलेषः	...	...	...	३०५	४
रक्तलावः	...	...	...	३२८	१६
वातविसर्पे राघ्नादिलेषः	...	...	...	३१२	५७
पित्तविसर्पे मृणालादिलेषः	...	...	...	३१३	५८
कफविसर्पे त्रिफलादिलेषः	...	...	...	„	५९

चिसंशरोगे ....

प्रथमननस्यम्	...	...	...	२९२	१७
रेचननस्यम्	...	...	...	„	२०

घ्रणरोगे ....

गङ्गेरुकीमूलरसः	...	...	...	७५	२०
न्यग्रोधदिक्कायः	...	...	...	९४	११३
अश्वत्थादिशृतः	...	...	...	९९	४८
व्रणशोधनरोपणो त्रिषदलकस्कः	...	...	...	१०७	५
कैशोरगुग्गुलुः	...	...	...	१४२	७०

	पृष्ठ	श्लो.
कांचनारुग्गुलुः	१४६	९५
नाईदुष्टव्रणेषु कासीसादिघृतम् ...	१६०	४९
जान्यादिघृतम्	१६१	५६
गीसद्यघृतम्... ..	१६३	५७
त्रिफलादितैलम्	१७४	५१
जात्यादितैलम्	१७७	६६
द्राक्षासवः	१८६	३९
सर्पिष्पानम्	२५४	११
विरेकः	२६७	१
अभयामोदकः	२७१	२६
धूमपानम्	३०१	२१
दुष्टव्रणे दशांगलेपः	३०५	४
शोधगंभीरव्रणे रात्री प्रलेपः ...	३१५	७६
व्रणेषु लेपक्रमः... ..	„	७७
व्रणस्य वातशोथे प्रलेपः	„	७९
व्रणस्य पित्तशोथे प्रलेपः	३१६	८०
व्रणस्य कफशोथे प्रलेपः	„	८१
व्रणस्याऽऽगंतुकशोथरक्तशोथयोः प्रलेपः	„	८२

			४४	श्री.
ग्रणपक्तये शणादिलेपः	...	...	„	८४
ग्रणदारणप्रलेपाः	...	...	३१६	८५
ग्रणशोधनप्रलेपः	...	...	३१७	८८
ग्रणशोधनरोषणप्रलेपः	...	...	„	८९
ग्रणहृमिहरलेपाः	...	...	„	९०
दुष्टग्रणशोधनरोषणार्थ लेपः	...	...	„	९१
शिरोरोगे	....	....	५१	४९
• त्रिफलामोदकः	...	...	१४५	८८
बलादिघृतम्	...	...	१६४	७३
ब्राक्षासवः	...	...	१८६	३९
त्रिरेकः	...	...	२६७	१
रेचननस्यम्	...	...	२९३	१८
पृष्ठणनस्यम्	...	...	२९३	३०
चंदनादिलेपः	...	...	३१३	६४
वर्षादिलेपः	...	...	३१४	७०
रक्तघ्रावः	...	...	३२८	१७
अकालपलितरोगे	...	...	६१	३९
निम्बीजतैलम्	...	...	१७५	५२
नीलिकादितैलम्	...	...	„	५५

				पृष्ठ	श्लो.
भृगराजतैलम्	...	...	...	१७६	५९
जरापलितरोगेऽभ्रकमस्म	...	...	...	२०२	६४
लोहरसायनम्	...	...	...	२४५	७४
अभयामोदकः	...	...	...	२७१	२६
घृहणनस्यम्...	...	...	...	२९३	३०
वलीपलितघ्नं प्रतिमर्शनस्यम्	...	...	...	२९५	४५
नस्यम्	...	...	...	,,	४६
पलितहरलेपाः	...	...	...	३०८	२७
अर्धशिरोरोगे पथ्यादिक्वाथः	...	...	...	९८	४५
अर्धाचंभेदकरोगे घृहणनस्यम्	...	...	...	२९३	३०
सारिवादिलेपः	...	...	...	३१४	६९
कफशिरोरोगे प्रलेपः	...	...	...	,,	६७
शिरःकंपादिरोगे शिगेवस्तिः	...	...	...	३२२	२७
शिरोग्रह्रोगे नारायणतैलम्	...	...	...	१६७	९९
दारुणरोगे	...	...	...	६१	४९
नीलिकादितैलम्	...	...	...	१७५	५५
प्रियालादिप्रलेपः	...	...	...	३०७	१८
खाखसवीजादिलेपः	...	...	...	,,	१९
पित्तशिरोरोगे धात्र्यादिलेपः...	...	...	...	३१४	६५

				पृष्ठ	श्लो.
घातशिरोरोगे प्रलेपौ	...	...	...	३१३	६२
शंखकरोगे कर्णादिलेपः	...	...	...	३१४	७०
सूर्यावर्तरोगे...	...	...	...	६१	४९
पृष्ठणनस्थम्	...	...	...	२९३	३०
सारिषादिलेपः	...	...	...	३१४	६९
शिरःस्फोटरोगे कासीसादिघृतम्	...	...	...	१६०	४९
शर्करादमरीरोगे	....	....	....	४९	१९
वार्तवादिक्वाथः	...	...	...	९२	१०४
एलादिक्वाथः	...	...	...	९३	१०७
दशमूलाष्टिः	...	...	...	१५१	७७
शुक्ररोगे	....	....	....	६५	७२
रक्षादिक्वाथः	...	...	...	९१	९०
चन्द्रप्रभागुटी	...	...	...	१३८	४०
योगराजगुग्गुलुः	...	...	...	१४०	५६
गोक्षुरादिगुग्गुलुः	...	...	...	१४४	८४
अ्यवनप्राशावलेहः	...	...	...	१४९	१०
क्षीणरेतसि बलादिनैलम्	...	...	...	१६९	११
कुमार्यस्त्रि...	...	...	...	१८३	१८

			पृष्ठ	श्लो.
शुष्कशुके वसापानम्	...	...	२५४	१३
क्षीणरेतसि स्नेहपानम्	...	...	२५६	२७
शूकरोगे कासीसादिघृतम्	...	...	१६०	४९
शूलरोगे.....	.....	.....	४७	४३
निदिग्धिकादिकायः...	...	...	८५	४८
पुनर्नवादिकायः	...	...	८९	७८
दशमूलकायः	...	...	९२	१०२
कट्फलादिचूर्णम्	...	...	११५	३८
कट्फलादिचूर्णम्	...	...	११६	४०
पंचसप्तचूर्णम्	...	...	१२२	९३
तुषर्वादिचूर्णम्	...	...	१२४	५
यवानीखाण्डवचूर्णम्	...	...	१२७	२६
भास्करलवणचूर्णम्	...	...	१२९	३८
चद्रप्रभागुटी...	...	...	१३८	४०
कांकायनगुटिका	...	...	१३९	५०
विन्दुघृतम्	...	...	१६२	५८
दशमूलारिष्टः	...	...	१९१	७७
लोकनाथो रसः	...	...	२१६	५८
नाराचरसः...	...	...	२२६	३७

				पृष्ठ	श्लो.
सूर्यावर्तो रसः	...	...	...	२३०	६१
शूलगजकेसरीरसः	...	...	...	२३७	१७
त्रिकः	...	...	...	२६७	१
निरुहयस्तिः...	...	...	...	२८२	१
अंगशूले शतावरीतिलम्	...	...	...	१७२	३१
धामशूले	...	...	...	४७	४३
धान्यादिकाथः	...	...	...	८७	६४
हृषीरादिकाथः	...	...	...	८८	६९
दुग्धपाकविधिः	...	...	...	१००	६३
उदरशूले	...	...	...	४७	४३
मदनफलादिलेपः	...	...	...	३१७	९२
कटीशूले	...	...	...	४७	४३
सुदर्शनचूर्णम्	...	...	...	११४	२६
लवणाश्रितयादिचूर्णम्	...	...	...	१२३	९७
चंद्रप्रभागुटी...	...	...	...	१३८	४०
त्रिफलादिघृतम्	...	...	...	१५९	३६
कफशूले एरंडमूलकाथः	...	...	...	१२	१०१
कर्णशूले	...	...	...	४७	४३
पथ्यादिकाथः	...	...	...	९८	४५

				पृष्ठ	श्लो.
दिग्वादिर्तैलम्	...	...	...	१७७	१७०
प्रयोगाः पंच	...	...	...	३२३	१३२
दीपिकादिर्तैलम्	...	...	...	३२४	३९
स्योनाकतैलम्	...	...	...	"	४१
शुद्धशूले	...	...	...	४७	४३
दिग्वादिचूर्णम्	...	...	...	१२६	१९
जानुशूले	...	...	...	४७	४३
शुद्दर्शनचूर्णम्	...	...	...	११४	२६
त्रिकशूले शुद्दर्शनचूर्णम्	...	...	...	"	२६
नाभिशूले योगरात्रगुग्गुलुः	...	...	...	१४०	५६
नेत्रशूले लोधादिसेकः	...	...	...	३३४	११
पक्तिशूले कुमारासिकः	...	...	...	१८३	१८
त्रिनेत्रो रसः	...	...	...	२३७	१४
पार्श्वशूले	...	...	...	४७	४३
बीजपूररसः	...	...	...	७४	१४
एरंडमूलकायः	...	...	...	९२	१०१
पंचमूलीक्षीगुणाः	...	...	...	१०१	६४
शुद्दर्शनचूर्णम्	...	...	...	११४	२६
सितोपलादिचूर्णम्	...	...	...	१२८	३४

				पृष्ठ	श्लो.
कामदेवघृतम्	...	...	...	१५८	२७
नारायणतैलम्	...	...	...	१६७	९९
पित्तशूले	...	...	...	४७	४३
शतावरीरसः	...	...	...	७५	१५
त्रिफलादिक्वाथः	...	...	...	९२	१००
कृष्णादिचूर्णम्	...	...	...	१२३	९५
पृष्ठशूले	...	...	...	४७	४३
सुदर्शनचूर्णम्	...	...	...	११४	२६
यस्तिशूले	...	...	...	४०	४३
पीजपूररसः	...	...	...	७४	१४
दिग्वादिचूर्णम्	...	...	...	१२६	१९
योनिशूलरोगे दिग्वादिचूर्णम्	...	...	...	„	„
फलघृतम्	...	...	...	१६६	८७
शतावरीतैलम्	...	...	...	१७२	३१
रक्तशूले	...	...	...	४७	४३
वत्सकादिः शृतः	...	...	...	८७	६६
चातशूले नागरादिक्वाथः	...	...	...	९२	९९
शिरःशूले	...	...	...	४७	४३
वरुणादिगणक्वाथः	...	...	...	९६	१३०

				पृष्ठ	श्लो.
पत्र्यादिकाथः	...	...	...	६८	४५
नतावरीतिलम्	...	...	...	१७२	२१
रेचननसम् ...	...	...	...	२५१	१४
हृदयशूल्ये ...	...	...	...	४७	४२
बीजपूरोरसः	...	...	...	७४	१४
हरिणसूयपुटपाकः	...	...	...	७८	४२
एतदमूलकाथः	...	...	...	९२	१०१
हिरादिगूर्णम्	...	...	...	१२६	१६
शोथरोगे	....	....	....	६०	६६
सर्वाहशोथे पुनर्नरादिकाथः...	...	...	...	८५	७८
पुनर्नरादिकाथः	...	...	...	९५	१२०
अभासादिभ्रमः	...	...	...	९५	५१
शिरालागूर्णम्	...	...	...	११२	१०
हृत्प्रादिगूर्णम्	...	...	...	१२१	६०
अजमोरादिगूर्णम्	...	...	...	१२६	१२
भास्वररत्नवर्णगूर्णम्	...	...	...	१२६	२८
मुमूर्त्तिर्कवादिगूर्णम्	...	...	...	१२१	५७
साप्तादिभ्रमः	...	...	...	१२६	२८
शिरालावर्णः	...	...	...	१२७	२४

				पृष्ठ	श्लो.
योगराजगुग्गुलुः	...	...	...	१४०	५६
केशोरगुग्गुलुः	...	...	...	१४२	७०
त्रिफलागुग्गुलुः	...	...	...	१४४	८२
कुटजत्वगाधवल्लेहः	...	...	...	१५२	३८
कासीसादिघृतम्	...	...	...	१६०	४९
चिन्दुनृतम्	...	...	...	१६२	५८
उशीरासवः	...	...	...	१८२	१२
लोहासवः	...	...	...	१८५	८४
रोहितारिष्टः	...	...	...	१९१	७३
विरेकः	...	...	...	२६७	१
रेचनस्यम्	...	...	...	२९१	१४
दोषम्लेपः	...	...	...	३०५	३
दशांगलेपः	...	...	...	„	४
रक्तस्नावविधिः	...	...	...	३२६	१
पाणिपादोदरमुखशोथे पुनर्नवादिक्वाथः	...	...	...	९५	१२३
वातकफकृत्तृष्णशोथे फलत्रिकक्वाथः	...	...	...	„	१२४
शोषरोगे	....	....	....	४४	२३
जीवनीपगणचूर्णम्	...	...	...	११२	१६
अष्टवर्गचूर्णम्	...	...	...	११३	२०

				पृष्ठ	श्लो.
कृष्णाङ्काङ्गलेहः ...	...	...	...	१५०	२२
मुखशोषे ...	...	...	...	४४	२३
आमलादिगुटी ...	...	...	...	१३५	१७
बृंहणनस्यम् ...	...	...	...	२९३	३०
प्रतिमर्शनस्यम् ...	...	...	...	२९५	४५
ध्यायशोषे च्यवनप्राशाङ्गलेहः ...	...	...	...	१४९	१०
ध्यायामकार्पिताय वसायानम् ...	...	...	...	२५४	१३
श्लीपदरोगे....	....	....	....	५१	७०
राधादिक्वाथः....	...	...	...	९१	९०
शाखोटकादिक्वाथः....	...	...	...	९६	१२७
मंजिष्ठादिक्वाथः ...	...	...	...	९७	३९
सूतणादिक्वाथः ...	...	...	...	१३६	२८
वमनम् ...	...	...	...	२६३	१
पत्तुरादिलेपः ...	...	...	...	२१९	३
रक्तसावविधिः ...	...	...	...	३२८	२४
श्वासरोगे	....	....	....	४५	२४
भद्रिकस्यसः ...	...	...	...	७४	१३
विभीतकत्वक्पुटपाकः ...	...	...	...	७८	३६

				पृष्ठ	श्लो.
द्राक्षारिष्टः १...	...	...	...	१९०	६९
दशमूलारिष्टः...	...	...	...	१९१	७७
लोकनाथरसः	...	...	...	२१६	५८
मृगांक्रपोटलीरसः	...	...	...	२१९	८५
हेमगर्भपोटलीरसः	...	...	...	२२१	९६
द्वितीयहेमगर्भपोटलीरसः	...	...	...	२२२	६
लोहरसायनम्	...	...	...	२४५	७४
वमनम्	...	...	...	२६३	१
तमकरोगे लवंगादिचूर्णम्	....	....	....	११९	६९
सूतिकारोगे	....	....	....	६६	८४
सूतिकायाः शूलकासज्वरश्वासमूर्च्छाकप-					
शिरोऽतिजिह्वदार्वादिकायः	...	...	...	४९	८५
बलादितैलम्...	...	...	...	१६९	११
स्तनरोगे	...	...	...	६६	८२
रक्तसानविधिः	...	...	...	३२८	२५
स्तन्यरोगे	...	...	...	६६	८३
वमनम्	...	...	...	२६३	१
स्तन्यनाशे जीवनीयगणचूर्णम्	...	...	...	११२	१६

				पृष्ठ	श्लो.
स्वरभंगरोगे	....	....	....	४५	२९
विभीतकत्वचः पुटपाकः ...	...	...	...	७८	३६
वासादिकाथः ...	...	...	...	९८	४८
कटुकटादिचूर्णम् ...	...	...	...	११५	३८
दाडिम्यादिचूर्णम् ...	...	...	...	११८	५८
व्योषादिगुटिका ...	...	...	...	१३६	२२
स्वरक्षीणतायां च्यवनप्राशालेहः ...	...	...	...	१४९	१०
कामदेवघृतम् ...	...	...	...	१५८	२७
रेचननस्यम्...	...	...	...	२२१	१४
हलीमकरोगे	....	....	....	४४	२०
हृणुष्यचूर्णम् ...	...	...	...	१२२	९०
चंद्रप्रभागुटी...	...	...	...	१३८	४०
कामदेवघृतम् ...	...	...	...	१५८	२७
हिक्कारोगे	....	....	....	४५	२५
रेणुकादिकाथः ...	...	...	...	९०	८४
लवङ्गादिचूर्णम् ...	...	...	...	११९	६५
लवणश्रितयादिचूर्णम् ...	...	...	...	१२३	९७
हिङ्वादिचूर्णम् ...	...	...	...	१२६	१९

			पृष्ठ	श्लो.
सूरणादिवटकः	...	...	१३६	२८
काटकायाश्चलेहः	...	...	१४८	५
अगस्त्यहरीतकी	...	...	१५१	३०
लोकनाथो रसः	...	...	२१६	५८

हृद्रोगे ४८ ६०

एरंडादिकाथः	...	...	९२	९७
दशमूलघृतः....	...	...	,,	१०२
सुदर्शनचूर्णम्	...	...	११४	२६
लवंगादिचूर्णम्	...	...	११९	६५
मरिचादिचूर्णम्	...	...	१२०	७५
चित्रकादित्रिरोषणम्...	...	...	१२१	८१
लवणत्रितयादिचूर्णम्	...	...	१२३	९७
शुंठ्यादिचूर्णम्	...	...	१२६	१८
यवार्वाखाण्ड्यचूर्णम्	...	...	१२७	२६
भास्करलवणचूर्णम्	...	...	१२९	३८
मुसलीकंदोदिचूर्णम्	...	...	१३१	५७
कांकायनगुटिका	...	...	१३९	५०
च्यवनप्राशावलेहः	...	...	१४९	१०
महातिक्तपृतम्	...	...	१६०	४३

(१५५)

				पृष्ठ	श्लो.
लोहासवः	...	...	...	१८५	३४
खदिरारिष्टः	...	...	...	१८९	६०
रोहितादिष्टः	...	...	...	१९१	७३
वमनम्	...	...	...	२६३	१
त्रिकः	...	...	...	२६७	१
निरुहवस्तिः	...	...	...	२८२	१

हृत्सासरोगे

गुह्यादिगणकाथः	...	...	...	८०	८
वमनम्	...	...	...	२६३	१

इति श्रीशार्ङ्गधरानुक्रमणिका समाप्ता.

अथ
शार्ङ्गधरसंहिता ।

पूर्वखण्डः ।

श्रीगणेशाय नमः । आदिवैद्याय नमः ।

अथ शार्ङ्गधरसंहिता ।

तत्र पूर्वखण्डे प्रथमोऽध्यायः

मङ्गलाचरणम्

श्रियं स दद्याद्भवतां पुरारि-
र्यदङ्गतेजःप्रसरे भवानी ।
विराजते निर्मलचन्द्रिकायां
महौपधीव ज्वलिता हिमाद्रौ ॥ १ ॥

समूर्ल ग्रन्थप्रयोजनम्

प्रसिद्धयोगा मुनिभिः प्रयुक्ता-
धिकित्सकैर्ये बहुशोऽनुभूताः ।
विधीयते शार्ङ्गधरेण तेषां
सुसंग्रहः सज्जनरञ्जनाय ॥ २ ॥

रोगानिश्चयशृङ्खला चिकित्सा
 हेत्वादिरूपाकृतिसात्म्यजाति-
 भेदैः समीक्ष्यात्तुरसर्वरोगान् ।
 चिकित्सितं कर्षणवृंहणाल्यं
 कुर्वीत वैद्यो विधिवत्सुयोगैः ॥ ३ ॥

ओषधिप्रभावः

दिव्यौषधीनां बहवः प्रभेदा
 वृन्दारकाणामिव विस्फुरन्ति ।
 ज्ञातेति संदेहमपास्य धीरैः
 संभावनीया विविधप्रभावाः ॥ ४ ॥

ग्रन्थप्रयोजनम्

स्वाभाविकागन्तुककायिकान्तरा
 रोगा भवेयुः किल कर्मदोषजाः ।
 तच्चेदनार्थं दुरितापहारिणः
 श्रेयोमयान्योगवसान्नियोजयेत् ॥ ५ ॥

प्रयोगानागमासिद्धान्त्यज्ञादनुमानतः ।

सर्वलोकहितार्थाय वक्ष्याम्यनतिविस्तरात् ॥६॥

खण्डाध्यायानुक्रमः

प्रथमं परिभाषा स्याद्देपज्याख्यानकं तथा ।

नाडीपरीक्षादिविधिस्ततो दीपनपाचनम् ॥७॥

ततः कलादिकाख्यानमाहारादिमतिस्तथा ।

रोगाणां गणना चैव पूर्वखण्डोऽयमीरितः ॥८॥

स्वरसः काथफाण्डौ च हिमः कल्कश्च चूर्णकम् ।

तथैव गुटिकालेहौ स्नेहः सन्धानमेव च ॥९॥

धातुशुद्धी रसाश्चैव खण्डोऽयं मध्यमः स्मृतः ।

स्नेहपानं स्वेदविधिर्वमनं च विरेचनम् ॥१०॥

ततस्तु स्नेहवस्तिः स्याच्चतश्चापि निरुहणम् ।

ततश्चाप्युत्तरो वस्तिस्ततो नस्यविधिर्मतः ॥११॥

धूमपानविधिश्चैव गण्डूपादिविधिस्तथा ।

लेपादीनां विधिः ख्यातस्तथा शोणितविमुक्तिः

नेत्रकर्मप्रकारश्च खण्डः स्यादुत्तरस्तयम् ।

अष्टमानं च स ज्ञेयः कुडवाभ्यां च मानिका २६
शरावोऽष्टपलं तद्वज्ज्ञेयमत्र विचक्षणैः ।

शरावाभ्यां भवेत्प्रस्थश्चतुष्प्रस्थैस्तथाढकम् २७
भाजनं कांस्यपात्रं च चतुःपष्टिपलं च तत्
चतुर्भिराढकैर्द्रोणः कलशो नल्वणोन्मनौ ॥२८

उन्मानश्च घटो राशिर्द्रोणपर्यायसंज्ञकाः ।
द्रोणाभ्यां शूर्पकुम्भौ च चतुःपष्टिशरावकाः २९
शूर्पाभ्यां च भवेद्द्रोणी बहो गोणी च सा स्मृता ।
द्रोणीचतुष्टयं खारी कथिता सूक्ष्मबुद्धिभिः ३०
चतुःसहस्रपलिका पण्णवत्याधिका च सा ।
पलानां द्विसहस्रं च भार एकः प्रकीर्तितः ॥३१॥

तुला पलशतं ज्ञेया सर्वत्रैवप निश्चयः ।
मापटङ्गाक्षविल्वानि कुडवः प्रस्थमाढकम् ३२
राशिर्गोणी खारिकेति यथोत्तरचतुर्गुणाः ।

गुञ्जादिमानमारभ्य यावत्स्यात्कुडवस्थितिः ॥
 द्रवाद्विशुष्कद्रव्याणां तावन्मानं समं मतम् ।
 प्रस्थादिमानमारभ्य द्विगुणं तद्रवाद्वयोः ॥३४॥
 मानं तथा तुलायास्तु द्विगुणं न क्वचित्स्मृतम् ।
 मृद्वक्ष्वेषुलोहादेर्भाण्डं यच्चतुरङ्गुलम् ॥ ३५ ॥
 विस्तीर्णं च तथोच्चं च तन्मानं कुडवं वदेत् ।

योगपरिभाषा

यदौषधं तु प्रथमं यस्य योगस्य कथ्यते ॥३६॥
 तन्नामैव स योगो हि कथ्यतेऽत्र विनिश्चयः ।
 कालिङ्गं मागधं चैव द्विविधं मानमुच्यते ॥३७॥
 कालिङ्गान्मागधं श्रेष्ठं मानं मानविदो विदुः ।

मात्रापरिभाषा

स्थितिर्नास्त्येव मात्रायाः कालमग्निं वयोबलम् ॥
 प्रकृतिं दोषदेशौ च दृष्ट्वा मालां प्रकल्पयेत् ।

कालिङ्गपरिभाषा

यतो मन्दाग्नयो द्रस्वा हीनसत्त्वा नराः कलौ ३९

व्याधेरयुक्तं यद्द्रव्यं गणोक्तमपि तत्त्यजेत् ।
 अनुक्तमपि यद्युक्तं योजयेत्तत्र तद्बुधः ॥५४॥
 आग्नेया विन्ध्यशैलाद्याः सौम्यो हिमगिरिर्मतः ।
 अतस्तदौषधानि स्युरनुरूपाणि हेतुभिः ॥५५॥
 अन्येष्वपि प्ररोहन्ति वनेषूपवनेषु च ।
 गृहीयात्तानि सुमनाः शुचिः प्रातः सुवासरे ॥
 आदित्यसंमुखो मौनी नमस्कृत्य शिवं हृदि ।
 साधारणधराद्रव्यं गृहीयादुत्तराश्रितम् ॥५७॥
 बलमीककुत्सितानूपश्मशानोपरमार्गजाः ।
 जन्तुबहिहिमव्याप्ता नौपध्यः कार्यसिद्धिदाः ॥
 शरद्विलकार्यार्थं ग्राह्यं सरसमौषधम् ।
 विरेकवपनार्थं च वसन्तान्ते समाहरेत् ॥ ५९ ॥
 अतिस्थूलजटा याः स्युस्तासां ग्राह्यास्त्वचो बुधैः
 गृहीयात्सूक्ष्ममूलानि सकलान्यपि बुद्धिमान् ॥

तालीसादेश्च पत्राणि फलं स्यात्रिफलादितः ६१
धातक्यादेश्च पुष्पाणि खुह्यादेः क्षीरमाहरेत् ।

इति श्रीशार्ङ्गधरसंहितायां सूत्रस्थाने प्रथमखण्डे
परिभाषा नाम प्रथमोऽध्यायः ।

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

तर्पणपचग्रहणकालाः

भैषज्यमभ्यवहरेत्प्रभाते प्रायशो बुधः ।
कपायांश्च विशेषेण तत्र भेदस्तु दर्शितः ॥ १ ॥
ज्ञेयः पञ्चविधः कालो भैषज्यग्रहणे नृणाम् ।
किञ्चित्सूर्योदये जाते तथा दिवसभोजने ॥ २ ॥
सायन्तने भोजने च मुहुश्चापि तथा निशि ।
प्रायः पित्तकफोद्रेके विरेकवमनार्थयोः ॥ ३ ॥
लेखनार्थं च भैषज्यं प्रभाते तत्समाहरेत् ।
एवं स्यात्प्रथमः कालो भैषज्यग्रहणे नृणाम् ४
भैषज्यं विगुणेऽपाने भोजनाग्रे प्रशस्यते ।

अरुचौ चित्रभोज्यैश्च मिश्रं रुचिरमाहरेत् ॥५॥
 समानवाते विगुणे मन्देऽग्रावग्निदीपनम् ।
 दद्याद्भोजनमध्ये च भैषज्यं कुशलो भिषक् ॥६॥
 व्यानकोपे च भैषज्यं भोजनान्ते समाहरेत् ।
 हिकाक्षेपककम्पेषु पूर्वमन्ते च भोजनात् ॥७॥
 एवं द्वितीयकालश्च प्रोक्तो भैषज्यकर्मणि ।
 उदाने कुपिते वाते स्वरभङ्गादिकारिणि ॥८॥
 ग्रासे ग्रासान्तरे देयं भैषज्यं सांध्यभोजने
 प्राणे प्रदुष्टे सांध्यस्य भुक्तस्यान्ते च दीयते ९
 औषधं प्रायशो धीरः कालोऽयं स्यात्तृतीयकः ।
 मुहुर्मुहुश्च तृर्द्धदिहिकाश्वासगरेषु च ॥१०॥
 सान्नं च भेषजं दद्यादिति कालश्चतुर्थकः ।
 ऊर्ध्वजत्रुविकारेषु लेखने बृंहणे तथा ॥ ११ ॥
 पाचनं शमनं देयमनघ्नं भेषजं निशि ।
 इति पञ्चमकालश्च प्रोक्तो भैषज्यकर्मणि ॥१२॥

रसाः

द्रव्ये रसो गुणो वीर्यं विपाकः शक्तिरेव च ।
 संवेदनक्रमादेताः पञ्चावस्थाः प्रकीर्तिताः ॥ १३
 मधुरोऽम्लः पटुश्चैव कटुतिक्तकषायकाः ।
 इत्येते षड्रसाः ख्याता नानाद्रव्यसमाश्रिताः १४
 धराम्बुक्ष्मानलजलज्वलनाकाशमारुतैः ।
 वाय्वग्निक्ष्मानिलैर्भूतद्वयै रसभवः क्रमात् ॥ १५ ॥

गुणाः

गुरुः लिग्धश्च तीक्ष्णश्च रुक्षो लघुरिति क्रमात् ।
 धराम्बुवद्विषवनव्योम्त्रां प्रायो गुणाः स्मृताः ॥
 एष्वेवान्तर्भवन्त्यन्ये गुणेषु गुणसंचयाः ।

वीर्यम्

वीर्यप्लुणं तथा शीतं प्रायशो द्रव्यसंश्रयम् ॥ १७
 तत्सर्वमग्निपोमीयं दृश्यते भुवनत्रये ।
 अत्रैवान्तर्भवन्ति वीर्याण्यन्यानि यान्यपि ॥

विपाकः

त्रिधा विपाको द्रव्यस्य स्वाद्वम्लकटुकात्मकः ।
 मिष्टः पटुश्च मधुरयम्लोऽम्लं पच्यते रसः १९
 कषायकटुतिक्तानां पाकः स्यात्प्रायशः कटुः ।
 मधुराज्जायते श्लेष्मा पित्तमम्लाच्च जायते २०
 कटुकाज्जायते वायुः कर्माणीति विपाकतः ।

प्रभावः

प्रभावस्तु यथा धात्री लकुचस्य रसादिभिः २१
 समापि कुरुते दोषत्रितयस्य विनाशनम् ।
 क्वचित्तु केवलं द्रव्यं कर्म कुर्यात्प्रभावतः ॥ २२ ॥
 ज्वरं हन्ति शिरोवद्धा सहदेवी जटा यथा ।
 क्वचिद्रसो गुणो वीर्यं विपाकः शक्तिरेव च २३
 कर्म स्वं स्वं प्रकुर्वन्ति द्रव्यमाश्रित्य ये स्थिताः ।

ऋतुभेदेन वातादीनां सचयापचयोपशमादयः

चयकोपशमा यस्यिन्दोषाणां संभवन्ति हि २४
 ऋतुपदकं तदाख्यातं रवे राशिषु संक्रमात् ।

ग्रीष्मे मेघवृषौ प्रोक्तौ प्रावृद्धमिथुनकर्कयोः २५ ।
 सिंहकन्ये स्मृता वर्षास्तुलावृश्चिकयोः शरत् ।
 धनुर्ग्रीहौ च हेमन्तो वसन्तः कुम्भमीनयोः २६ ।
 ग्रीष्मे संचीयते वायुः प्रावृट्काले प्रकुप्यति ।
 वर्षासु चीयते पित्तं शरत्काले प्रकुप्यति ॥२७॥
 हेमन्ते चीयते श्लेष्मा वसन्ते च प्रकुप्यति ।
 प्रायेण प्रशमं याति स्वयमेव समीरणः ॥२८॥
 शरत्काले वसन्ते च पित्तं प्रावृट्कृतौ कफः ।
 कार्तिकस्य दिनान्यष्टावष्टावाग्रहणस्य च ॥२९॥
 यमर्दप्रा समाख्याता स्वल्पभुक्तो हि जीवति ।

दोषार्णा भोजनादिना चयकोपापचयाः

चयकोपशमा दोषा विहाराहारसेवनैः ॥३०॥
 समानैर्यान्त्यकालेऽपि विपरीतैर्विपर्ययम् ।
 लघुरुक्षमिताहारादतिशीताच्छ्रमात्तथा ॥३१॥
 प्रदोषे कामशोकाभ्यां भीचिन्तारात्रिजागरैः ।

अभिघातादपाङ्गाहाज्जीर्णेऽन्ने धातुसंक्षयात् ॥
 वायुः प्रकोपं यात्येभिः प्रत्यनीकैश्च शाम्यति ।
 विदाहिकदुकाम्लोष्णभोज्यैरत्युष्णसेवनात् ३३
 मध्याह्ने क्षुत्तृपारोधाज्जीर्यत्वन्नेऽर्धरात्रके ।
 पित्तं प्रकोपं यात्येभिः प्रत्यनीकैश्च शाम्यति ३४
 मधुरस्निग्धशीतादिभोज्यैर्दिवसनिद्रया ।
 मन्देऽग्नौ च प्रभाते च भुक्तमात्रे तथा श्रमात् ३५
 श्लेष्मा प्रकोपं यात्येभिः प्रत्यनीकैश्च शाम्यति ॥

इति श्रीशार्ङ्गधरसंहितायां सूत्रस्थाने प्रथमखण्डे
 भैषज्याख्यानकं नाम द्वितीयोऽध्यायः ।

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

तत्र नाडीपरीक्षा

करस्याङ्गुष्ठमूले या धमनी जीवसाक्षिणी ।
 तच्चेष्ट्या सुखं दुःखं ज्ञेयं कायस्य पण्डितैः ॥ १ ॥

नाडी धत्ते मरुत्कोपे जलौकासर्पयोगतिम् ।
 कलिङ्गकाकमण्डूकगतिं पित्तस्य कोपतः ॥२॥
 हंसपारावतगतिं धत्ते श्लेष्मकोपतः ।
 लावतित्तिरवर्तीनां गमनं संनिपाततः ॥ ३ ॥
 कदाचिन्मन्दगमना कदाचिद्वेगवाहिनी ।
 द्विदोषकोपतो ज्ञेया हन्ति च स्थानविच्युता ४
 स्थित्वा स्थित्वा चलति या सा स्मृता प्राण-
 नाशिनी ।
 अतिक्षीणा च क्षीता च जीवितं हन्त्यसंशयम् ५
 ज्वरकोपे तु धमनी सोष्णा वेगवती भवेत् ।
 कामक्रोधाद्वेगवहा क्षीणा चिन्ताभयप्लुता ॥६॥
 मन्दाग्नेः क्षीणघातोश्च नाडी मन्दतरा भवेत् ।
 असृक्पूर्णा भवेत्कोष्णा शुर्घी सामा गरीयसी ७
 लघ्वी वहति दीप्ताग्नेस्तथा वेगवती मता ।
 सुखितस्य स्थिरा ज्ञेया तथा चलवती स्मृता ८

चपला क्षुधितस्य स्यान्नृमस्य वहति स्थिरा ।

शुमानुमस्यप्रपरीक्षा

स्वप्नेषु नशान्मुण्डांश्च रक्तकृष्णाम्वरावृतान् ॥९॥

व्यङ्गांश्च विकृतान्कृष्णान्सपाशान्सायुधानपि ।

वधतो निघ्नतश्चापि दक्षिणां दिशमाश्रितान् १०

महिषोष्ट्रस्वरारूढान्स्त्रीपुंसो यस्तु पश्यति ।

स स्वस्थो लभते व्याधिं रोगी यात्येव पञ्चताम् ॥

अथो यो निपतत्युच्चाज्जलेऽग्नौ वा विलीयते ।

श्वापदैर्हन्यते योऽपि मत्स्यार्घ्यमिलितो भवेत् १२

यस्य नेत्रे विलीयेते दीपो निर्वाणतां व्रजेत् ।

तैलं सुरां पिवेद्वापि लोहं वा लभते तिलान् १३

पक्वान्नं लभतेऽश्नाति विशेषं रूपं रसातलम् ।

स स्वस्थो लभते रोगं रोगी यात्येव पञ्चताम् १४

दुःस्वप्नानेवमार्दींश्च दृष्ट्वा ब्रूयान्न कस्यचित् ।

ज्ञानं कुर्यादुपस्येव दद्याद्धेमतिलानयः ॥१५॥

पठेत्स्तोत्राणि देवानां रात्रौ देवालये वसेत् ।
 कृत्स्नं विदिनं मर्त्यो दुःस्वप्नात्परिमुच्यते ॥१६
 स्वप्नेषु यः सुरान्भूपाञ्जीवतः सुहृदो द्विजान् ।
 गोसमिद्धाग्नितीर्थानि पश्येत्सुखमवामुयात् १७
 तीर्त्वा कलुषनीराणि जित्वा शत्रुगणानपि ।
 आरुह्य सौधगोशैलकरिवाहान्सुखी भवेत् ॥१८
 शुभ्रपुष्पाणि वासांसि मांसमत्स्यफलानि च ।
 प्राप्यातुरः सुखी भूयात्स्वस्थो धनमवामुयात् ॥
 अगम्यागमनं लेपो विष्टया रुदितं मृत्तिः ।
 आमर्मासाशनं स्वप्ने धनारोग्याप्तये विदुः ॥२०
 जलौका भ्रमरी सर्पो मक्षिका वापि यं ददेत् ।
 रोगी स भूयादारोग्यः स्वस्थो धनमवामुयात् ॥

दूतपरीक्षा

दूताः स्वजातयोऽव्यक्षाः पटवो निर्मलाम्बराः ।
 सुखिनोऽश्ववृषारूढाः शुभ्रपुष्पफलैर्युताः २२

सुजातयः सुचेष्टाश्च सजीवदिशि संधिताः ।
 भिषजं समये प्राप्ता रोगिणः सुखहेतवे ॥२३॥
 यस्यां प्राणमरुद्वाति सा नाडी जीवसंयुता ।

शुभाशुभशकुनम्

वैद्याहानाय दूतस्य गच्छतो रोगिणः कृते ॥२४॥
 न शुभं सौम्यशकुनं प्रदीप्तं च सुखावहम् ।
 चिकित्सां रोगिणः कर्तुं गच्छतो भिषजः शु-
 भम् ॥ २५ ॥

यात्रायां सौम्यशकुनं प्रोक्तं दीप्तं न शोभनम् ।
 चिकित्सास्थलक्षणम्

निजप्रकृतिवर्णाभ्यां युक्तः सत्त्वेन संयुतः २६
 चिकित्स्यो भिषजा रोगी वैद्यभक्तो जितेन्द्रियः ।
 इति श्रीशार्ङ्गधरसंहितायां सूत्रस्थाने प्रथमखण्डे नाडी-
 परीक्षादिविधिर्नाम तृतीयोऽध्यायः ।

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

तत्र त्रिविधोपधयः

पचेन्नामं वह्निकृच्च दीपनं तद्यथा मिशिः ।
 पचत्यामं न वह्निं च कुर्याद्यत्तद्धि पाचनम् ॥१॥
 नागकेशरवद्विन्द्याचित्रो दीपनपाचनः ।
 न शोधयति न द्वेष्टि समान्दोषांस्तथोद्धतान् ॥२॥
 समीकरोति विषमाञ्जमनं तद्यथाऽमृता ।
 कृत्वा पार्कं मलानां यद्विच्चा बन्धमधो नयेत् ३
 तच्चानुलोमनं ज्ञेयं यथा प्रोक्ता हरीतकी ।
 पक्तव्यं यदपक्वसैव श्लिष्टं कोष्ठे मलादिकम् ॥४॥
 नयत्यधः संसनं तद्यथा स्यात्कृतमालकः ।
 मलादिकमयद्धं यद्वद्धं वा पिण्डितं मलैः ॥५॥
 भिच्चाधः पातयति तद्भेदनं कटुकी यथा ।
 विषकं यदपकं वा मलादि द्रवतां नयेत् ॥६॥
 रेचयत्यपि तज्ज्ञेयं रेचनं त्रिवृता यथा ।

अपकपित्तश्लेष्माणौ बलादूर्ध्वं नयेत्तु यत्॥७॥
 वमनं तद्धि विज्ञेयं मदनस्य फलं यथा ।
 स्थानाद्बहिर्नयेदूर्ध्वमधो वा मलसंचयम् ॥८॥
 देहसंशोधनं तत्स्याद्देवदालीफलं यथा ।
 श्लिष्टान्कफादिकान्दोषानुन्मूलयति यद्रज्जलात्॥
 छेदनं तद्यवक्षारो मरिचानि शिलाजतु ।
 धातून्मलान्वा देहस्य विशोष्योलेखयेच्च यत् १०
 लेखनं तद्यथा क्षौद्रं नीरमुष्णं वचा यथाः ।
 दीपनं पाचनं यत्स्यादुष्णत्वाद्वशोपकम् ॥११
 ग्राहि तच्च यथा शुण्ठी जीरकं गजपिप्पली ।
 रौक्ष्याच्चैत्यात्कपायत्तालुघुपाकाच्च यद्भवेत् ॥
 वातकृत्स्तम्भनं तत्स्याद्यथावत्सकटुण्डुकौ ।
 रसायनं च तज्ज्ञेयं यज्वराव्याधिनाशनम् १३
 यथाऽमृता रुदन्ती च गुग्गुलुश्च हरीतकी ।
 यस्माद्रव्याद्भवेत्स्त्रीषु हर्षो वाजीकरं च तत् १४

यथा नागवलाद्याः स्युर्वीजं च कपिकच्छुजम् ।
यस्माच्छुक्रस्य वृद्धिः स्याच्छुक्रलं च तदुच्यते ॥
यथाऽश्वगन्धा मुसली शर्करा च शतावरी ।
दुग्धं मापाथ्र भल्लातफलमज्जामलानि च ॥१६॥
प्रवर्तकानि कथ्यन्ते जनकानि च रेतसः ।
प्रवर्तनं स्त्रीशुक्रस्य रेचनं बृहतीफलम् ॥१७॥
जातीफलं स्तम्भकं च शोषणी च हरीतकी ।
देहस्य सूक्ष्मच्छिद्रेषु विशेषत्सूक्ष्ममुच्यते ॥१८॥
तद्यथा सैन्धवं सौद्रं निम्बस्तैलं रुषूद्भवम् ।
पूर्वं व्याप्याखिलं कार्यं ततः पाकं च गच्छति १९
व्यवायि तद्यथा भङ्गा फेनं चाहिसमुद्भवम् ।
सन्धिवन्धांस्तु शिथिलान्यत्करोति विकाशि
तत् ॥ २० ॥

विश्लेप्यौजश्च धातुभ्यो यथा क्रमुककोद्रवाः ।
बुद्धिं लुम्पति यद्रव्यं मदकारि तदुच्यते ॥२१॥

तमोगुणप्रधानं च यथा मधं सुरादिकम् ।
 व्यापि च विकाशि स्यात्सूक्ष्मं छेदि मदाव-
 हम् ॥ २२ ॥

आग्नेयं जीवितहरं योगवाहि स्मृतं विषम् ।
 निजवीर्येण यद्द्रव्यं स्रोतोभ्यो दोषसंचयम् २३
 निरस्यति प्रमाथि स्यात्तद्यथा मरिचं वचा ।
 पेच्छिल्याद्गौरवाद्द्रव्यं रुद्धा रसवहाः शिराः २४
 धत्ते यद्गौरवं तत्स्यादभिष्पन्दि यथा दधि ।
 इति श्रीशार्ङ्गधरसंहितायां सूत्रस्थाने प्रथमखण्डे
 दीपनपाचनादिकमनं नाम चतुर्थोऽध्यायः ।

अथ पञ्चमोऽध्यायः ।

तत्र शरीरम्

धाताशयान्तरस्थस्तु यः क्लेदस्त्वधितिष्ठति ।
 देहोष्मणा विषको यः सा कलेत्यभिधीयते ॥ १
 कलाः सप्ताशयाः सप्त घातवः सप्त तन्मलाः ।

सप्तोपधावतः सप्त त्वचः सप्त प्रकीर्तिताः ॥२॥
 त्रयो दोषा नवशतं स्नायूनां संधयस्तथा ।
 दशाऽधिकं च द्विशतमस्थ्रां च त्रिशतं तथा ॥३॥
 सप्तोत्तरं मर्मशतं शिराः सप्तशतं तथा ।
 चतुर्विंशतिराख्याता धमन्यो रसवाहिकाः ॥४॥
 मांसपेश्यः समाख्याता नृणां पञ्चशतं बुधैः ।
 स्त्रीणां च विंशत्यधिकाः कण्ठराश्वैव षोडश ५
 वृद्धेहे दश रन्ध्राणि नारीदेहे त्रयोदश ।
 एतत्समासतः प्रोक्तं विस्तरेणाधुनोच्यते ॥६॥
 मांसासृङ्मेदसां तिस्रो यकृत्प्लीहोश्चतुर्थिका ।
 पञ्चमी च तथाऽन्त्राणां षष्ठी चाग्निधरा मता ॥
 रेतोधरा सप्तमी स्यादिति सप्त कलाः स्मृताः ।
 श्लेष्माशयः स्यादुरसि तस्मादामाशयस्त्वधः ॥
 ऊर्ध्वमग्न्याशयो नाभेर्वागभागे व्यवस्थितः ।
 तस्योपरि तिलं श्लेयं तदधः पवनाशयः ॥९॥

मलाशयस्त्वधस्तस्माद्वस्तिर्मूत्राशयस्त्वधः ।
 जीवरक्ताशयगुरो ज्ञेयाः सप्ताशयास्त्वमी ॥१०॥
 पुरुषेभ्योऽधिकाश्चान्ये नारीणामाशयास्त्वयः ।
 धरागर्भाशयः प्रोक्तः स्तनौ स्तन्याशयौ मतौ ॥
 रसासृग्मांसमेदोऽस्थियज्जाशुक्राणि धातवः ।
 जायन्तेऽन्योऽन्यतः सर्वे पाचिताः पित्ततेजसा
 रसाद्रक्तं ततो मांसं मांसान्मेदः प्रजायते ।
 मेदसोऽस्थि ततो मज्जा मज्जायाः शुक्रसंभवः ॥
 जिह्वानेतृकपोलानां जलं पित्तं च रज्ज्वकम् ।
 कर्णविद्रसनादन्तकक्षामेद्रादिर्जं मलम् ॥१४॥
 नखनेत्रमलं वक्त्रे स्निग्धत्वं पिष्टिकास्तथा ।
 जायन्ते सप्तधातूनां मलान्येवमनुक्रमात् ॥१५॥
 स्तन्यं रजश्च नारीणां काले भवति गच्छति ।
 शुद्धमांसभवः स्नेहः सा वसा परिकीर्तिता ॥
 स्वेदो दन्तास्तया केशास्तथैवौजश्च सप्तमम् ।

इति धातुभवा ज्ञेया एते सप्तोपधातवः ॥१७॥

ओजः सर्वशरीरस्थं शीतं स्निग्धं स्थिरं मतम् ।

सोमात्मकं शरीरस्य बलपुष्टिकरं मतम् ॥१८॥

ज्ञेयावभासिनी पूर्वं सिद्धमस्थानं च सा मता ।

द्वितीया लोहिता ज्ञेया तिलकालकजन्मभूः १९

श्वेता तृतीया संख्याता स्थानं चर्मदलस्य सा ।

ताम्रा चतुर्थी विज्ञेया किलासम्बित्रभूमिका ॥

पञ्चमी वेदनी ख्याता सर्वकुपोद्भवस्ततः ।

विख्याता रोहिणी षष्ठी ग्रन्थिगण्डापची-

स्थितिः ॥ २१ ॥

स्थूला त्वक्सप्तमी ख्याता विद्रध्यादेः स्थि-

तिश्च सा ।

इति सप्त तचः प्रोक्ताः स्थूला त्रीहिद्विमात्रया ॥

वायुः पित्तं कफो दोषा धातवश्च मलास्तथा ।

तत्रापि पञ्चधा ख्याताः प्रत्येकं देहधारणात् २३

संथिवन्धनकारिण्यो दोषधातुवहाः शिराः३८
धमन्यो रसवाहिन्यो धमन्ति पवनं तनौ ।

मांसपेश्यो वलाय स्युरवष्टम्भाय देहिनाम् ३९
प्रसारणाकुञ्चनयोरङ्गानां कण्ठरा मताः ।

नासानयनकर्णानां द्वे द्वे रन्ध्रे प्रकीर्तिते ॥४०॥
मेहनापानवक्राणामेकैकं रन्ध्रमुच्यते ।

दशमं मस्तके प्रोक्तं रन्ध्राणीति वृणां विदुः ४१
स्त्रीणां त्रीण्यधिकानि स्युः स्तनयोर्गर्भवर्त्मनः ।

सूक्ष्मच्छिद्राणि चान्यानि मतानि तच्च जन्मि-
नाम् ॥ ४२ ॥

तद्वामे फुफ्फुसग्रीहौ दक्षिणाङ्गे यकृन्मत्तम् ।

उदानवायोराधारः फुफ्फुसः प्रोच्यते बुधैः ४३

रक्तवाहिशिरामूलं ग्रीहा ख्याता महर्षिभिः ।

यकृद्रज्जकपित्तस्य स्थानं रक्तस्य संश्रयः ॥४४

जलवाहि शिरामूलं वृणाच्छादनकं तिलम् ।

वृक्कौ पुष्टिकरौ प्रोक्तौ जठरस्थस्य मेदसः ४५

वीर्यवाहिशिराधारौ वृषणौ पौरुषावहौ ।

गर्भाधानकरं लिङ्गमयनं वीर्यमूत्रयोः ॥ ४६ ॥

हृदयं चेतनास्थानमोजसश्चाश्रयो मतम् ।

शिरां धमन्यो नाभिस्थाः सर्वा व्याप्य स्थि-

तास्तनुम् ॥ ४७ ॥

पुणान्ति चानिशं वायोः संयोगात्सर्वधातुभिः ।

नाभिस्थः प्राणपवनः स्पृष्ट्वा हृत्कमलान्तरम् ४८

कण्ठाद्बहिर्विनिर्याति पातुं विष्णुपदामृतम् ।

पीत्वा चाम्बरपीयूषं पुनरायाति वेगतः ॥ ४९ ॥

प्रीणयन्देहमखिलं जीवयञ्जठरानलम् ।

शरीरप्राणयोरेवं संयोगादायुरुच्यते ॥ ५० ॥

कालेन तद्वियोगाच्च पञ्चत्वं कथ्यते बुधैः ।

न जन्तुः कश्चिदमरः पृथिव्यां जायते कश्चित् ॥

अतो मृत्युरवार्थः स्यात्किंतु रोगान्निवारयेत् ।

शरीरदूषणादोषा धातवो देहधारणात् ।
 वातपित्तकफा ज्ञेया मलिनीकरणान्मलाः २४
 पित्तं पङ्क्तुः कफः पङ्क्तुः पङ्क्तवो मलधातवः ।
 वायुना यत्र नीयन्ते तत्र गच्छन्ति मेघवत् २५
 पवनस्तेषु बलवान्विभागकरणान्मतः ।
 रजोगुणमयः सूक्ष्मः शीतो रुक्षो लघुधूलः २६
 मलाशये चरेत्कोष्ठे बहिस्थाने तथा हृदि ।
 कण्ठे सर्वाङ्गदेशेषु वायुः पञ्चप्रकारतः ॥२७॥
 अपानः स्यात्समानश्च प्राणोदानौ तथैव च ।
 व्यानश्चेति समीरस्य नामान्युक्तान्यनुक्रमात् ॥
 पित्तमुष्णं द्रवं पीतं नीलं सत्त्वगुणोत्तरम् ।
 कटुतिक्तरसं ज्ञेयं विदग्धं चाम्लतां ब्रजेत् २९
 अग्न्याशये भवेत्पित्तमग्निरूपं तिलोन्मितम् ।
 त्वचि कान्तिकरं ज्ञेयं लेपाभ्यङ्गादिपाचकम् ॥

१ हृदि प्राणो गुदेऽपानः समानो नाभिर्स्थितः । उदानः
 कण्ठदेशस्यो व्यानः सर्वशरीरगः ॥

दृश्यं यकृति यत्पित्तं तद्रसं शोणितं नयेत् ।
यत्पित्तं नेत्रयुगले रूपदर्शनकारि तत् ॥३१॥
यत्पित्तं हृदये तिष्ठन्मेघामज्ञाकरं च तत् ।
पाचकं भ्राजकं चैव रञ्जकालोचके तथा ॥३२॥
साधकं चेति पञ्चैव पित्तनामान्यनुक्रमात् ।
कफः स्निग्धो गुरुः श्वेतः पिच्छिलः शीतलस्तथा
तमोगुणाधिकः स्वादुर्विदग्धो लवणो भवेत् ।
कफश्चाशये मूर्ध्नि कण्ठे हृदि च संधिषु ॥३४॥
तिष्ठन्करोति देहस्य स्थैर्यं सर्वाङ्गपाटवम् ।
हृदनः स्नेहनश्चैव रसनश्चावलम्बनः ॥ ३५ ॥
श्लेष्मकश्चेति नामानि कफस्योक्तान्यनुक्रमात् ।
स्नायवो बन्धनं प्रोक्ता देहे मांसास्थिमेदसाम् ॥
सन्धयश्चाङ्गसन्धानादेहे प्रोक्ताः कफान्विताः ।
आधारश्च तयासारः कायेऽस्थीनि बुधा विदुः ॥
मर्माणि जीवाधाराणि प्रायेण मुनयो जगुः ।

संधिवन्धनकारिण्यो दोषधातुवहाः शिराः ३८
 धमन्यो रसवाहिन्यो धमन्ति पवनं तनौ ।

मांसपेदयो बलाय स्युरवष्टम्भाय देहिनाम् ३९
 प्रसारणाकुञ्चनयोरङ्गानां कण्डरा मताः ।

नासानयनकर्णानां द्वे द्वे रन्ध्रे प्रकीर्तिते ॥ ४० ॥
 मेहनापानवक्राणामेकैकं रन्ध्रमुच्यते ।

दशमं मस्तके श्रोतं रन्ध्राणीति नृणां विदुः ४१
 स्त्रीणां त्रीण्यधिकानि स्युः स्तनयोर्गर्भवर्त्मनः ।

सूक्ष्मच्छिद्राणि चान्यानि मतानि त्वचि जन्मि-
 नाम् ॥ ४२ ॥

तद्वामे कुष्कुसुमीहौ दक्षिणाङ्गे यकृन्मृतम् ।

उदानवायोराधारः कुष्कुसः श्रोच्यते बुधैः ४३

रक्तवाहिशिरामूलं ग्रीहा ख्याता महर्षिभिः ।

यकृद्रज्जकपित्तस्य स्थानं रक्तस्य संश्रयः ॥ ४४

जलवाहि शिरामूलं तृणाच्छादनकं तिलम् ।

वृक्कौ पुष्टिकरौ प्रोक्तौ जठरस्थस्य मेदसः ४५

वीर्यवाहिशिराधारौ वृषणौ पौरुषावहौ ।

गर्भाधानकरं लिङ्गमयनं वीर्यमूत्रयोः ॥ ४६ ॥

हृदयं चेतनास्थानमोजसश्चाश्रयो मतम् ।

शिरां धमन्यो नाभिस्थाः सर्वा व्याप्य स्थि-
तास्तनुम् ॥ ४७ ॥

पुणान्ति चानिशं वायोः संयोगात्सर्वधातुभिः ।

नाभिस्थः प्राणपवनः स्पृष्ट्वा हृत्कमलान्तरम् ४८

कण्ठाद्बहिर्विनिर्याति पातुं विष्णुपदामृतम् ।

पीत्वा चाम्बरपीयूषं पुनरायाति वेगतः ॥ ४९ ॥

प्रीणयन्देहमखिलं जीवयञ्जठरानलम् ।

शरीरप्राणयोरेवं संयोगादायुरुच्यते ॥ ५० ॥

कालेन तद्वियोगाच्च पञ्चत्वं कथ्यते बुधैः ।

न जन्तुः कश्चिदमरः पृथिव्यां जायते क्वचित् ॥

अतो मृत्युरवार्यः स्यात्किंतु रोगान्निवारयेत् ।

याप्यत्वं याति साध्यस्तु याप्यो गच्छत्यसा-
ध्यताम् ॥ ५२ ॥

जीवितं हन्त्यसाध्यस्तु नरस्याऽप्रतिकारिणः ।
अतो रुग्भ्यस्तनुं रसेन्नरः कर्मविपाकवित् ५३
धर्मार्थकाममोक्षाणां शरीरं साधनं यतः ।
धातवस्तन्मला दोषा नाशयन्त्यसमास्तनुम् ५४
समाः सुखाय विज्ञेया वलायोपचयाय च ।

छट्टिक्रमः

जगद्योनेरनिच्छस्य चिदानन्दैकरूपिणः ॥ ५५ ॥
पुंसोऽस्ति प्रकृतिर्नित्या प्रतिच्छायेव भास्वतः ।
अचेतनापि चैतन्ययोगेन परमात्मनः ॥ ५६ ॥
अकरोद्विश्वमखिलमनित्यं नाटकाकृतिः ।
प्रकृतिर्विश्वजननी पूर्वं बुद्धिमन्नीजनत् ॥ ५७ ॥
इच्छामयीं महद्दृष्टामहङ्कारस्ततोऽभवत् ।
त्रिविधः सोऽपि संजातो रजःसत्त्वतमोगुणैः ॥

तस्मात्सत्त्वरजोयुक्तादिन्द्रियाणि दशाभवन् ।
 मनश्च जातं तान्याहुः श्रोत्रत्वग्रयनं तथा ॥५९॥
 जिह्वाघ्राणवचोहस्तपादोपस्यगुदानि च ।
 पञ्च बुद्धीन्द्रियाण्याहुः प्राक्तनानीतराणि च
 कर्मेन्द्रियाणि पञ्चैव कथ्यन्ते सूक्ष्मबुद्धिभिः ।
 तमःसत्त्वगुणोत्कृष्टादहङ्कारादथाभवत् ॥६१॥
 तन्मात्रपञ्चकं तस्य नामान्युक्तानि सूरिभिः ।
 शब्दतन्मात्रकं स्पर्शतन्मात्रं रूपमात्रकम् ॥६२॥
 रसतन्मात्रकं गन्धतन्मात्रं चेति तद्विदुः ।
 तन्मात्रपञ्चकात्तस्मात्संजातं भूतपञ्चकम् ॥६३॥
 घ्योमानिलानलजलक्षोणीरूपं च तन्मतम् ।
 शब्दः स्पर्शश्च रूपं च रसगन्धावनुक्रमात् ६४
 तन्मात्राणां विशेषाः स्युः स्थूलभावमुपागताः
 बुद्धीन्द्रियाणां पञ्चैव शब्दाद्या विषया मताः ॥
 कर्मेन्द्रियाणां विषया भाषादानविहारिताः ।

आनन्दोत्सर्गकौ चैव कथितास्तत्त्वदर्शिभिः ॥
 प्रधानं प्रकृतिः शक्तिर्नित्या चाविकृतिस्तथा ।
 एतानि तस्या नामानि शिवमाश्रित्य या स्थिता
 महानहङ्गतिः पञ्च तन्मात्राणि पृथक्पृथक् ।
 प्रकृतिर्विकृतिश्चैव सप्ततानि युधा जगुः ॥६८॥
 दशेन्द्रियाणि चित्तं च महाभूतानि पञ्च च ।
 विकाराः षोडश ज्ञेयाः सर्वं व्याप्य जगत्स्थिताः
 एवं चतुर्विंशतिभिस्तत्त्वैः सिद्धे वपुर्यहे ।
 जीवात्मा नियतो नित्यो वसति स्वान्तदूतवान्
 स देही कथ्यते पापपुण्यदुःखसुखादिभिः ।
 व्याप्तो बद्धश्च मनसा कृत्रिमः कर्मबन्धनः ७१
 कामक्रोधौ लोभमोहावहङ्कारश्च पञ्चमः ।
 दशेन्द्रियाणि बुद्धिश्च तस्य बन्धाय देहिनः ७२
 आप्नोति बन्धमज्ञानादात्मज्ञानाच्च मुच्यते ।

तदुःखयोगकृद्भ्याधिरारोग्यं तत्सुखावहम् ७३

इति श्रीशार्ङ्गधरसंहितायां सूत्रस्थाने प्रथमखण्डे
कलादिकाख्यानं नाम षष्ठमोऽध्यायः ॥

अथ षष्ठोऽध्यायः ।

तत्राहारपाकगमोंत्पत्तिषालपोषणानि

यात्यामाशयमाहारः पूर्वं प्राणानिलेरितः ।
माधुर्यं फेनभावं च पद्मसोऽपि लभेत सः ॥ १ ॥
अथ पाचकपित्तेन विदग्धश्चाम्लतां व्रजेत् ।
ततः समानमरुता ग्रहणीमभिनीयते ॥ २ ॥
पट्टी पित्तधरा नाम या कला परिकीर्तिता ।
पक्वामाशयमध्यस्था ग्रहणीत्यभिधीयते ॥ ३ ॥
ग्रहण्यां पच्यते कोष्ठवद्भिना जायते कटुः ।
रसो भवति संपकादपकादामसंभवः ॥ ४ ॥
वद्देर्वलेन माधुर्यं स्निग्धतां याति तद्रसः ।

वात्यं वृद्धिश्छेविर्मेधा त्वदृष्टिः शुक्रविक्रमौ ।
बुद्धिः कर्मेन्द्रियं चेतो जीवितं दशतो हसेत् २०

अथ वातादिप्रकृतिलक्षणानि

अल्पकेशः कृशो रूक्षो वाचालश्चलमानसः ।
आकाशचारी स्वमेपु वातप्रकृतिको नरः २१
अकाले पलितैर्व्याप्तो धीमान्स्वेदी च रोषणः ।
स्वमेपु ज्योतिषां द्रष्टा पित्तप्रकृतिको नरः २२
गम्भीरबुद्धिः स्थूलाङ्गः स्निग्धकेशो महाबलः ।
स्वमे जलाशयालोकी श्लेष्मप्रकृतिको नरः २३
ज्ञातव्या मिश्रचिह्नैश्च द्वित्वदोषोल्बणा नराः ।
तपःकफाभ्यां निद्रा स्यान्मूर्च्छा पित्ततमोभवा
रजःपित्तानिलैर्भ्रान्तिस्तन्द्रा श्लेष्मतमोऽनिलैः
ग्लानिरोजःक्षयादुःखादजीर्णाच्च श्रमाद्भवेत् ॥

१ वपुरिति कचित्पाठः * कौमारं यौवनं शार्धं प्रा-
णिनां तिग्मिषं वयः । कफपित्तानिलप्रायं क्रमतः प्रकृति-
त्रिधा ॥

यः सामर्थ्येऽप्यनुत्साहस्वदालस्यमुदीर्यते ।
 चैतन्यशिथिलत्वाद्यः पीतैकश्वाससमुद्भवेत् ॥२६॥
 विदीर्णवदनः श्वासं जृम्भा सां कथ्यते बुधैः ।
 उदानप्राणयोरूर्ध्वयोगान्मौलिकफस्रवात् २७
 शब्दः संजायते नस्तः क्षुतं तत्कथ्यते बुधैः ।
 उदानकोपादाहारसुस्थिरत्वाच्च यद्भवेत् ॥२८॥
 पवनस्योर्ध्वगमनं तमुद्गारं प्रचक्षते ।

इति श्रीशार्ङ्गधरसंहितायां सूत्रस्थाने प्रथमखण्डे
 आहारादिगतिकथनं नाम षष्ठोऽध्यायः ॥

अथ सप्तमोऽध्यायः ।

तत्र रोगगणना

रोगाणां गणना पूर्वं मुनिभिर्या प्रकीर्तिता ।
 मयात्र श्रोच्यते सैव तद्भेदां बहवो मताः ॥१॥
 पञ्चविंशतिरुद्दिष्टा ज्वरास्तद्भेद उच्यते ।

पुष्पाति धातूनखिलान्सम्यक्पक्वोऽमृतोपमः
 मन्दबह्विविदग्धश्च कटुश्चाम्लो भवेद्रसः ।
 विषभावं व्रजेद्वापि कुर्याद्वा रोगसंकरम्
 आहारस्य रसः सारः सारहीनो मलद्रवः ।
 शिराभिस्तज्जलं नीतं वस्ती मूत्रत्वमाप्नुयात्
 तत्किट्टं च मलं ज्ञेयं तिष्ठेत्पकाशये च तत् ।
 वलित्वितयमार्गेण यात्यपानेन नोदितम्
 प्रवाहिणी सर्जनी च ग्राहिकेति वलित्वयम् ।
 रसस्तु हृदयं याति समानमरुतेरितः ॥९॥
 रक्षितः पाचितस्तत्र पित्तेनायाति रक्तताम्
 रक्तं सर्वशरीरस्थं जीवस्याधार उत्तमः ॥१०॥
 स्निग्धं गुरु चैलं स्वादु विदग्धं पित्तवद्भवेत्
 पाचिताः पित्ततापेन रसाद्या घातवः क्रमात् ।
 शृक्लं यान्ति मासेन तथा स्त्रीणां रजो भवेत्

कामान्मिथुनसंयोगे शुद्धशोणितशुक्रजः ॥ १२ ॥

गर्भः संजायते नार्याः संजातो बाल उच्यते ।

आधिक्ये रजसः कन्या पुत्रः शुक्राधिके भवेत् ॥

नपुंसकं समत्वेन यथेच्छा पारमेश्वरी ।

बालस्य प्रथमे मासि देया भेषजरक्तिका १४

अंबलेही कृतैकैव क्षीरक्षौद्रसिताघृतेः ।

वर्धयेत्तावदेकैकां यावद्भवति वत्सरः ॥ १५ ॥

मासैर्द्विंशतिर्द्विंशं स्याद्यावत्पोडशवत्सरः ।

ततः स्थिरा भवेत्तावद्यावद्दर्पाणि सप्ततिः १६

ततो बालकवन्मात्रा हासनीया शनैः शनैः ।

मात्रेयं कल्कचूर्णानां कषायाणां चतुर्गुणा १७

अञ्जनं च तथा लेपः स्नानमभ्यङ्गकर्म च ।

वमनं प्रतिमर्शश्च जन्मप्रभृति शस्यते ॥ १८ ॥

कवलः पञ्चमाद्वर्षादष्टमानस्यकर्म च ।

विरेकः षोडशाद्वर्षाद्द्विंशतेश्चैव मैथुनम् ॥ १९ ॥

पृथग्दोषैस्तथा द्वन्द्वभेदेन त्रिविधः स्मृतः ॥२॥

एकश्च सन्निपातेन तद्भेदा बहवः स्मृताः ।

मायशः सन्निपातेन पञ्च स्युर्विषमज्वराः ॥३॥

सन्ततः सततश्चैव अन्येष्टुं कस्तृतीयकः ।

चातुर्थकश्च पञ्चैते कीर्तिता विषमज्वराः ॥४॥

तथागन्तुज्वरोऽप्येकस्त्रयोदशविधो मतः ।

अभिचारग्रहावेशशापैरागन्तुकस्त्रिधा ॥ ५ ॥

श्रमाच्छेदात्सतादाहाच्चतुर्धायातजो ज्वरः ।

कामाद्वीतेः श्रुचो रोषादिपादौषधगन्धतः ॥६॥

अभिपद्मज्वराः पटस्युरेवं ज्वरविनिश्चयः ।

पृथक्त्रिदोषैः सर्वैश्च शोकादामाद्वयादपि ॥७॥

अतीसारः सप्तधा स्याद्ब्रह्मणी पञ्चधा मता ।

पृथग्दोषैः सन्निपाताच्चथा चामेन पञ्चमी ॥८॥

प्रवाहिका चतुर्धा स्यात्पृथग्दोषैस्तथासजः ।

अजीर्णं त्रिविधं प्रोक्तं विष्टब्धं वायुना मतम् ९

पित्ताद्विदग्धं विज्ञेयं कफेनामं तदुच्यते ।

विषाजीर्णं रसादेकं दोषैः स्यादलसस्त्रिधा १०

विषूची त्रिविधा शोक्ता दोषैः सा स्यात्पृथ-

क्वपृथक् ।

दण्डकालसकथैक एकैव स्याद्विलम्बिका ॥११॥

अर्शासि षड्विधान्याहुर्वातपित्तकफास्रतः ।

सन्निपाताच्च संसर्गात्तेषां भेदो द्विधा स्मृतः १२

सहजोत्तरजन्मभ्यां तथा शुष्कार्द्रभेदतः ।

त्रिष्वैव चर्मकीलानि वातात्पित्तात्कफादपि १३

एकविंशतिभेदेन कुमयः स्युर्द्विधा च ते ।

बाह्यास्तथाभ्यन्तराः स्युस्तेषु युक्ता बहिश्चराः ॥

लिप्ताश्चान्येऽन्तरचराः कफान्ते हृदयादकाः ।

अन्त्रादा उदरावेष्टाश्चुरवश्च महागुहाः ॥१५॥

सुगन्धा दर्भकुसुमास्तथा रक्ताश्च मातराः ।

सौरसा लोमविध्वंसा रोमद्वीपा उदुम्बराः १६

केशादाश्च तथैवान्ये शकृज्जाता मकेरुकाः ।
 लेलिहाश्च सलूनाश्च सौसुरादाः ककेरुकाः १७
 तथान्यः कफरक्ताभ्यां संजातः स्त्रायुकः स्मृतः
 व्रणस्य कृमयश्चान्ये विषमा बाह्वयोनयः ॥१८
 पाण्डुरोगाश्च पञ्च स्युर्वातपित्तकफैस्त्रिधा ।
 त्रिदोषैर्मृत्तिकाभिश्च तथैका कामला स्मृता १९
 स्यात्कुम्भकामला चैका तथैकं च हलीमकम् ।
 रक्तपित्तं त्रिधा प्रोक्तमूर्ध्वगं कफसंभवम् २०
 अधोगं मारुतं ज्ञेयं तद्वयेन द्विमार्गगम् ।
 कासाः पञ्च समुद्दिष्टास्ते त्रयः स्युस्त्रिभिर्मलैः ॥
 उरःक्षताच्चतुर्यः स्यात्क्षयाद्धातोश्च पञ्चमः ।
 क्षयाः पञ्चैव विज्ञेयास्त्रिभिर्दोषैस्तयश्च ते ॥२२
 चतुर्यः सन्निपातेन पञ्चमः स्यादुरःक्षतात् ।
 शोषाः स्युः षट्प्रकारेण स्त्रीमिसङ्गाच्छुचो व्रणात्
 अध्वश्रमाच्च व्यायामाद्द्वार्धक्यादपि जायते ।

श्वासाश्च पञ्च विज्ञेयाः क्षुद्रः स्यात्तमकस्तथा २४
 ऊर्ध्वश्वासो महाश्वासश्छिन्नश्वासश्च पञ्चमः ।
 कथिताः पञ्च हिक्कास्तु तास्तु क्षुद्राऽन्नजा तथा
 गम्भीरा यमला चैव महती पञ्चमी तथा ।
 चत्वारोऽग्नेर्विकाराः स्युर्विषमो वातसंभवः ॥
 तीक्ष्णः पित्तात्कफान्मन्दो भस्मको वातपित्ततः
 पञ्चैवारोचका ज्ञेया वातपित्तकफैस्त्रिधा ॥२७॥
 सन्निपातान्मनस्तापाच्छर्दयः सप्तधा मताः ।
 त्रिभिर्दोषैः पृथक्सप्तः कृमिभिः सन्निपातत ।
 घृणया च तथा स्त्रीणां गर्भाधानाच्च जायते ॥
 स्वरभेदाः पदेव स्युर्वातपित्तकफैस्त्रयः ॥२९॥
 मेदसा सन्निपातेन क्षयात्पष्टः मकीर्तितः ।
 तृष्णा च पट्टिधा प्रोक्ता वातात्पित्तात्कफादपि
 त्रिदोषैरुपसर्गेण क्षयाद्दातोश्च पट्टिका ।
 मूर्च्छा चतुर्विधा ज्ञेया वातपित्तकफैः पृथक् ३ ?

चतुर्थी सन्निपातेन तथैकश्च भ्रमः स्मृतः ।

निद्रा तन्द्रा च संन्यासो ग्लानिश्चैकैकशः स्मृतः

मदाः सप्त सप्ताख्याता वातपित्तकफैस्त्रयः ।

त्रिदोषैरसृजा मद्यादिपादपि च सप्तमः ॥ ३३ ॥

मदात्ययश्चतुर्था स्याद्वातपित्तकफादपि ।

त्रिदोषैरपि विज्ञेय एकः परमदस्तथा ॥ ३४ ॥

पानाजीर्णं तथा चैकं तथैकः पानविभ्रमः ।

पानात्ययस्तथा चैको दाहाः सप्त मतास्तथा ३५

रक्तपित्ताक्षधारवताचृष्णायाः पित्ततस्तथा ।

धातुक्षयान्मर्मघाताद्रक्तपूर्णोदरादपि ॥ ३६ ॥

उन्मादाः षट्सप्ताख्यातास्त्रिभिर्दोषैस्त्रयंश्च तैः ।

सन्निपाताद्विपाज्ज्ञेयः षष्ठो दुःखेन चेतसः ३७

भूतोन्मादा विंशतिः, स्युस्ते देवादानवादपि ।

गन्धर्वात्किनराद्यक्षात्पितृभ्यो गुरुशापतः ३८

प्रेताश्च शुक्रकाहृदात्सिद्धाद्भूतात्पिशाचतः ।

जलाधिदेवतायाश्च नागाच्च ब्रह्मराक्षसात् ॥
 राक्षसादपि कूष्माण्डात्कृत्यावेतालयोरपि ।
 अपस्मारश्चतुर्था स्यात्समीरात्पित्ततस्तथा ४०
 श्लेष्मणोऽपि तृतीयः स्याच्चतुर्थः सन्निपाततः ।
 चक्षारश्चामवाताः स्युर्वातपित्तकफैस्त्रिधा ४१
 चतुर्थः सन्निपातेन शूलान्यष्टौ बुधा जगुः ।
 पृथग्दोषैस्त्रिधा द्वन्द्वभेदेन त्रिविधान्यपि ॥४२॥
 आमेन सप्तमं प्रोक्तं सन्निपातेन चाष्टमम् ।
 परिणामभवं शूलमष्टधा परिकीर्तितम् ॥ ४३॥
 मलैर्यैः शूलसंख्या स्यात्तैरेव परिणामजम् ।
 अन्नद्रवभवं शूलं ज्वरपित्तभवं तथा ॥ ४४ ॥
 एकैकं गणितं सुहृद्रुदावर्तास्त्रयोदश ।
 एकः क्षुन्निग्रहात्प्रोक्तस्त्वृष्णारोधाद्वितीयकः ॥
 निद्राघातात्तृतीयः स्याच्चतुर्थः श्वासनिग्रहात् ।
 छर्दिरोधात्पचमः स्यात्पष्ठः क्षवयुनिग्रहात् ४६

जृम्भारोधात्सप्तमः स्यादुद्गारग्रहतोऽष्टमः ।
 नवमः स्यादशुरोधादशमः शुक्रवारणात् ४७
 मूत्ररोधान्मलस्यापि रोधाद्वातविनिग्रहात् ।
 उदावर्तास्त्रयश्चैते घोरोपद्रवकारकाः ॥ ४८ ॥
 आनाहो द्विविधो ज्ञेय एकः पकाशयोद्भवः ।
 आमाशयोद्भवश्चान्यः प्रत्यानाहः स कथ्यते ॥
 उरोग्रहस्तथा चैको हृद्गोः पञ्च कीर्तिताः ।
 वातादिभिस्त्रयः प्रोक्ताश्चतुर्थः सन्निपाततः ५०
 पञ्चमः क्रिमिसंजातस्त्वयाष्टाबुदराणि च ।
 वातात्पित्तात्कफात्क्षीणि त्रिदोषेभ्यो जलादपि
 णीहः क्षताद्द्रव्यगुदादष्टमं परिकीर्तितम् ।
 गुल्मास्त्रिंशो समाख्याता वातपित्तकफस्त्रयः ५२
 द्वन्द्वभेदास्त्रयः प्रोक्ताः सप्तमः सन्निपाततः ।
 स्वतादष्टमकः ख्यातो मूत्रघातास्त्रयोदशाः ५३ ॥
 वातकुण्डलिका पूर्वा वाताष्टीला वनः परा ।

वातवस्तिस्तृतीयः स्यान्मूत्रातीतश्चतुर्थकः ५४

पञ्चमं मूत्रजठरं षष्ठो मूत्रक्षयः स्मृतः ।

मूत्रोत्सर्गः सप्तमः स्यान्मूत्रग्रन्थिस्तथाष्टमः ५५

मूत्रशुक्रं तु नवमं विद्वेद्यातो दशमः स्मृतः ।

मूत्रासादधोष्णघातो वस्तिकुण्डलिका तथा ५६

त्रयोऽप्येते मूत्रघाताः पृथग्घोराः प्रकीर्तिताः

मूत्रकृच्छ्राणि चाष्टौ स्युर्वातपित्तकफैस्त्रिधा ५७

सन्निपाताच्चतुर्थं स्याच्छुक्रकृच्छ्रं च पञ्चमम् ।

विदकृच्छ्रं षष्ठमाख्यातं घातकृच्छ्रं च सप्तमम्

अष्टमं चाश्मरीकृच्छ्रं चतुर्थं चाश्मरी मता ।

वातापिप्पलात्कफाच्छुक्रात्तथा मेहाश्च विंशतिः

इक्षुमेहः सुरामेहः पिष्टमेहश्च सान्द्रकः ।

शुक्रमेहोदकाख्यौ च लालामेहश्च शीतकः ६०

सिकताख्यः शनैर्मेहो दशैते कफसंभवाः ।

प्राञ्जिष्ठाख्यो हरिद्राख्यो नीलमेहश्च रक्तकः ॥

कृष्णमेहः क्षारमेहः पडेते पित्तसंभवाः ।
 हस्तिमेहो वसामेहो मज्जामेहो मधुप्रभः ॥६२॥
 चत्वारो वातजा मेहा इति मेहाश्च विंशतिः ।
 सोमरोगस्तथा चैकः प्रमेहपिटिका दश ॥६३॥
 शराविका कच्छपिका पुत्रिणी भिनतालजी ।
 मत्तुरिका सर्पपिका जालिनी च विदारिका ॥
 विद्रधिश्च दशैताः स्युः पिटिका मेहसंभवाः ।
 मेदोदोषस्तथा चैकः शोथरोगा नव स्मृताः ॥
 दोषैः पृथग्द्वयैः सर्वैरभिघाताद्विपादपि ।
 वृद्धयः सप्त गदिता वातात्पित्तात्कफेन च ६६
 रक्तेन मेदसा मूत्रादन्तवृद्धिश्च सप्तमी ।
 अण्डवृद्धिस्तथा चैका तथैका गण्डमालिका ६७
 गण्डालजीति चैका स्याद्द्रव्ययो नवधा यताः ।
 त्रिभिर्दोषैस्त्रयो रक्ताच्छिराभिर्मेदसो व्रणात् ॥

अस्या मांसेन नवमः पद्विधं स्यात्तथार्बुदम् ।
 वातात्पित्तात्कफाद्रक्तान्मांसादपि च मेदसः ॥
 श्लेष्मीपदं च त्रिधा प्रोक्तं वातात्पित्तात्कफादपि
 विद्रधिः पद्विधः ख्यातो वातपित्तकफैस्त्रयः ॥
 रक्तात्क्षतात्त्रिदोषैश्च व्रणाः पञ्चदशोदिताः ।
 तेषां चतुर्धा भेदाः स्युरागन्तुर्देहजस्तथा ॥७१॥
 शुद्धो दुष्टश्च विज्ञेयस्तत्संख्या कथ्यते पृथक् ।
 वातव्रणः पित्तजश्च कफजो रक्तजो व्रणः ७२
 वातपित्तभवश्चान्यो वातश्लेष्मभवस्तथा ।
 तथा पित्तकफाभ्यां च सन्निपातेन चाष्टमः ॥
 नवमो वातरक्तेन दशमो रक्तपित्ततः ।
 श्लेष्मरक्तभवश्चान्यो वातपित्तासृगुद्भवः ७४
 वातश्लेष्मासृगुत्पन्नः पित्तश्लेष्मासृगुसंभवः ।
 सन्निपातासृगुद्भूत इति पञ्चदश व्रणाः ॥७५॥
 सद्योव्रणस्त्वष्टथा स्यादविकृप्तविलम्बितौ ।

छिन्नभिन्नप्रचलिता घृष्टविद्धनिपातितोः ७६
 कोष्ठभेदो द्विधा प्रोक्तश्छिन्नान्वो निःसृतान्त्रकः
 अस्थिभङ्गोऽष्टधा प्रोक्तो भग्नपृष्ठविदारितौ ७७
 विवर्तितश्च विशिष्टस्तिर्बक्षिप्तस्त्वधो गतः ।
 ऊर्ध्वगः संधिभग्नश्च वद्धिदग्धश्चतुर्विधः ॥ ७८ ॥
 पुष्टो विदग्धो दुर्दग्धः सम्यग्दग्धः प्रकीर्तितः ।
 नाड्यः पञ्च समाख्याता वातपित्तकफैस्त्रिधा ॥
 त्रिदोषैरपि शल्येन तथाष्टौ स्युर्भगन्दराः ।
 शतपोनस्तु पवनादुद्ग्रीवश्च पित्ततः ॥ ८० ॥
 परित्सायी कफाज्ज्ञेय ऋजुर्वातकफोद्भवः ।
 परिक्षेपी मरुत्पित्तादर्शोजः कफपित्ततः ॥ ८१ ॥
 आगन्तुजातश्चोन्मार्गी शङ्खावर्तस्त्रिदोषजः ।
 मेदू पञ्चोपदंशाः स्युर्वातपित्तकफैस्त्रिधा ॥ ८२ ॥
 सन्निपातेन स्वताञ्च मेदूष्कामयास्तथा ।
 चतुर्विंशतिराख्याता लिङ्गाश्चो ग्रन्थितं तथा ॥

निवृत्तमवमन्यश्च मृदितं शतपोनकः ।

अष्टौलिका सर्पपिका त्वपाकश्चावपाटिका ८४

मांसपाकः स्पर्शहानिर्विरुद्धमणिरुद्धवः ।

मांसार्बुदं पुष्करिका समूढपिटिकालजी ॥ ८५ ॥

रक्तार्बुदं विद्रधिश्च कुम्भिका तिलकालकः ।

निरुद्धः प्रकशः प्रोक्तस्तथैव परिवर्तिका ८६

कुष्ठान्यष्टादशोक्तानि वातात्कापालिकं भवेत् ।

पित्तेनोदुम्बरं प्रोक्तं कफान्मण्डलचर्चिके ॥ ८७ ॥

मरुत्पित्तादृक्षनिहं श्लेष्मवातादिपादिका ।

तथा सिर्ध्मककुष्ठं च किटिर्भ चालसं तथा ८८

कफपित्तात्पुनर्दद्भुः पाप्मा विस्फोटकस्तथा ।

महाकुष्ठं चर्मदलं पुण्डरीकं शतारुकम् ॥ ८९ ॥

त्रिदोषैः काकर्णं ज्ञेयं तथान्यचित्रसंज्ञितम् ।

तथा वातेन पित्तेन श्लेष्मणा च त्रिधा भवेत् ९०

क्षुद्ररोगाः पट्टिसंख्यास्तेष्वादौ शर्करार्बुदम् ।
 इन्द्रवृद्धा पनसिका विष्टतान्ध्रालजी तथा ॥९१॥
 वराहदंष्ट्रो बल्मीकं कच्छपी तिलकालकः ।
 गर्दभी रक्ता चैव यवमर्ख्या विदारिका ॥९२॥
 कदरं मसकश्चैव नीलिका जालगर्दभः ।
 ईरियेष्टी जन्तुमणिर्गुदभ्रंशोऽग्निरोहिणी ९३
 सन्निरुद्धगुदः कोठः कुनखोऽनुशयी तथा ।
 पद्मिनी कण्टकश्चिप्यमलसो मुखदूपिका ॥९४॥
 कक्षा वृषणकच्छश्च गन्धः पापाणगर्दभः ।
 राजिका च तथा व्यङ्गश्चतुर्धा परिकीर्तितः ॥९५॥
 वातात्पित्तात्कफाद्रक्तादित्युक्तं व्यङ्गलक्षणम् ।
 विस्फोटः क्षुद्ररोगेषु तेऽष्टधा परिकीर्तिताः ९६
 पृथग्नोपैस्त्रयो द्वन्द्वैस्त्रिविधः सप्तमोऽसृजः ।
 अष्टमः सन्निपातेन क्षुद्ररुक्षु मसूरिका ॥ ९७ ॥
 चतुर्दशप्रकारेण त्रिभिर्दोषैस्त्रिधा च सा ।

द्वन्द्वजा त्रिविधा प्रोक्ता सन्निपातेन सप्तमी ९८
 अष्टमी तृगता ज्ञेया नवमी रक्तजा स्मृता ।
 दशमी मांससंजाता चतस्रोऽन्याश्च दुस्तराः ॥
 मेदोऽस्थिमज्जाशुक्रस्थाः क्षुद्ररोगा इतीरिताः
 विसर्परोगो नवधा वातपित्तकफैस्त्रिधा ॥ १०० ॥
 त्रिधा च द्वन्द्वभेदेन सन्निपातेन सप्तमः ।
 अष्टमो वह्निदाहेन नवमश्वाभिघातजः ॥ १ ॥
 तथैकः श्लेष्मपित्ताभ्यामुदरदः परिकीर्तितः ।
 वातपित्तेन चैकस्तु शीतपित्तामयः स्मृतः ॥ २ ॥
 अम्लपित्तं त्रिधा प्रोक्तं वातेन श्लेष्मणा तथा ।
 तृतीयं श्लेष्मवाताभ्यां वातरक्तं तथाष्टधा ॥ ३ ॥
 वाताधिक्येन पित्ताच्च कफादोषत्रयेण च ।
 रक्ताधिक्येन दोषाणां द्वन्द्वेन त्रिविधः स्मृतः
 अशीतिर्वातजा रोगाः कथ्यन्ते मुनिभाषिताः ।
 आक्षेपको हनुस्तम्भ ऊरुस्तम्भः शिरोग्रहः ॥

वाद्यायामोऽन्तरायामः पार्श्वशूलं कटिग्रहः ।
 दण्डापतानकः खली जिह्वास्तम्भस्तथार्दितम्
 पक्षाघातः क्रोमुशीर्षो मन्यास्तम्भश्च पङ्कता ।
 कलायखञ्जता तूनी प्रतितूनी च खञ्जता ॥७॥
 पादहर्षो शृङ्गसी च विश्वाची चापबाहुकः ।
 अपतानो व्रणायामो वातकण्ठोऽपतन्त्रकः ॥८॥
 अङ्गमेदोऽङ्गशोपश्च मिम्पिणत्वं च गद्गदः ।
 मत्स्यपीलाऽपीलिका च वामनत्वं च कुञ्जता ॥
 अङ्गपीडाङ्गशूलं च संकोचस्तम्भरुक्षता ।
 अङ्गभङ्गोऽङ्गविभ्रंशो विद्वग्रहो वद्धविद्वक्ता १०
 भूकत्वमतिजृम्भा स्यादत्युद्गारोऽन्त्रकूजनम् ।
 वातप्रवृत्तिः स्फुरणं क्षिराणां पूरणं तथा ११
 कम्पः कार्श्यं श्यावता च प्रलापः क्षिप्रमूत्रता ।
 निद्रानाशः स्वेदनाशो दुर्बलत्वं बलक्षयः १२
 अतिप्रवृत्तिः शुक्रस्य कार्श्यं नाशश्च रेतसः ।

अनवस्थितचित्तं काठिन्यं विरसास्यता १३
 कपायवक्त्रताध्मानं प्रत्याध्मानं च शीतता ।
 रोमहर्षश्च भीरुत्वं तोदः कण्डूरसाक्षता ॥ १४ ॥
 शब्दाक्षता प्रसृप्तिश्च गन्धाक्षतं दृशः क्षयः ।
 अथ पित्तभवा रोगाश्चत्वारिंशदिहोदिताः १५
 धूमोद्गारो विदाहः स्यादुष्णाक्षतं मतिभ्रमः ।
 कान्तिहानिः कण्ठशोषो मुखशोषोऽल्पशुक्रता
 तिक्तास्यताम्लवक्त्रत्वं स्वेदस्रावोऽङ्गपाकता ।
 कृमो हरितवर्णत्वमट्टसिः पीतकायता ॥ १७ ॥
 रक्तस्रावोऽङ्गदरणं लोहगन्धास्यता तथा ।
 दौर्गन्ध्यं पीतमूत्रत्वमरतिः पीतविद्वक्ता ॥ १८ ॥
 पीतावलोकनं पीवनेत्रता पीतदन्तता ।
 शीतेच्छा पीतनखता तेजोद्वेषोऽल्पनिद्रता १९
 कोपश्च गात्रसादश्च भिन्नविद्वक्त्वमन्धता ।
 उष्णोच्छ्वासत्वमुष्णत्वं मूत्रस्य च मलस्य च ॥ २० ॥

तमसो दर्शनं पीतमण्डलानां च दर्शनम् ।
 निःसरत्वं च पिचस्य चत्वारिंशद्भुजः स्मृताः २१
 कफस्य विंशतिः प्रोक्ता रोगास्तन्द्रातिनिद्रता ।
 गौरवं मुखमाधुर्यं मुखलेपः प्रसेकता ॥२२॥
 श्वेतावलोकनं श्वेतविदकत्वं श्वेतमूत्रता ।
 श्वेताङ्गवर्णता शैत्यमुष्णेच्छा तिक्तकामिता २३
 मलाधिक्यं च शुक्रस्य बाहुल्यं बहुमूत्रता ।
 आलस्यं मन्दबुद्धित्वं तृप्तिर्घुर्घुरवाक्यता ॥२४॥
 अचैतन्यं च गदिता विंशतिः श्लेष्मजां गन्दाः ।
 रक्तस्य च दश प्रोक्ता व्याधयस्तेषु गौरवम् २५
 रक्तमण्डलता रक्तनेत्रत्वं रक्तमूत्रता ।
 रक्तप्लीवनता रक्तपिट्टिकानां च दर्शनम् ॥२६॥
 औष्ण्यं च पूतिगन्धित्वं पीडापाकश्च जायते ।
 चतुःसप्ततिसंख्याका मुखरोगास्तथोदिताः २७
 तेष्वोष्ठरोगा गणिता एकादशमिता बुधैः ।

वातपित्तकफैस्त्रेधा त्रिदोषैरसृजा तथा ॥२८॥
 क्षतं मांसार्बुदं चैव खण्डोष्ठं च जलार्बुदम् ।
 मेदोऽर्बुदं चार्बुदं च रोगा एकादशौष्ठजाः २९
 दन्तरोगा दशाख्याता दालनः कृमिदन्तकः ।
 दन्तहर्षः करालश्च दन्तचालश्च शर्कराः ॥३०॥
 अधिदन्तः श्यावदन्तो दन्तभेदः कपालिका ।
 तथा त्रयोदशमिता दन्तमूलामयाः स्मृताः ३१
 शीतादोषकुशौ द्वौ तु दन्तविद्रधिपुष्पुटौ ।
 अधिमांसो विदर्भश्च महासौपिरसौपिरौ ॥३२॥
 तेज्ज्वेग गतयः पञ्च वातात्पित्तात्कफादपि ।
 सन्निपाताद्गतिश्चान्या रक्तनाडी च पञ्चमी ३३
 तथा जिह्वामयाः पदस्युर्वातपित्तकफैस्त्रिधा ।
 अलसश्च चतुर्थः स्यादधिजिह्वा च पञ्चमः ३४
 पृष्ठश्चैवोपजिह्वा स्यात्तथाष्टौ तालुजा गदाः ।
 अर्बुदं तालुपिटिका कञ्छपी तालुसंहतिः ॥३५॥

गलशुण्डी तालुशोपः तालुपाकश्च पुष्पुटः ।
 गलरोगास्तथारूपाता अष्टादशमिता बुधैः ३६
 वातरोहिणिका पूर्वं द्वितीया पित्तरोहिणी ।
 कफरोहिणिका प्रोक्ता त्रिदोषैरपिरोहिणी ३७
 मेदोरोहिणिका चृन्दो गलौघो गलविद्रधिः ।
 स्वरहा तुण्डिकेरी च शतघ्नी तालुकोऽर्बुदम् ३८
 गिलायुर्वलयथापि वाताद्रण्डः कफात्तथा ।
 मेदोगण्डस्तथैकः स्यादित्यष्टादश कण्ठजाः ३९
 मुखान्तःसंभवा रोगा अष्टौ रूपाता महर्षिभिः ।
 मुखपाको भवेद्वातात्पित्ताच्चद्वत्कफादपि ॥ ४० ॥
 रक्ताच्च सन्निपाताच्च पूत्यास्योर्ध्वगुदावपि ।
 अर्बुदं चेति मुखजाश्चतुःसप्ततिरामयाः ॥ ४१ ॥
 कर्णरोगाः समारूपाता अष्टादशमिता बुधैः ।
 वातात्पित्तात्कफाद्रक्तात्सन्निपाताच्च विद्रधिः ॥
 शोथोऽर्बुदं पूतिकर्णः कर्णार्शः कर्णहृत्तिका ।

बाधिर्यं तन्द्रिका कण्डूः शङ्कुली कृमिकर्णकः ४३
 कर्णनादः प्रतीनाह इत्यष्टादश कर्णजाः ।
 कर्णपालीसमुद्भूता रोगाः सप्त इहोदिताः ४४
 उत्प्रांतः पालिशोषश्च विदारी दुःस्ववर्धनः ।
 परिपोटश्च लेही च पिप्पली चेति संस्मृताः ४५
 कर्णमूलामयाः पञ्च वातात्पित्तात्कफादपि ।
 सन्निपाताच्च रक्ताच्च तथा नासाभवा गदाः ४६
 अष्टादशैव संख्याताः प्रतिश्यायास्तु तेष्वपि ।
 वातात्पित्तात्कफाद्रक्तात्सन्निपातेन पञ्चमः ४७
 अपीनसः पूतिनासो नासाशो भ्रंशयुः क्षवः ।
 नासानाहः पूतिरक्तमर्बुदं दुष्टपीनसम् ॥४८॥
 नासाशोषो घ्राणपाकः पूयस्त्रावश्च दीप्तकः ।
 तथा दश शिरोरोगा वातेनार्धावभेदकः ॥४९॥
 शिरस्तापश्च वातेन पित्तपीडा तृतीयका ।
 चतुर्थी कफजा पीडा रक्तजा सन्निपातजा ५०

लिङ्गनाशः सप्तधा स्याद्वातापित्तात्कफेन च॥
 त्रिदोषैरुपसर्गेण संसर्गेणासृजा तथा ।
 अष्टधा दृष्टिरोगाः स्युस्तेषु पित्तविदग्धकम् ॥
 अम्लपित्तविदग्धं च तथैवोष्णविदग्धकम् ।
 नकुलान्ध्यं धूसरान्ध्यं राज्यान्ध्यं ह्रस्वदृष्टिकः
 गम्भीरदृष्टिरित्येते रोगा दृष्टिगताः स्मृताः ।
 चत्वारश्चाधिमन्थाः स्युर्वातपित्तकफासृजः ॥
 अभिष्यन्दाश्च चत्वारो रक्तादोषस्त्रिभिस्तथा ।
 सर्वाक्षिरोगाश्चाष्टौ स्युस्तेषु वातविपर्ययः ६९
 अल्पशोफोऽन्यतो घातस्तथा पाकात्ययः स्मृतः
 शुष्काक्षिपाकश्च तथा शोफोऽम्लोपित एव च ॥
 हताधिमन्थ इत्येते रोगाः सर्वाक्षिसंभवाः ।
 पुंस्त्वदोपास्तु पञ्चैव श्रोक्तास्तत्रेर्ष्यकः स्मृतः ॥
 आसेक्यथैव कुम्भीकः सुगन्धी पण्डसंश्रकः ।

शुक्रदोषास्तथाष्टौ स्युर्वातात्पित्तात्कफेन च ॥
 कुणपं श्लेष्मेवाताभ्यां पूयाभं श्लेष्मपित्ततः ।
 क्षीणं च वातपित्ताभ्यां ग्रन्थिश्च श्लेष्मरक्ततः ॥
 मलाभं संनिपाताच्च शुक्रदोषा इतीरिताः ।
 अथ स्त्रीरोगनामानि प्रोच्यन्ते पूर्वशास्त्रतः ॥
 अष्टावार्तवदोषाः स्युर्वातपित्तकफैस्त्रिधा ।
 पूयाभं कुणपं ग्रन्थिः क्षीणं मलसर्पं तथा ७५
 तथा च रक्तमदरं चतुर्विधमुदाहृतम् ।
 वातपित्तकफैस्त्रेधा चतुर्थं संनिपाततः ॥ ७६ ॥
 विंशतियोनिरोगाः स्युर्वातात्पित्तात्कफादपि ।
 संनिपाताच्च रक्ताच्च लोहितक्षयतस्त्वथा ॥ ७७ ॥
 शुष्का च वाभिनी चैव खण्डितान्तर्मुखी तथा ।
 मूचीमुखी विप्लुता च जातघ्नी च परिप्लुता ७८

१ चासपित्ताभ्यामिति क्वचित्पाठः । २ ग्रन्थिलं श्ले-

ष्मवातत इति क्वचित्पाठः

सूर्यावर्ताच्छिरःपाकात्किमिभिः शुद्धकेन च ।
 तथा कपालरोगाः स्युर्नव तेषूपशीर्षिकम् ५१
 अरुणिका विद्रधिश्च दारुणं पिष्टिकार्बुदम् ।
 इन्द्रलुप्तं च खलतिः पलितं चेति ते नव ॥५२॥
 तथा नेत्रभवाः ख्याताश्चतुर्नवतिरामयाः ।
 तेषु वर्त्मगदाः प्रोक्ताश्चतुर्विंशतिसंज्ञकाः ॥५३॥
 कुच्छ्रोन्मीलः पक्ष्मपातः कफोत्लिष्टश्च लोहितः ।
 अरुद्धनिमेषः कथितो रक्तोत्लिष्टः कुक्कुणकः ॥
 पक्ष्मार्शः पक्ष्मरोधश्च पित्तोत्लिष्टश्च पोथकी ।
 लिष्टवर्त्मा च बहलः पक्ष्मोत्संगस्तथार्बुदम् ५५
 कुम्भिका सिकता वर्त्मालगणोऽञ्जननामिका ।
 कर्दमः श्याववर्त्मा च विसवर्त्मा तथालजी ५६
 उत्लिष्टवर्त्मेति गदाः प्रोक्ता वर्त्मसमुद्भवाः ।
 नेत्रसंधिसमुद्भूता नव रोगाः प्रकीर्तिताः ५७

जलस्रावः कफस्रावो रक्तस्रावश्च पर्वणी ।
 पूयस्रावः क्रिमिग्रन्थिरूपनाहस्तयालजी॥६८॥
 पूयालस इति प्रोक्ता रोगा नयनसंधिजाः ।
 तथा शुक्लगता रोगा बुधैः प्रोक्तास्त्रयोदश ६९
 शिरोत्पातः शिरार्हर्षः शिराजालं च शुक्तिका ।
 शुक्लार्मा चाधिमांसार्मा मस्तार्थर्मा च पिष्टकः ७०
 शिरायाः पिटिका चैव कफग्रन्थितकोऽर्जुनः ।
 स्नाय्वर्मा चाधिमांसः स्यादिति शुक्लगता गदाः
 तथा कृष्णसमुद्भूताः पञ्च रोगाः प्रकीर्तिताः ।
 शुद्धशुक्रं शिराशुक्रं सतशुक्रं तथाज्जिका॥७२॥
 शिरासंगश्च सर्वेऽपि प्रोक्ताः कृष्णगता गदाः ।
 काचं तु पद्मविधं ज्ञेयं वातात्पित्तात्कफादपि॥
 सन्निपाताच्च रक्ताच्च पृष्ठं संसर्गसंभवम् ।
 तिमिराणि पण्डेव स्युर्वातपित्तकफैस्त्रिधा॥७४॥
 संसर्गेण च रक्तेन पृष्ठं स्यात्संनिपाततः ।

लिङ्गनाशः सप्तधा स्याद्वातात्पित्तात्कफेन च ॥
 त्रिदोषैरुपसर्गेण संसर्गेणासृजा तथा ।
 अष्टधा दृष्टिरोगाः स्युस्तेषु पित्तविदग्धकम् ॥
 अम्लपित्तविदग्धं च तथैधोष्णविदग्धकम् ।
 नकुलान्ध्यं धूसरान्ध्यं रात्र्यानन्ध्यं ह्रस्वदृष्टिकः
 गम्भीरदृष्टिरित्येते रोगा दृष्टिगताः स्मृताः ।
 चत्वारश्चाधिमन्याः स्युर्वातपित्तकफासृजः ॥
 अभिष्यन्दाश्च चत्वारो रक्तादोषैस्त्रिभिस्तथा ।
 सर्वाक्षिरोगाश्चाष्टौ स्युस्तेषु वातविपर्ययः ६९
 अल्पशोफोऽन्यतो वातस्तथा पाकात्ययः स्मृतः
 शुष्काक्षिपाकश्च तथा शोफोऽम्लोपित एव च ॥
 हताधिमन्थ इत्येते रोगाः सर्वाक्षिसंभवाः ।
 पुंस्त्वदोपास्तु पञ्चैव प्रोक्तास्तत्रेर्ष्यकः स्मृतः ॥
 आसेकयश्चैव कुम्भीकः सुगन्धी पण्डसंज्ञकः ।

शुक्रदोषास्तथाष्टौ स्युर्वातात्पित्तात्कफेन च ॥
 कुणपं श्लेष्मवाताभ्यां पूयाभं श्लेष्मपित्ततः ।
 क्षीणं च वातपित्ताभ्यां ग्रन्थिश्च श्लेष्मरक्ततः ॥
 मलार्धं संनिपाताच्च शुक्रदोषा इतीरिताः ।
 अध स्त्रीरोगनामानि प्रोच्यन्ते पूर्वशास्त्रतः ॥
 अष्टावार्तवदोषाः स्युर्वातपित्तकर्फस्त्रिधा ।
 पूयाभं कुणपं ग्रन्थिः क्षीणं मलसमं तथा ७५
 तथा च रक्तप्रदरं चतुर्विधमुदाहृतम् ।
 वातपित्तकर्फस्त्रेधा चतुर्थं संनिपाततः ॥७६॥
 विंशतियोंनिरोगाः स्युर्वातात्पित्तात्कफादपि ।
 संनिपाताच्च रक्ताच्च लोहितस्रयतस्तथा ॥७७॥
 शुष्का च वामिनी चैव खण्डितान्तर्मुखी तथा ।
 मूचीमुखी विधुता च जातघ्नी च परिधुता ७८

१ चाश्रपित्ताभ्यामिति कचित्पाठः । २ ग्रन्थिलं श्ले-

ष्मवातत इति कचित्पाठः

उपप्लुता प्राक्चरणा महायोनिरुदाहृता ।
 कर्णिका चातिचरणा योनिरोगा इतीरिताः ॥
 चतुर्विधं योनिकन्दं वातपित्तकफैस्त्रिधा ।
 चतुर्थं संनिपातेन तथार्ष्टौ गर्भजा गदाः ॥८०॥
 उपविष्टकगर्भः स्याच्चथा नागोदरः स्मृतः ।
 मक्कल्लो मूढगर्भश्च विष्कम्भो गूढगर्भकः ॥८१॥
 जरायुदोषो गर्भस्य पातश्चाष्टमकः स्मृतः ।
 पञ्चैव स्तनरोगाः स्युर्वातात्पित्तात्कफादपि ॥
 संनिपातात्क्षताच्चैव तथा स्तन्योद्भवा गदाः ।
 बालरोगेषु कथिताः स्त्रीदोषाश्च त्रयः स्मृताः ॥
 अदक्षपुरुषोत्पन्नः सपत्नीविहितस्तथा ।
 देवाज्जातस्तृतीयस्तु तथा च भूतिकागदाः ८४
 ज्वरादप्यधिकित्स्थास्ते यथादोषं यथाबलम् ।
 द्वाविंशतिर्बालरोगास्तेषु क्षीरभवास्त्रयः ॥८५॥
 वातात्पित्तात्कफाच्चैव दन्ताद्भेदश्चतुर्थकः ।

दन्तधातो दन्तशब्दः कालदन्तोऽहिपूतनम् ८६
 मुखपाको मुखस्त्रावो मुदपाकोपशीर्षके ।
 पार्श्वारुणस्तालुकण्ठो विच्छिन्नं पारिगाभिकः ॥
 दौर्बल्यं गात्रशोषश्च शय्यामूत्रं कुकूणकः ।
 रोदनं चाजगृही स्यादिति द्वाविंशतिः स्मृताः ॥
 तथा धालग्रहाः ख्याता द्वादशैव मुनीश्वरैः ।
 स्कन्दग्रहो विशाखः स्यात्स्वग्रहश्च पितृग्रहः ८९
 नैगमेयग्रहस्तद्वच्छकुनिः शीतपूतना ।
 मुखमण्डनिका तद्वत्पूतना चान्धपूतना ॥९०॥
 रेवती चैव संख्याता तथा स्याच्छुक्करेवती ।
 तथा चरणभेदास्तु वातरक्तादिकाश्च ये ॥९१॥
 द्विचत्वारिंशदुक्तास्ते रोगेष्वेव मुनीश्वरैः ।
 द्विपष्टिर्दोषभेदाः स्युः संनिपातादिकाश्च ये ॥
 तेऽपि रोगेषु गणिताः पृथक्प्रोक्ता न ते क्वचित् ।
 हीनमिथ्याऽतियोगानां भेदैः पञ्चदशोदिताः ॥

पञ्च कर्मभवा रोगा रोगेष्वेव प्रकीर्तिताः ।
 स्नेहस्वेदौ तथा धूमो गण्डूपोऽञ्जनतर्पणे ॥१४॥
 पीडा अष्टादशैतज्जास्ताश्च रोगेषु लक्षिताः ।
 शीतोपद्रव एकः स्यादेकश्चोष्णोद्भवो मतः ९५
 शत्योपद्रव एकश्च क्षाराच्चैकः स्मृतस्तथा ।
 स्थावरं जङ्गमं चैव कृत्रिमं च त्रिधा विपम् ९६
 तेषां च कालकूट्रघैर्नवधा स्थावरं विपम् ।
 जङ्गमं बहुधा प्रोक्तं तत्र लूता भुजङ्गमाः ॥१७॥
 वृश्चिका मूषकाः कीटाः प्रत्येकं ते चतुर्विधाः ।
 दंष्ट्राविषं नखविषं बालशृङ्गास्थिभिस्तथा ९८
 मूत्रपुरीषांच्छुक्राच्च दृष्टोर्निश्वासतस्तथा ।
 शूलायाः स्पर्शतस्तद्वत्तथा शङ्काविषं मतम् ॥
 कृत्रिमं द्विविधं प्रोक्तं गरदूषीविभेदतः ।
 सप्तधातुविषं ज्ञेयं तथा सप्तोपधातुजम् ॥२००॥
 तैर्ध्रुवोपविषेभ्यश्च जातं सप्तविधं मतम् ।

दुष्टनीरविषं चैकं तथैकं दिग्धनं विषम् ॥ १॥

कपिकच्छुभवा कण्डूदुष्टनीरभवा तथा ।

तथा सूरणकण्डूश्च शोथो भल्लातजस्तथा ॥ २॥

मदश्चतुर्विधश्चान्यः पूंगभङ्गासकोद्रवैः ।

चतुर्विधोऽन्यो द्रव्याणां फलसङ्मूलपत्रजः ३

इति प्रसिद्धा गणिता ये किलोपद्रवा भुवि ।

असंख्याश्चापरे धातुमूलजीवादिसंभवाः २०४

इति भीशार्ङ्गधरसंहितायां प्रथमखण्डे रोगगणना

नाम सप्तमोऽध्यायः ।

प्रथमखण्डश्लोकसंख्या ४५३॥

इति प्रथमखण्डः ।

अथ
शार्ङ्गधरसंहिता ।

— — —
मध्यमखण्डः ।

अथ मध्यमखण्डे प्रथमोऽध्यायः ।

तत्र पञ्च कपायाः

अथात्र स्वरसः कल्कः कायश्च हिमफाण्टकौ ।
ज्ञेयाः कपायाः पञ्चैते लघवः स्युर्यथोत्तरम् ?
तत्रादौ स्वरसः

अहतात्तक्षणाकुष्टाद्रव्यात्क्षुण्णात्समुद्धरेत् ।
वस्त्रनिष्पीडितो यः स रसः स्वरस उच्यते २
कुडवं चूर्णितं द्रव्यं क्षिप्तं च द्विगुणे जले ।
अहोरात्रं स्थितं तस्माद्भवेद्वा रस उत्तमः ॥३॥
आदाय शुष्कद्रव्यं वा स्वरसानामसंभवे ।
जलेऽष्टगुणिते साध्यं पादक्षिप्तं च गृह्यते ॥४॥
स्वरसस्य गुरुत्वाच्च पलमर्धं प्रयोजयेत् ।
निःशोषितं चाग्निसिद्धं पलमात्रं रसं पिबेत् ॥५॥
मधुश्वेतागुडक्षाराञ्जीरकं लवणं तथा ।
घृतं तैलं च चूर्णादीन्कोलमात्रान् रसे क्षिपेत् ॥६॥

अमृताया रसः सौद्रयुक्तः सर्वप्रमेहजित् ।
 हरिद्राचूर्णयुक्तो वा रसो धात्र्याः समाक्षिकः॥
 वासकः स्वरसः पेयो मधुना रक्तपित्तजित् ।
 ज्वरकासक्षयहरः कामलाश्लेषपित्तहा ॥ ८ ॥
 त्रिफलाया रसः सौद्रयुक्तो दार्वारसोऽथ वा ।
 निम्बस्य वा गुडूच्या वा पीतो जयति कामलाम्
 पीतो मरिचचूर्णेन तुलसीपत्रजो रसः ।
 द्रोणपुष्पीरसो वापि निहन्ति विषमज्वरान् १०
 जम्बुवाम्रामलकीनां च पल्लवोत्थो रसो जयेत् ।
 मध्वाज्यक्षीरसंयुक्तो रक्तातीसारमुत्वनम् ११
 स्थूलबबूलिकापत्ररसः पानान्मपोहति ।
 सर्वातिसाराञ्शयोनाककुटजलग्रसोऽथ वा १२
 आर्द्रकस्वरसः सौद्रयुक्तो वृषणवातनुत् ।
 श्वासकासारुचीर्हन्ति प्रतिश्यायं व्यपोहति १३
 बीजपूररसः पानान्मधुक्षारयुतो जयेत् ।

पार्श्वहृद्गतिशूलानि कौष्ठवायुं च दारुणम् १४
 जतावर्याश्च मधुना पित्तशूलहरे रसः ।
 निशाचूर्णयुतः कन्यारसः ग्रीहापचीहरः १५
 अलम्बुपायाः स्वरसः पीतो द्विपलमात्रया ।
 अपचीगण्डमालानां कामलायाश्च नाशनः १६
 शशमुण्डरसः कोणो मसीचैरत्रधूलितः ।
 जयेत्सप्तदिनाभ्यासात्सूर्यावर्तार्थभेदकौ ॥ १७ ॥
 ब्राह्मीकूष्माण्डपद्मग्रन्थाशदिनीस्वरसाः पृथक् ।
 मधुकुष्ठयुताः पीताः सर्वोन्मादापहारिणः १८
 कूष्माण्डकस्य स्वरसो गुडेन सह योजितः ।
 दुष्टकोद्वयसंजातमद्रं पानाम्यपोहति ॥ १९ ॥
 खट्वादिच्छिन्नमात्रस्य तत्कालं पूरितो व्रणः ।
 गाढेरुकीमूलरसेर्जायते गतवेदनः ॥ २० ॥

पुट्टपाः

पुट्टपाकस्य कल्कस्य स्वरसो गृह्यते यतः ।

अतस्तु पुटपाकानां युवितरत्रोच्यते मया ॥२१॥

पुटपाकस्य मात्रेयं लेपस्याङ्गारवर्णता ।

लेपं च द्यङ्गुलं स्थूलं कुर्याद्वाङ्गुष्ठमात्रकम् २२

काश्मरीवटजम्बवादिपत्रैर्वेष्टनमुत्तमम् ॥

पलमात्रं रसो ग्राह्यः कर्पमात्रं मधु क्षिपेत् २३

कल्कचूर्णद्रवाद्यास्तु देयाः स्वरसवद्भुधैः ।

तत्कालाकृष्टकुटजत्वचं तण्डुलवारिणा ॥२४॥

पिष्टां चतुष्पलमितां जम्बूपष्टववेष्टिताम् ।

सूत्रेण बद्धां गोधूमपिष्टेन परिवेष्टिताम् ॥२५॥

लिप्तां च घनपङ्केन गोमयैर्वह्निना दहेत् ।

अङ्गारवर्णां च मृदं दृष्ट्वा बद्धेः समुद्धरेत् ॥२६॥

ततो रसं गृहीत्वा च शीतं क्षौद्रयुतं पिबेत् ।

जयेत्सर्वानतीसारान्दुस्तरान्मुचिरोत्थितान् ॥

कण्डितं तण्डुलपलं जलेऽष्टगुणिते क्षिपेत् ।

भावयित्वा जलं ग्राह्यं देयं सर्वत्र कर्मसु ॥२७॥

अरलुतकृतश्चैव पुटपाकोऽग्निदीपनः ।
 मधुमोचरसाभ्यां च युक्तः सर्वातिसारनुत् २९
 न्यग्रोधादेश्च कल्केन पूरयेद्गौरतिचिरेः ।
 निरन्तमुदरं सम्यक्पुटपाकेन तत्पचेत् ॥३०॥
 तत्कल्कस्य रसः क्षौद्रयुक्तः सर्वातिसारनुत् ।
 पुटपाकेन विपचेत्सुपकं दाडिमीफलम् ॥३१॥
 तद्रसो मधुसंयुक्तः सर्वातीसारनाशनः ।
 बीजपूराम्रजम्बूनां पल्लवानि जटाः पृथक् ३२
 विपचेत्पुटपाकेन क्षौद्रयुक्तश्च तद्रसः ।
 छर्दि निवारयेद्गोरां सर्वदोषसमुद्भवाम् ॥३३॥
 पिष्टानां वृषपत्राणां पुटपाकरसो हिमः ।
 मधुयुक्तो जयेद्रक्तपित्तकासज्वरसंयान् ॥३४॥
 पचेत्सुद्रां सपञ्चाङ्गां पुटपाकेन तद्रसः ।
 पिप्पलीचूर्णसंयुक्तः कासश्वासकफापहः ३५
 विभीतकफलं किञ्चिद्भूतेनाभ्यज्य लेपयेत् ।

गोधूमपिष्टेनाङ्गारैर्विपचेत्पुटपाकवत् ॥ ३६ ॥
 ततः पक्वं समुद्धृत्य त्वचं तस्य मुखे क्षिपेत् ।
 कासश्वासप्रतिश्यायस्वरभङ्गाञ्जयेत्ततः ॥ ३७ ॥
 चूर्णं किञ्चिद्भृताभ्यक्तं शुण्ठ्या एरण्डजैर्दलैः ।
 वेष्टितं पुटपाकेन विपचेन्मन्दवह्निना ॥ ३८ ॥
 तत उद्धृत्य तच्चूर्णं ग्राह्यं प्रातः सितासमम् ।
 तेन यान्ति शमं पीडा आघातीसारसंभवाः ३९
 शुण्ठीकल्कं विनिक्षिप्य रसैरेरण्डमूलजैः ।
 विपचेत्पुटपाकेन तद्रसः क्षौद्रसंयुतः ॥ ४० ॥
 आमवातसमुद्भूतां पीडां जयति दुस्तराम् ।
 सौरणं कन्दमादाय पुटपाकेन पाचयेत् ॥ ४१ ॥
 सतैललघणस्तस्य रसश्चाक्षौविकारनुत् ।
 शरावसंपुटे दग्धं शृङ्गं हरिणजं पिबेत् ॥ ४२ ॥
 गव्येन सर्पिषा युक्तं हृच्छूलं नाशयेद्भुवम् ।

इति श्रीशार्ङ्गधरसंहितायां चिकित्सास्थाने द्वितीय-

गण्डे स्वरसादिकल्पना नाम प्रथमोऽध्यायः

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

तत्र काथकल्पना

पानीयं षोडशगुणं क्षुण्णे द्रव्यपले क्षिपेत् ।
 मृत्पात्रे काथयेद्ब्राह्मणमष्टमांशावशेषितम् ॥ १ ॥
 तज्जलं पाययेद्दीमान्कोणं मृद्वग्निसाधितम् ।
 शृतः काथः कषायश्च निर्व्यूहः स निगद्यते २
 आहाररसपाके च संजाते द्विपलोन्मितम् ।
 वृद्धवैद्योपदेशेन पिबेत्काथं सुपाचितम् ॥ ३ ॥
 काथे क्षिपेत्सिताम्रं शैथुर्याष्टमषोडशैः ।
 वातपित्तकफातङ्के विपरीतं यधु स्मृतम् ॥ ४ ॥
 जीरकं गुग्गुलुं क्षारं लवणं च शिलाजतु ।
 हिङ्गु त्रिकटुकं चैव काथे शाणोन्मितं क्षिपेत् ५
 क्षीरं घृतं गुडं तैलं मूलं चान्यद्रवं तथा ।
 कल्कं चूर्णादिकं काथे निक्षिपेत्कर्पसंमितम् ६
 अपिधानमुखे पात्रे जलं दुर्जरतां व्रजेत् ।

तस्मादावरणं त्यक्त्वा काथादीनां विनिश्चयः॥

गुडूचीधान्यकारिष्टरक्तचन्दनपद्मकैः ।

गुडूच्यादिगणकायः सर्वज्वरहरः स्मृतः ॥८॥

दीपनो दाहहृल्लासतृणाछर्च्चरुचीर्जयेत् ।

नागरं देवकाष्ठं च धान्यकं बृहतीद्वयम् ॥९॥

दद्यात्पाचनकं पूर्वं ज्वरितानां ज्वरापहम् ।

क्षुद्रा किराततिक्तं च शूण्ठी छिन्ना च पाप्करम्॥

कषाय एषां शमयेत्पीतश्चाष्टविधं ज्वरम् ।

गुडूचीपिप्पलीमूलनागरैः पाचनं स्मृतम्॥१०॥

दद्याद्वातज्वरे पूर्णलिङ्गे सप्तमवासरे ।

शालिपर्णी बला द्राक्षा गुडूची सारिवा तथा ११

आसां काथं पित्रेत्कोष्णं तीव्रवातज्वरच्छिदम् ।

काश्मरीसारिवाद्राक्षात्रायमाणामृताभवः १२

कषायः सगुहः पीतो वातज्वरविनाशनः ।

कर्दूलेन्द्रयवापाठातिक्तामुस्तैः शृतं जलम् ॥

पाचनं दशमेऽह्नि स्यात्तत्रे पित्तज्वरे नृणाम् ।
 पर्पटो वासकस्तिक्ता कैरातो धन्वयासकः १५
 मियङ्गुश्च कृतः काथ एषां शर्करया युतः ।
 पिपासादाहपित्तास्रयुतं पित्तज्वरं जयेत् ॥१६॥
 द्राक्षा हरीतकी मुस्तं कटुकी कुतमालकः ।
 पर्पटश्च कृतः काथ एषां पित्तज्वरापहः ॥१७॥
 तृणमूर्छादाहपित्तालकशमनो भेदनः स्मृतः ।
 एकः पर्पटकः श्रेष्ठः पित्तज्वरविनाशनः ॥१८॥
 किं पुनर्यादि युज्येत चन्दनोशीरवालकैः ।
 धीजपूरशिफापथ्यानागरग्रन्थिकैः शृतम् १९
 सक्षारं पाचनं श्लेष्मज्वरे द्वादशवासरे ।
 भूतिम्बनिम्बपिप्पलयः शठी शुण्ठी शतावरी ॥
 गुडूची बृहती चेति काथो हन्यात्कफज्वरम् ।
 पटोलत्रिफलातिक्ताशठीवासाभृताभवः ॥२१॥
 काथो मधुयुतः पीतो हन्यात्कफकृतं ज्वरम् ।

तस्मादावरणं त्यक्त्वा कायादीनां विनिश्चयः॥

गुह्यचीधान्यकारिष्टरक्तचन्दनपद्मकैः ।

गुह्यच्यादिगणकायः सर्वज्वरहरः स्मृतः ॥८॥

दीपनो दाहहृत्तासृणाछर्द्यरुचीर्जयेत् ।

नागरं देवकाष्ठं च धान्यकं बृहतीद्वयम् ॥९॥

दद्यात्पाचनकं पूर्वं ज्वरितानां ज्वरापहम् ।

धुद्रा किराततिक्तं च शूण्ठी छिन्ना च पौष्करम्॥

कपाय एषां शमयेत्पीतश्चाष्टविधं ज्वरम् ।

गुह्यचीपिप्पलीमूलनागरैः पाचनं स्मृतम्॥१०॥

दद्याद्वातज्वरे पूर्णलिङ्गे सप्तमवासरे ।

शालिपर्णी बला द्राक्षा गुह्यची सारिवा तथा ११

आसां कार्यं पित्रेत्कोष्णं तीव्रवातज्वरच्छिदम् ।

काश्मरीसारिवाद्राक्षाधायमाणामृताभवः १२

कपायः सगुडः पीतो वातज्वरविनाशनः ।

कर्दफलेन्द्रयवापाटातिक्तामुस्तः शृतं जलम् ॥

पाचनं दशमेऽहि स्यात्तीव्रे पित्तज्वरे नृणाम् ।
 पर्पटो वासकस्तिक्ता कैरातो धन्वयासकः १५
 म्रियद्भुश्व कृतः काथ एषां शर्करया युतः ।
 पिपासादाहपित्तास्रयुतं पित्तज्वरं जयेत् ॥१६॥
 द्राक्षा हरीतकी युस्तं कटुकी कृतमालकः ।
 पर्पटश्च कृतः काथ एषां पित्तज्वरापहः ॥१७॥
 तृष्मूर्छादाहपित्तास्रक्षमनो भेदनः स्मृतः ।
 एकः पर्पटकः श्रेष्ठः पित्तज्वरविनाशनः ॥१८॥
 किं पुनर्यदि युज्येत चन्दनोशीरवालकैः ।
 बीजपूरशिफापथ्यानागरग्रन्थिकैः शृतम् १९
 सक्षारं पाचनं श्लेष्मज्वरे द्वादशवासरे ।
 भूनिम्बनिम्बपिप्पल्यः शठी शुण्ठी शतावरी ॥
 गुडची बृहती चेति काथो हन्यात्कफज्वरम् ।
 पटोलत्रिफलातिक्ताशठीवासामृताभवः ॥२०॥
 काथो मधुयुतः पीतो हन्यात्कफकृतं ज्वरम् ।

पर्पटाब्दामृताविश्वकैरातैः साधितं जलम् २२
 पञ्चभद्रमिदं ज्ञेयं वातपित्तज्वरापहम् ।
 सुद्राशुण्ठीगुहूचीनां कषायः पाप्करस्य च २३
 कफवाताधिके पेयो ज्वरे वापि त्रिदोषजे ।
 कासश्वासारुचिकरे पार्श्वशूलविधायिनि २४
 आरग्वधकणामूलमुस्तातिक्ताभयाकृतः ।
 क्षायः शमयति क्षिप्तं ज्वरं वातकफोद्भवम् २५
 आमशूलप्रशमनो भेदी दीपनपाचनः ।
 अमृतारिष्टकटुकामुस्तेन्द्रियवनागरैः ॥ २६ ॥
 पटोलचन्दनाभ्यां च पिप्पलीचूर्णयुवशृतम् ।
 अमृताष्टकमेतच्च पित्तक्षेत्रज्वरापहम् ॥ २७ ॥
 छर्द्यरोचकहृष्टासटाहंतृणाविनाशनम् ।
 पटोलं चन्दनं मूर्वातिक्तापाठाण्णतागणः ॥ २८ ॥
 पित्तक्षेत्रज्वरच्छर्दिदाहकण्टविषापहः ।
 कण्टकारीद्वयं शुण्ठी धान्यकं मुरदारु च २९

एभिः शृतं पाचनं स्यात्सर्वज्वरविनाशनम् ।
 शालिपर्णीपृष्ठिपर्णीबृहतीद्वयगोक्षुरैः ॥ ३० ॥
 विल्वाग्निमन्यश्यानाककाश्मरीपाटलायुतैः ।
 दशमूलमिति ख्यातं कथितं तज्जलं पिबेत् ३१
 पिप्पलीचूर्णसंयुक्तं वातश्लेष्मज्वरापहम् ।
 संनिपातज्वरहरं सूतिकादोपनाशनम् ॥ ३२ ॥
 शोषशैत्यभ्रमस्वेदकासश्वासविकारनुत् ।
 हृत्कण्ठग्रहपाश्वार्तितन्द्रामस्तकशूलहृत् ॥ ३३ ॥
 अभयामुस्तधान्याकरक्तचन्दनपद्मकैः ।
 वासकेन्द्रयवोशीरगुह्चीकृतमालकैः ॥ ३४ ॥
 पाठानागरतिक्ताभिः पिप्पलीचूर्णयुक्तशृतम् ।
 पिबेत्तिदोपज्वरजित्पिपासाकासदाहनुत् ३५
 प्रलापश्वासतन्द्राघ्नं दीपनं पाचनं परम् ।
 विष्मूत्रानिलविष्टम्भवमिशोषारुचिच्छिदम् ३६
 पिप्पलीपिप्पलीमूलचल्यचित्तकनागरैः ।

पप्टाब्दामृताविश्वकैरातैः साधितं जलम् २२

पञ्चभद्रमिदं ज्ञेयं वातपित्तज्वरापहम् ।

क्षुद्राशुण्ठीगुडूचीनां कषायः पौष्करस्य च २३

कफवाताधिके पेयो ज्वरे वापि त्रिदोषजे ।

कासश्वासारुचिकरे पार्श्वशूलविधायिनि २४

आरग्वधकणामूलमुस्तातिक्ताभयाकृतः ।

काथः शपयति क्षिप्रं ज्वरं वातकफोद्भवम् २५

आमशूलप्रशमनो घेदी दीपनपाचनः ।

अमृतारिष्टकटुकामुस्तेन्द्रियवनागरः ॥ २६ ॥

पटोलचन्दनाभ्यां च पिप्पलीर्णयुक्शृतम् ।

अमृताष्टकमेतच्च पित्तश्लेष्मज्वरापहम् ॥ २७ ॥

उर्ध्वरोचकहृद्भासदाहृणाविनाशनम् ।

पटोलं चन्दनं मूर्वानिज्जापाटागुतामणः ॥ २८ ॥

पित्तश्लेष्मज्वरच्छर्दिद्राहकण्टविपापहः

कण्टकारीद्वयं शृण्ठी धान्यकं मुरञ्जः

कट्फलाम्बुदभाङ्गीभिर्धान्यरोहिषपर्पटैः ।

वचाहरीतकीशृङ्गीदेवदारुमहौषधैः ॥ ४५ ॥

काथः कासं ज्वरं हन्ति श्वासश्लेष्मलग्नहान् ।

काथो जीर्णज्वरं हन्ति शुद्ध्याः पिप्पलीयुतः ॥

तथा पर्पटजः काथः पित्तज्वरहरः परः ।

किंपुनर्यदि युज्येत चन्दनोदीच्यनागरैः ४७

निदिग्धिकामृताशुष्ठीकपायं पाययेद्भिषक् ।

पिप्पलीचूर्णसंयुक्तं श्वासकासादितापहम् ४८

पीनसारुचिवैस्वर्यशूलाजीर्णज्वरच्छिदम् ।

देवदारु वचा कुष्ठं पिप्पली विश्वभेषजम् ४९

कट्फलं मुस्तभूनिम्बतिक्तधात्या हरीतकी ।

गजकृष्णा च दुःस्पर्शा गोक्षुरं धन्वयासकम् ॥

बृहत्यतिविषा छिन्ना कर्कटं कृष्णजीरकम् ।

काथमष्टावशेषं तु प्रमूतां पाययेत्स्त्रियम् ॥५१॥

शूलकासज्वरश्वासमूर्च्छाकम्पशिरोऽतिजित् ।

क्षुद्राधान्यकशुण्ठीभिर्गुह्चीमुस्तपत्रकैः ॥५२॥

रक्तचन्दनभूनिम्बपटोलटुपपौष्करैः ।

कटुकेंद्रयवाऽरिष्टभाङ्गोपपटुकैः समैः ॥५३॥

काथं मातर्निपेवेत सर्वशीतज्वरच्छिदम् ।

मुस्ताक्षुद्रामृताशुण्ठीधात्रीकाथः समाक्षिकः ५४

पिप्पलीचूर्णसंयुक्तो विषमज्वरनाशनः ।

पटोलेन्द्रयवादारुत्रिफलापुस्तगोस्तनैः ॥५५॥

मधुकामृतवासानां काथं क्षौद्रयुतं पिबेत् ।

संतते सतते चैव द्वितीयकतृतीयके ॥ ५६ ॥

एकाहिके वा विषमे दाहपूर्वं नवज्वरे ।

पटोलत्रिफलानिम्बद्राक्षाशम्याकवासकैः ५७

काथः सितामधुयुतो जयेद्देकाहिकं ज्वरम् ।

गुह्चीधान्यमुस्ताभिश्चन्दनोशीरनागरैः ५८

कृतं काथं पिबेत्क्षौद्रसितायुक्तं ज्वरातुरः ।

तृतीयज्वरनाशाय तृणादाहनिवारणम् ॥५९॥

देवदारुशिवावासाशालिपर्णीमहौषधैः ।
 धात्रीयुक्तं शृतं शीतं दद्यान्मधुसितायुतम् ६०
 चातुर्थकज्वरे श्वासे कासे मन्दानले तथा ।
 गुडूचीधान्यकोशीरशुण्ठीवालकपर्पटैः ॥६१॥
 विल्वप्रतिविषापाठारक्तचन्दनवत्सकैः ।
 किरातमुस्तेन्द्रयवैः कथितं शिशिरं पिबेत् ६२
 सक्षौद्रं रक्तपित्तघ्नं ज्वरातीसारनाशनम् ।
 नागरं कुटजो मुस्तममृताऽतिविषा तथा ॥६३॥
 एभिः कृतं पिबेत्काथं ज्वरातीसारनाशनम् ।
 धान्यवालकविल्वाब्दनागरैः साधितं जलम् ॥
 आमशूलहरं ग्राहि दीपनं पाचनं परम् ।
 धान्यनागरजः काथः पात्रनो दीपनस्तथा ६५
 एरण्डमूलयुक्तश्च जयेदामानिलव्यथाम् ।
 वत्सकाऽतिविषाविल्वमुस्तवालकजः सूतः ६६
 अतीसारं जयेत्सामं चिरजं रक्तशूलजित् ।

कुटजातिविषापाठाधातकीलोध्रमुस्तकैः ॥६७॥

हीवेरदाडिमयुतैः कृतः काथः समाक्षिकः ।

पेयो मोचरसेनैव कुटजाष्टकसंज्ञकः ॥ ६८ ॥

अतीसाराञ्जयेदाहरक्तशूलामदुस्तरान् ।

हीवेरधातकीलोध्रपाठालज्जालुवत्सकैः ॥६९॥

धान्यकातिविषामुस्तागुह्वीविल्वनागैः ।

कृतः कषायः शमयेदतीसारं चिरोत्थितम् ७०

अरोचकामशूलास्रज्वरघ्नः पाचनः स्मृतः ।

धातकीविल्वलोध्राणि बालकं गजपिप्पली ७१

एभिः कृतं शृतं शीतं त्रिगुण्यः सौद्रसंयुतम् ।

मदग्रादवलेहं वा सर्वातीसारशान्तये ॥७२॥

शालिपर्णौवलाविल्वधान्यशुण्ठीकृतः शृतः ।

आध्मानशूलसहितां चातजां ग्रहणीं जयेत् ७३

गुह्वर्यतिविषाशुण्ठीमुस्तैः काथः कृतो जयेत् ।

आमानुपचतां ग्रहणीं ग्राही पाचनदीपनः ७४

यवधान्यपटोलानां काथः सक्षौद्रशर्करः ।
 योज्यः सर्वातिसारेषु विल्वाग्रास्थिभवस्तथा ॥
 त्रिफला देवदारुश्च मुस्ता मूषककर्णिका ।
 शिष्टुरेतैः कृतः काथः पिप्पलीचूर्णसंयुतः ७६
 विडङ्गचूर्णयुक्तश्च कृमिघ्नः क्रिमिरोगहा ।
 फलत्रिकामृतातिक्तानिम्बर्करातवासकैः ७७
 जयेन्मधुयुतः काथः कामलां पाण्डुतां तथा ।
 पुनर्नवाभयानिम्बदार्वातिक्तपटोलकैः ॥७८॥
 शुद्धचीनागरयुतैः काथो गोमूत्रसंयुतः ।
 पाण्डुकासोदरश्वासशूलसर्वाङ्गशोथहा ॥७९॥
 वासाद्राक्षाभयाकाथः पीतः सक्षौद्रशर्करः ।
 निहन्ति रक्तपित्तार्तिश्वासकासान्मुदरुणान् ॥
 रक्तपित्तं क्षयं कासं श्लेष्मपित्तज्वरं तथा ।
 केवलो वासककाथः पीतः सौद्रेण नाशयेत् ॥
 वासाक्षुद्रामृताकाथः सौद्रेण ज्वरकासहा ।

कुटजातिविषापाठाधातकीलोध्रमुस्तकैः ॥६७॥

ह्रीवेरदाडिमयुतैः कृतः काथः समाक्षिकः ।

पेयो मोचरसेनैव कुटजाष्टकसंश्लोकः ॥ ६८ ॥

अतीसाराञ्जयेदाहरक्तशूलामदुस्तरान् ।

ह्रीवेरधातकीलोध्रपाठालज्जालुवत्तकैः ॥६९॥

धान्यकातिविषामुस्तागुह्वीविल्वनागरैः ।

कृतः कषायः शमयेदतीसारं चिरोत्थितम् ७०

अरोचकामशूलास्रज्वरघ्नः पाचनः स्मृतः ।

धातकीविल्वलोध्राणि बालकं गजपिप्पली ७१

एभिः कृतं शृतं शीतं त्रिधुभ्यः क्षौद्रसंयुतम् ।

मदद्व्यादवलेहं वा सर्वातीसारशान्तये ॥७२॥

शालिपर्णीवलाविल्वधान्यशुण्ठीकृतः शृतः ।

आध्मानशूलसहितां वातजां ग्रहणीं जयेत् ७३

गुह्वर्यतिविषाशुण्ठीमुस्तैः काथः कृतो जयेत् ।

आमानुपक्तां ग्रहणीं ग्राही पाचनदीपनः ७४

रास्त्रा द्विगुणभागा स्यादेकभागास्ततः परे ।
 धन्वयासबलैरण्डदेवदारुसटीवचाः ॥ ९० ॥
 वासको नागरं पथ्या चव्यमुस्ता पुनर्नवा ।
 गुहूची वृद्धदारुश्च शतंपुष्पा च गोक्षुरः ॥ ९१ ॥
 अश्वगन्धा प्रतिविषा कृतमालः शतावरी ।
 कृष्णासहचरश्चैव धान्यकं बृहतीद्वयम् ॥ ९२ ॥
 एभिः कृतं पिबेत्कार्यं शुण्ठीचूर्णेन संयुतम् ।
 कृष्णाचूर्णेन वा योगराजगुग्गुलुनाथ वा ९३
 अजमोदादिना वापि तैलेनैरण्डजेन वा ।
 सर्वाङ्गकम्पे कुञ्जले पक्षाघाते च बाहुके ॥ ९४ ॥
 गृध्रस्यामामवाते च श्लेष्मिपदे चापतानके ।
 अन्नवृद्धौ तथाध्माने जङ्घाजानुगतेऽदिते ९५
 शुक्रामये मेदुरोगे वन्ध्यायोन्यामयेषु च ।
 महारास्त्रादिराख्यातो ब्रह्मणा गर्भकारणम् ॥
 एरण्डो बीजपूरश्च गोक्षुरो बृहतीद्वयम् ।

कासघ्नः पिप्पलीचूर्णयुक्तः क्षुद्राशृतस्तथा ८२
क्षुद्राकुलित्थवासाभिर्नागरेण च साधितः ।

काथः पुष्करचूर्णाढ्यः श्वासकासौ निवारयेत्
रेणुकापिप्पलीकाथो हिङ्गुंकल्केन संयुतः ।

पानादेव हि पञ्चापि हिका नाशयति क्षणात् ॥
विल्वतचो गुट्टच्या वा काथः क्षौद्रेण संयुतः ।

जयेत्त्रिदोषजां छर्दिं पर्पटः पित्तजां तथा ८५
हिङ्गुपुष्करचूर्णाढ्यं दशमूलशृतं जयेत् ।

गृध्रसीं केवलः काथः शेफालीपत्रजस्तथा ८६
रास्त्रामृतामहादारुनागरैरण्डजैः शृतंम् ।

सप्तधातुगते वाते सामे सर्वाङ्गजे पिवेत् ॥ ८७ ॥
रास्त्रा गोक्षुरकैरण्डदेवदारु पुनर्नवा ।

गुट्टच्यारग्वधश्चैव काथमेषां विपाचयेत् ॥ ८८ ॥
शुण्ठीचूर्णेन संयुक्तं पिवेज्जङ्घाकटीग्रहे ।

पार्श्वपृष्ठोरुपीडायामामवाते मुदुस्तरे ॥ ८९ ॥

रास्त्रा द्विगुणभागा स्यादेकभागास्ततः परे ।
 धन्वयासवलैरण्डदेवदारुसटीवचाः ॥ ९० ॥
 वासको नागरं पथ्या चव्यमुस्ता पुनर्नवा ।
 गुहूची वृद्धदारुश्च शतपुण्या च गोक्षुरः ॥ ९१ ॥
 अश्वगन्धा प्रतिविषा कुतमालः शतावरी ।
 कृष्णासहचरश्चैव धान्यकं बृहतीद्वयम् ॥ ९२ ॥
 एभिः कृतं पिबेत्कार्थं शुण्ठीचूर्णेन संयुतम् ।
 कृष्णाचूर्णेन वा योगराजगुग्गुलुनाथ वा ९३
 अजमोदादिना वापि तैलेनैरण्डजेन वा ।
 सर्वाद्रकम्पे कुल्लत्वे पक्षाघाते च बाहुके ॥ ९४ ॥
 गृध्रस्यामाम्बवाते च श्लीपदे चापतानके ।
 अन्नवृद्धौ तथाध्माने जङ्घाजानुगतेऽदिते ९५
 शुक्रामये मेदूरागे बन्ध्यायोन्ध्यामयेषु च ।
 महारास्त्रादिराख्यातो ब्रह्मणा गर्भकारणम् ॥
 एरण्डो बीजपूरश्च गोक्षुरो बृहतीद्वयम् ।

अश्वमेदस्तथा विल्व एतन्मूलः कृतः शृतः ९७
 एरण्डतैलहिङ्गवाढ्यः सयवक्षारसैन्धवः ।
 स्तनस्कन्धकटीमेदूद्दयोत्यां व्यथां जयेत् ९८
 नागरैरण्डजः काथः काथ इन्द्रियवस्य च ।
 हिङ्गुसौवर्चलोपेतो वातशूलनिवारणः ॥९९॥
 त्रिफलारग्वधकाथः शर्कराक्षौद्रसंयुतः ।
 रक्तपित्तहरो दाहपित्तशूलनिवारणः ॥१००॥
 एरण्डमूलं द्विपलं जलेऽष्टगुणिते पचेत् ।
 तत्काथो यावश्शूकाढ्यः पार्श्वहृत्कफशूलहा १
 दशमूलकृतः काथः सयवक्षारसैन्धवः ।
 हृद्रोगगुल्मशूलानि कासं श्वासं च नाशयेत् २
 हरीतकीदुरालम्भाकृतमालकगोक्षुरैः ।
 पापाणभेदसहितैः काथो माक्षिकसंयुतः ॥३॥
 विषन्धे मूत्रकृच्छ्रे च सदाहे सरुजे हितः ।
 वीरतरुवृक्षवन्दा काशः सहचरत्नयम् ॥ ४ ॥

कुशद्वयं नलो गुन्द्रा वकपुष्पोऽग्निमन्थकः ।
 मूर्वा पापाणभेदश्च श्योनाको गोक्षुरस्तथा ५
 अपामार्गश्च कमलं ब्राह्मी चेति गणो वरः ।
 वीरतर्वादिरित्युक्तः शर्कराश्मरिकुच्छहा ॥६॥
 सूत्राघातं वायुरोगान्नाशयेन्निखिलानपि ।
 एलामधुकगोकण्टरेणुकैरण्डवासकाः ॥ ७ ॥
 कृष्णाश्मभेदसहिताः काथ एषां मुसाधितः ।
 शिलाजतुयुतः पेयः शर्कराश्मरिकुच्छहा ॥८॥
 समूलगोक्षुरकायः सितामाक्षिकसंयुतः ।
 नाशयेन्मूत्रकुच्छ्राणि तथा चोष्णसमीरणम् ९
 वरादार्यब्ददारूणां काथो क्षौद्रेण मेहहा ।
 वत्सकत्रिफलादार्वीमुस्ता बीजकजस्तथा १०
 फलत्रिकाब्ददार्वीणां विशालायाः शृतं पिवेत्
 निशाकल्कयुतं सर्वप्रमेहविनिवृत्तये ॥ ११ ॥
 दार्वी रसाञ्जनं मुस्तं भृष्टातः श्रीफलं वृषः ।

कैरातश्च पिबेदेपां काथं शीतं समाक्षिकम् १२
 जयेत्सशूलं शदरं पीतश्वेतासितारुणम् ।
 न्यग्रोधपुक्षकोशाश्रवेतसो वदरी तुणिः ॥१३॥
 मधुपट्टी मियालश्च लोध्रद्वयमुदुम्बरः ।
 पिप्पलश्च मधूकश्च तथा पारिसपिप्पलः ॥१४॥
 सल्लकी तिन्दुकी जम्बूद्वयमाश्रतरुः शिवा ।
 कदम्बककुर्भो चैव भल्लातकफलानि च ॥१५॥
 न्यग्रोधादिगणकाथं यथालाभं च कारयेत् ।
 अयं काथो महाग्राही व्रण्यो भग्नं च साधयेत् ॥
 योनिदोषहरो दाहमेदोमेहविपापहः ।
 विल्वोऽग्निमन्थः श्योनाकः काश्मरीपाटला तथा
 काय एषां जयेन्मेदोदोषं क्षौद्रेण संयुतः ।
 क्षौद्रेण त्रिफलाकाथः पीतो मेदोहरः स्मृतः १८
 शीतीभूतं तथोष्णाम्बु मेदोहृत्क्षौद्रसंयुतम् ।
 चव्यचित्तकविश्वानां साधितो देवदारुणा १९

काथस्त्रिचूर्णयुतो गोमूत्रेणोदराञ्जयेत् ।
 पुनर्नवामृतादारुपथ्यानागरसाधितः ॥ २० ॥
 गोमूत्रगुग्गुलुयुतः काथः शोधोदरापहः ।
 पथ्यारोहितककाथं यवसारकणायुतम् ॥ २१ ॥
 पिवेत्प्रातर्यकृत्प्लीहगुल्फोदरनिवृत्तये ।
 पुनर्नवा दारुनिशा निशा शुण्ठी हरीतकी २२
 गुह्वरी चित्रको भार्ङ्गी देवदारुश्च तैः शृतः ।
 पाणिपादोदरमुखप्रासं शोफं निवारयेत् ॥ २३ ॥
 फलत्रिकोद्भवं काथं गोमूत्रेणैव पाययेत् ।
 वातश्लेष्मकृत् हन्ति शोथं वृषणसंभवम् ॥ २४ ॥
 राक्षामृतावलायणीगोकण्ठैरण्डजः स्मृतः ।
 एरण्डतेलसंयुक्तो वृद्धिमन्नभवां जयेत् ॥ २५ ॥
 काञ्चनारत्नचः काथः शुण्ठीचूर्णेन नाशयेत् ।
 गण्डमालां तथा काथः सौद्रेण वरुणत्नचः २६
 शाखोटवल्कलकाथं गोमूत्रेण युतं पिवेत् ।

श्लीपदानां विनाशाय मेदोदोषनिवृत्तये २७
 पुनर्नवावरुणयोः कायोऽन्तर्विद्रधिं जयेत् ।
 तथा शिशुभवः कायो हिङ्गुसैन्धवसंयुतः २८
 वरुणादिगणकाथमपक्वे मध्यविद्रधौ ।
 ऊपकादिरजोयुक्तं पिबेच्छमनहेतवे ॥ २९ ॥
 वरुणो वक्रपुष्पश्च बिल्वापामार्गचित्रकाः ।
 अग्निमन्थद्वयं शिशुद्वयं च बृहतीद्वयम् ॥ ३० ॥
 सैरेयकत्रयं मूर्वा मेषशृङ्गी किरातकः ।
 अजाशृङ्गी च विम्बी च करञ्जश्च शतावरी ॥
 वरुणादिगणकाथः कफमेदोहरः स्मृतः ।
 हन्ति गुल्मं शिरःशूलं तथाभ्यन्तरविद्रधीन् ॥
 खादिरत्रिफलाकाथो महिषीघृतसंयुतः ।
 विडङ्गचूर्णयुक्तश्च भगन्दरविनाशनः ॥ ३३ ॥
 पटोलत्रिफलानिम्बकिरातखादिरासनैः ।
 काथः पीतो जयेत्सर्वानुपदंशान्सगुग्गुलुः ३४

अमृतैरण्डवासानां काथ एरण्डतैलयुक् ।
 पीतः सर्वाङ्गसंचारि वातरक्तं जयेद्भुवम् ३५
 पटोलं त्रिफला तिक्ता गुडूची च शतावरी ।
 एतत्काथो जयेत्पीतो चातास्रं दाहसंघुतम् ३६
 काथो बल्गुजचूर्णाढ्यो धात्रीखदिरसारयोः ।
 जयेत्सुशीलितो नित्यं भिन्नपथ्याशिनां वृणाम्
 मञ्जिष्ठा त्रिफला तिक्ता वचा दारु निशामृता ।
 निम्बश्चैषां कृतः काथो वातरक्तविनाशनः ॥
 पापाकपालिकाकुष्ठरक्तमण्डलजिन्मतः ।
 मञ्जिष्ठामुस्तकुटजगुडूचीकुष्ठनागरैः ॥ ३९ ॥
 भार्ङ्गीक्षुद्रावचानिम्बनिशाद्वयफलत्रिकैः ।
 पटोलकटुकीमूर्वाविडङ्गासनचित्रकैः ॥ १४० ॥
 शतावरीत्रायमाणाकृष्णेन्द्रयववासकैः ।
 भृङ्गराजमहादारुपाठाखदिरचन्दनैः ॥ ४१ ॥
 त्रिवृद्धरुणकैरातवाकुचीकृतमालकैः ।

शाखोटकमहानिम्बकरआतिविपाजलैः ॥४२॥

इन्द्रवारुणिकानन्तासारिवापर्पटैः समैः ।

एभिः कृतं पिवेत्काथं कणागुग्गुलुसंयुतम् ४३

अष्टादशेषु कुष्ठेषु वातरक्तार्दिते तथा ।

उपदंशे श्लीपदे च प्रसृप्तौ पक्षघातके ॥४४॥

मेदोदोषे नेत्ररोगे मञ्जिष्ठादिः प्रशस्यते ।

पथ्याक्षधात्रीभूनिम्बनिशानिम्बामृतायुतैः ४५

कृतः काथः पटङ्गोऽयं सगुडः शीर्षशूलहृत् ।

भूशङ्खकर्णशूलानि तथार्धशिरसो रुजम् ॥४६॥

सूर्यावर्ते शङ्खं च दन्तपाते च तद्रुजम् ।

नक्तान्ध्यं पटलं शुक्रं चक्षुःपीडां व्यपोहति ॥

वासाविश्वामृतादार्वास्वतचन्दनचित्तकैः ।

भूनिम्बनिम्बकटुकापटोलत्त्रिफलाम्बुदैः ॥४८॥

यवकालिङ्गकुटजैः काथः सर्वाक्षिरोगहा ।

वैस्वर्यं पीनसं श्वासं नाशयेदुरसः क्षतम् ४९

अमृतात्रिफलाकाथः पिप्पलीचूर्णसंयुतः ।
 सक्षौद्रः शीलितो नित्यं सर्वनेत्रव्यथां जयेत् ॥
 अभ्वत्योदुम्बरपुष्पवटवेतसजं शृतम् ।
 व्रणशोथोपदंशानां नाशनं क्षालनात्स्मृतम् ॥

प्रमथ्यादिकषायभेदः

प्रमथ्या प्रोच्यते द्रव्यपलात्कल्कीकृताच्छृतात् ।
 तोयेऽष्टगुणिते तस्याः पानमाहुः पलद्वयम् ५२
 मुस्तकेन्द्रयवेः सिद्धा प्रमथ्या द्विपलोन्मिता ।
 मुशीता मधुसंयुक्ता रक्तातीसारनाशिनी ५३
 साध्यं चतुष्पलं द्रव्यं चतुःपष्टिपले जले ।
 तत्कायेनार्धशिष्टेन यवागूं साधयेद्वनाम् ॥५४
 आम्राभ्रातकजम्बूतकपाये विपचेद्बुधः ।
 यवागूं शालिभिर्युक्तां तां भुक्त्वा ग्रहणीं जयेत् ॥
 कल्कद्रव्यपलं शुष्ठी पिप्पली चार्धकार्षिकी ।
 वारिप्रस्थेन विपचेत्स द्रवो यूष उच्यते ॥५६॥

कुलित्ययवकोलैश्च मुद्गैर्मूलकग्रन्थिकैः ।
 शुण्ठीधान्याकयुक्तैश्च घृषः श्लेष्मानिलाप्रहः ॥
 सप्तमुष्टिक इत्येष संनिपातज्वरं जयेत् ।
 आमवातहरः कण्ठहृद्वक्त्राणां विशोधनः ५८
 क्षुण्णं द्रव्यपलं साध्यं चतुःपष्टिपले जले ।
 अर्धशिष्टं च तद्देयं पाने भक्तादिसंविधौ ५९
 उशीरपर्पटोदीच्यमुस्तनागरचन्दनैः ।
 जलं शृतं हिमं पेयं पिपासाज्वरनाशनम् ६०
 अष्टमेनांशशेषेण चतुर्थेनार्धकेन वा ।
 अथवा कथनेनैव सिद्धमुष्णोदकं वदेत् ॥६१॥
 श्लेष्मामवातमेदोघ्नं वस्तिशोधनदीपनम् ।
 कासश्वासज्वरहरं पीतमुष्णोदकं निशि ॥६२॥
 क्षीरमष्टगुणं द्रव्यात्क्षीरात्रीरं चतुर्गुणम् ।
 क्षीरावशेषं तत्पीतं शूलमामोद्भवं जयेत् ॥६३॥
 सर्वज्वराणां जीर्णानां क्षीरं भैषज्यमुत्तमम् ।

श्वासात्कासाच्चिरःशूलात्पार्श्वशूलात्सपीन-
सात् ॥ ६४ ॥

मुच्यते ज्वरितः पीता पञ्चमूलीशृतं पयः ।
त्रिकण्टकबलाव्याघ्रीगुडनागरसाधितम् ॥ ६५ ॥
वर्चोमूत्रविवन्धनं कफज्वरहरं पयः ।

अन्नप्रक्रिया

अथान्नप्रक्रिया चैव प्रोच्यते नातिविस्तरात् ॥
यवागूः षड्गुणजले सिद्धा स्यात्कृसरा घना ।
तण्डुलैर्मुद्गमापैश्च तिलैर्वा साधिता हिता ६७
यवागूर्राहिणी बल्या तर्पणी वातनाशिनी ।
विलेपी च घना सिक्था सिद्धा नीरं चतुर्गुणे ॥
बृंहणी तर्पणी हृद्या मधुरा पित्तनाशिनी ।
द्रवाधिका स्वल्पसिक्था चतुर्दशगुणे जले ६९
सिद्धा पेया बुधैर्ज्ञेया यूपः किञ्चिदन्नः स्मृतः ।
पेया लघुतरा ज्ञेया ग्राहिणी धातुपुष्टिदा ७०

यूषो बल्यस्ततः कण्ठ्यो लघुपाकः कफापहः
 जले चतुर्दशगुणे तण्डुलानां चतुष्पलम् ७१
 विपचेत्स्रावयेन्मण्डं स भक्तो मधुरो लघु ।
 नीरे चतुर्दशगुणे सिद्धो मण्डस्त्वसिक्थकः ७२
 शुण्ठीसैन्धवसंयुक्तः पाचनो दीपनः परः ।
 धान्यतिकदुसिन्धूत्थयुर्वतस्तत्रेण योजितः ७३
 भृष्टश्च हिङ्गुतैलाभ्यां स मण्डोऽष्टगुणः स्मृतः ।
 दीपनः प्राणदो वस्तिशोधनो रक्तवर्धनः ७४
 ज्वरजित्सर्वदोषघ्नो मण्डोऽष्टगुण उच्यते ।
 सुकण्डितैस्तथा भृष्टैर्वाप्यमण्डो यवैर्भवेत् ७५
 कफपित्तहरः कण्ठ्यो रक्तपित्तप्रसादनः ।
 लाजैर्वा तण्डुलैर्भृष्टैर्लाजमण्डः प्रकीर्तितः ७६
 श्लेष्मपित्तहरो ग्राही पिपासाज्वरजिन्मतः ।
 इति श्रीशार्ङ्गधरसंहितायां चिकित्सास्थाने द्वितीयखण्डे

काथादिकल्पना नाम द्वितीयोऽध्यायः ।

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

तत्र फाण्टकल्पना

क्षुण्णे द्रव्यपले सम्यग्जलपुष्पं विनिक्षिपेत् ।
 मृत्पात्रे कुडवोन्मानं ततस्तु स्रावयेत्पट्यात् ॥१॥
 स स्याच्चूर्णद्रवः फाण्टस्तन्मानं द्विपलोन्मितम् ।
 मधुश्वेतागुडादींश्च काथयत्तत्र निक्षिपेत् ॥२॥
 मधूकपुष्पं मधुकं चन्दनं सपरूपकम् ।
 मृणालं कमलं लोध्रं गर्भारी नागकेशरम् ॥३॥
 त्रिफलां सारिवां द्राक्षां लाजान्कोष्णजले क्षिपेत्
 सितामधुपुतः पेयः फाण्टो वासौ हिमोऽथवा ॥
 वातपित्तज्वरं दाहं तृणामूर्छारतिभ्रमान् ।
 रक्तपित्तं मर्दं हन्यान्नात्र कार्या विचारणा ॥५॥
 आम्रजम्बूकिशलयैर्वटशृङ्गप्ररोहकैः ।
 उशीरेण कृतः फाण्टः सक्षौद्रो ज्वरनाशनः ६

पिपासा छर्द्यतीसारान्मूर्छां जयति दुस्तराम् ।
 मधूकपुष्पगम्भारीचन्दनोशीरधान्यकैः ॥ ७ ॥
 द्राक्षया च कृतः फाण्टः शीतः शर्करया शुतः ।
 तृणापित्तहरः शोक्तो दाहमूर्छाभ्रमाञ्जयेत् ८

मन्यः

मन्योऽपि फाण्टभेदः स्यात्तेन चात्रैव कथ्यते ।
 जले चतुष्पले शीते क्षुण्णं द्रव्यपलं क्षिपेत् ॥ ९ ॥
 मृत्पात्रे मन्ययेत्सम्यक्तस्माच्च द्विपलं पिबेत् ।
 खर्जूरदाडिमीद्राक्षातित्तिडीकाम्लिकामलैः १०
 सपरुपैः कृतो मन्यः सर्वमद्यविकारनुत् ।
 क्षौद्रयुक्ता मंसूराणां सक्तवो दाडिमाम्भसा ॥
 मथिता वारयन्त्याशु छर्दि दोषत्रयोद्भवाम् ।
 शुषितैः शीतनीरेण सघृतैर्यवसक्तुभिः ॥ १२ ॥
 नातिसान्द्रद्रवैर्मन्यस्तृणादाहास्रपित्तहा ।
 इति श्रीशार्ङ्गधरसंहितायां चिकित्सास्थाने द्वितीयखण्डे
 फाण्टादिकल्पना नाम तृतीयोऽध्यायः ।

मध्यमखण्डे चतुर्थोऽध्यायः । १०६

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

तत्र हिमरूपना

क्षुण्णं द्रव्यपलं सम्यक्पद्मभिर्नोरपलैः प्लुतम् ।
निशोपितं हिमः सः स्यात्तथा शीतकपायकः १
तन्मानं फाण्टवज्ज्ञेयं सर्वत्रैवैष निश्चयः ।
आम्रं जम्बू च ककुभं चूर्णीकृत्य जले क्षिपेत्
हिमं तस्य पिबेत्पातः सक्षौद्रं रक्तपित्तजित् ।
मरिचं मधुयष्टी च काकोदुम्बरपल्लवः ॥ ३ ॥
नीलोत्पलं हिमस्तज्जस्तृणाच्छर्दिनिवारणः ।
नीलोत्पलं वला द्राक्षा मधूकं मधुकं तथा ॥ ४ ॥
उशीरं पद्मकं चैव काश्मरी च परुषकम् ।
एतच्छीतकपायश्च वातपित्तज्वराञ्जयेत् ॥ ५ ॥
सप्रलापभ्रमच्छर्दिमोहतृणानिवारणः ।
अमृताया हिमः पेयो जीर्णज्वरहरः स्मृतः ६
वासायाश्च हिमः कासं रक्तपित्तज्वराञ्जयेत् ।

प्रातः सशर्करः पेयो हिमो धान्यकसंभवः ७
 अन्तर्दाहं तथा तृष्णां जयेत्स्रोतोविशोधनः ।
 धान्याकषात्रीवासानां द्रक्षार्पटयोर्हिमः ॥८॥
 रक्तपित्तज्वरं दाहं तृष्णां शोषं च नाशयेत् ।
 इति श्रीशार्ङ्गधरसंहितायां चिकित्सास्थाने द्वितीयपण्डे
 हिमकल्पना नाम चतुर्थोऽध्यायः ।

अथ पञ्चमोऽध्यायः ।

तत्र यन्ककृतपना

द्रव्यमाद्रं शिलापिष्टं शुष्कं वा सजलं पिबेत् ।
 मक्षेपायापकल्कास्ते तन्मानं कर्पसंमितम् ॥१॥
 कल्के मधु घृतं तैलं देयं द्विगुणमात्रया ।
 सिताण्डा समौ दद्याद्वा देयाश्चतुर्गुणाः ॥२॥
 त्रिवृद्धया पञ्चवृद्धया वा सप्तवृद्धयाथ वा कणाः ।
 पित्तेतिष्ट्वा दशदिनं तास्तथैवापकर्पयेत् ॥ ३ ॥

एवं विंशदिनैः सिद्धं पिप्पलीवर्धमानकम् ।
 अनेन पाण्डुवातास्रकासश्वासारुचिज्वराः ४
 उदरार्शः क्षयश्लेष्मवाता नश्यन्त्युरोग्रहः ।
 लेपान्निम्बदलैः कल्को व्रणशोधनरोपणः ॥५॥
 भक्षणाच्छर्दिकुष्ठानि पित्तश्लेष्मकृमीञ्जयेत् ।
 महानिम्बजटाकल्को गृध्रसीनाशनः स्मृतः ६
 शुद्धकल्को रसोनस्य तिलतैलेन मिश्रितः ।
 वातरोगाञ्जयेत्तीव्रान्विषमज्वरनाशनः ॥ ७ ॥
 पक्ककन्दरसोनस्य गुलिका निस्तुपीकृताः ।
 पाटयित्वा च मध्यस्थं दूरीकुर्यात्तदङ्कुरम् ॥८॥
 तदुग्रगन्धनाशाय रात्रौ तक्ते विनिक्षिपेत् ।
 अपनीय च तन्मध्याच्छिलायां पेपयेत्ततः ॥९॥
 तन्मध्ये पञ्चमांशेन चूर्णमेपां विनिक्षिपेत् ।
 सौवर्चलं यवानीं च भर्जितं हिङ्गु सैन्धवम् १०
 कडुत्रिकं जीरकं च समभागानि चूर्णयेत् ।

एकीकृत्य ततः सर्वं कल्कं कर्षयमाणतः ॥ ११ ॥

खादेदशिवलापेक्षी ऋतुदोषाद्यपेक्षया ।

अनुपानं ततः कुर्यादेरण्डशृतमन्वहम् ॥ १२ ॥

सर्वाङ्गैकाङ्गजं वातमर्दितं चापतन्नकम् ।

अपस्मारयथोन्मादमूरुस्तम्भं च शूध्रसीम् १३

उरःपृष्ठकटीपार्श्वकुक्षिपीडां क्रिमीञ्जयेत् ।

अजीर्णमातपं रोपमतिनीरं पयो गुडम् ॥ १४ ॥

रसोनमश्नन्पुरुषस्त्यजेदेतन्निरन्तरम् ।

मद्यं मांसं तथाम्लं च रसं सेवेत नित्यशः १५

पिप्पली पिप्पलीमूलं भल्लातकफलानि च ।

एतत्कल्कश्च सक्षौद्र ऊरुस्तम्भनिवारणः १६

विष्णुक्रान्ताजटाकल्कः सिताक्षौद्रघृतैर्युतः ।

परिणामभवं शूलं नाशयेत्सप्तभिर्दिनैः ॥ १७ ॥

शुण्ठीतिलगुडैः कल्कं दुग्धेन सह योजयेत् ।

परिणामभवं शूलमामवातं च नाशयेत् ॥ १८ ॥

अपामार्गस्य बीजानां कल्कस्तण्डुलवारिणा ।
 पीतो रक्तार्द्रासां नाशं कुरुते नात्र संशयः १९
 बदरीमूलकल्केन तिलकल्कश्च योजितः ।
 मधुक्षीरयुतः कुर्याद्रवंतातीसारनाशनम् ॥ २० ॥
 कृष्माण्डकरसोपेतां लाक्षां कर्पद्वयं पिबेत् ।
 रक्तक्षयमुरोघातं क्षयरोगं च नाशयेत् ॥ २१ ॥
 तण्डुलीयजटाकल्कः सक्षौद्रः सरसाञ्जनः ।
 तण्डुलोदकसंपीतो रक्तमदरनाशनः ॥ २२ ॥
 अङ्गोलमूलकल्कश्च सक्षौद्रस्तण्डुलाम्बुना ।
 अतीसारहरः प्रोक्तस्तथाविपहरः स्मृतः २३
 बन्ध्याकर्कोटिकामूलं पाटलाया जटाय वा ।
 घृतेन विल्वमूलं वा द्विविधं नाशयेद्विषम् २४
 अभयासैन्धवकणाशुण्ठीकल्कस्त्रिदोषहा ।
 पथ्यासैन्धवशुण्ठीभिः कल्को दीपनपाचनः ॥
 तिष्ठत्पलाशबीजानि पारसीयवानिका ।

कम्पिल्लुकं विडङ्गं च गुडश्च समभागकः ॥२६॥

तक्रेण कल्कमेतेषां पिवेत्किमिगणापहम् ।

नवनीततिलैः कल्को जेता रक्तार्शसां स्पृतः ॥

नवनीतसितानागकेशरैश्चापि तद्विधः ।

पीतो मधूरूपेण कल्कः शुण्ठीशलादुजः २८

जयेत्संग्रहणीं तद्वचक्रेण बृहतीभवः ।

इति श्रीशार्ङ्गधरसंहितायां चिकित्सारूपाने द्वितीयखण्डे

कल्ककल्पना नाम पञ्चमोऽध्यायः ।

अथ षष्ठोऽध्यायः ।

तत्र चूर्णकल्पना

अत्यन्तशुष्कं यद्रव्यं सुपिष्टं वस्त्रगालितम् ।

तत्स्याच्चूर्णं रजः क्षौद्रस्तन्मात्रा कर्पसंमिता ?

चूर्णे गुडः समो देयः शर्करा द्विगुणा भवेत् ।

चूर्णेषु भर्जितं हिङ्गु देयं नोत्लेदकृद्भवेत् ॥२॥

लिहेचूर्णं द्रवैः सर्वैर्घृताद्यैर्द्विगुणोन्मितैः ।
 पिवेच्चतुर्गुणैरेव चूर्णमालोडितं द्रवैः ॥ ३ ॥
 चूर्णावलेहगुटिकाकल्कानामनुपानकम् ।
 वातपित्तकफातङ्गे त्रिद्वयेकपलमाहरेत् ॥ ४ ॥
 यथा तैलं जले क्षिप्तं क्षणेनैव प्रसर्पयेत् ।
 अनुपानबलादङ्गे तथा सर्पति भेषजम् ॥ ५ ॥
 द्रवेण यावता सम्यक्चूर्णं सर्वं प्लुतं भवेत् ।
 भावनायाः प्रमाणं तु चूर्णे प्रोक्तं भिषग्वरैः ६
 आमलं चित्रकः पथ्या पिप्पली सैन्धवं तथा ।
 चूर्णितोऽयं गणो ज्ञेयः सर्वज्वरविनाशनः ७
 मेदी रुचिकरः श्लेष्मजेता दीपनपाचनः ।
 मधुना पिप्पलीचूर्णं लिहेत्कासज्वरापहम् ८
 हिक्काश्वासहरं कण्ठ्यं श्लेष्मं बालकोचितम् ।
 एका हरीतकी योज्या द्वौ च योज्या विभीतकौ
 चत्वार्यामलकान्येवं त्रिफलैषा प्रकीर्तिता ।

त्रिफला मेहशोथघ्नी नाशयेद्विषमज्वरान् १०
 दीपनी श्लेष्मपित्तघ्नी कुष्ठहन्त्री रसायनी ।
 सर्पिर्मधुभ्यां संयुक्ता सैव नेत्रामयाजयेत् ११
 पिप्पली मरिचं शुण्ठी त्रिभिर्हृयूषणमुच्यते ।
 दीपनं श्लेष्मपेदोन्नं कुष्ठपीनसनाशनम् ॥१२॥
 जयेदरोचकं सामं मेहगुल्मगलामयान् ।
 पिप्पलीचव्यविश्वाद्वापिप्पलीमूलचित्रकैः १३
 पञ्चकोलमिति ख्यातं रुच्यं पाचनदीपनम् ।
 आनादृष्टीदृगुल्मघ्नं शूलश्लेष्मोदरापहम् ॥१४॥
 त्रिगन्धमेलासवर्षत्रैश्चतुर्जाते सकेशरैः ।
 त्रिगन्धं सचतुर्जातं रूक्षोष्णं लघु पित्तकृत् १५
 वर्ण्यं रुचिकरं तीक्ष्णं विषश्लेष्मामयाञ्जयेत् ।
 काकोली क्षीरकाकोली जीवकर्पभक्ता तथा १६
 मेदा चान्या मदामेदा जीवन्ती मधुकं तथा ।
 मुद्गपर्णी मापपर्णी जीवनीयो गणस्त्वयम् १७

जीवनीयगणः स्वादुर्गर्भसन्धानकृद्गुरुः ।
 स्तन्यकृद्गृह्णो वृष्यः स्निग्धः शीतस्त्वपापहः ॥
 रक्तपित्तं क्षतं शोषं ज्वरदाहानिलाञ्जयेत् ।
 द्वे मेदे द्वे च काकोर्ल्यो जीवकर्पभकौ तथा १९
 ऋद्धिवृद्धी च तैः सर्वैरष्टवर्ग उदाहृतः ।
 अष्टवर्गो बुधैः प्रोक्तो जीवनीयसमो गुणैः २०
 सिन्धु सौवर्चलं चैव विडं सामुद्रिकं गडम् ।
 एकद्वित्रिचतुष्पञ्चलवणानि क्रमाद्विदुः ॥२१॥
 तेषु मुख्यं सैन्धवं स्यादनुक्ते तत्प्रयोजयेत् ।
 सैन्धवाद्यं रोमकान्तं ज्ञेयं लवणपञ्चकम् ॥२२॥
 मधुरं सृष्टविष्णूत्रं स्निग्धं सूक्ष्मं बलापहम् ।
 वीर्योष्णं दीपनं तीक्ष्णं कफपित्तविवर्धनम् २३
 स्वर्जिका यावशूकश्च क्षारयुग्ममुदाहृतम् ।
 ज्ञेयौ बहिसमौ क्षारौ स्वर्जिकायावशूकजौ २४

क्षाराश्चान्येऽपि गुल्माशो ग्रहणीरुक्छिदः सराः
 पाचनाः कृमिपुंस्त्वग्नाः शर्कराश्मरिनाशनाः॥
 त्रिफला रजनीयुग्मं कण्टकारीयुग्मं सठी ।
 त्रिकटुग्रन्थिकं मूर्वा गुडूची धन्वयासकः २६
 कटुका पर्पटी मुस्तं त्रायमाणा च बालकम् ।
 निम्बः पुष्करमूलं च मधुयष्टी च वत्सकम् २७
 यवानीन्द्रयवो भाङ्गी शिथुबीजं सुराष्ट्रजा ।
 वचात्वक्पद्मकोशीरं चन्दनातिविषावलाः २८
 शालिपर्णी पृष्ठिपर्णी विडङ्गं तगरं तथा ।
 चित्रको देवकाष्ठं च चव्यं पत्रं पटोलजम् २९
 जीवकर्पभकौ चैव लवङ्गं वंशलोचना ।
 पुण्डरीकं च काकोलीपत्रजं जातिपत्रकम् ३०
 तालीसपत्रं च तथा समभागानि चूर्णयेत् ।
 सर्वचूर्णस्य चार्धांशं किरातं निक्षिपेत्सुधीः ३१
 एतत्सुदर्शनं नाम चूर्णं दोषत्रयापहम् ।

ज्वरांश्च निखिलान्हन्यान्नात्र कार्या विचारणा
 पृथग्द्वन्द्वागन्तुजांश्च धातुस्थान्विषमज्वरान् ।
 संनिपातोद्भवांश्चापि मानसानपि नाशयेत् ३३
 शीतज्वरैकाहिकादीन्मोहं तन्द्रां भ्रमं तृषाम् ।
 श्वासं कासं च पाण्डुं च हृद्रोगं हन्ति कामलाम् ॥
 त्रिकपृष्ठकटीजानुपार्श्वशूलनिवारणम् ।
 शीताम्बुना पिबेद्दीमान्सर्वज्वरनिवृत्तये ३५
 सुदर्शनं यथा चक्रं दानवानां विनाशनम् ।
 तद्वज्ज्वराणां सर्वेषामिदं चूर्णं प्रणाशनम् ३६
 कासश्वासज्वरहरा त्रिफला पिप्पलीयुता ।
 चूर्णिता मधुना लीढा भेदनी चाग्निबोधिनी ॥
 कट्फलं मुस्तकं तिक्ता शंठी श्टङ्गी च पौष्करम्
 चूर्णमेपां च मधुना श्टङ्गवेररसेन वा ॥३८॥
 लिहेज्वरहरं कण्ठ्यं कासश्वासारुचीर्जयेत् ।

वायुं छर्दि तथा शूलं क्षयं चैव व्यपोहति ३९
 कदफलं पौष्करं शृङ्गी मुस्ता त्रिकटुकं शठी ।
 समस्तान्येकशो वापि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ॥

आर्द्रकस्वरसक्षौद्रैर्लिङ्गात्कंफविनाशनम् ।
 शूलानिलारुचिच्छर्दिकासश्वासक्षयापहम् ४१
 कदफलं पौष्करं कृष्णा शृङ्गी च मधुना सह ।
 श्वासकासज्वरहरः श्रेष्ठो लेहः कफान्तकृत् ॥
 शृङ्गी प्रतिविषा कृष्णा चूर्णिता मधुना लिहेत् ।
 शिशोः कासज्वरच्छर्दिशान्त्यै वा केवलां
 विषाम् ॥४३॥

यवक्षारविषाशृङ्गीमागधीपौष्करोद्भवम् ।
 चूर्णं क्षौद्रयुतं लीढं पञ्च कासाजयेच्छिशोः ॥
 शृण्ठीप्रतिविषादिङ्गुमुस्ताकुटजचित्रकैः ।
 चूर्णमुष्णाम्बुना पीतयामातीसारनाशनम् ४५
 हरीतकी प्रतिविषा सिन्धुसौवर्चलं वचा ।

हिङ्गु चेतिकृतं चूर्णं पिवेदुष्णेन वारिणा ४६
 आमतीसारशमनं ग्राहि चाग्निप्रबोधनम् ।
 मुस्तमिन्द्रियवं विल्वं लोध्रं मोचरसं तथा ४७
 धातकीं चूर्णयेत्तक्रगुंडाभ्यां पाययेत्सुधीः ।
 सर्वातीसारशमनं निरुणद्धि मवाहिकाम् ४८
 लघुगङ्गाधरं नाम चूर्णं संग्राहकं परम् ।
 मुस्तारलुकशुण्ठीभिर्धातकीलोध्रबालकैः ॥४९॥
 विल्वमोचरसाभ्यां च पाठेन्द्रियववत्सकैः ।
 आम्रबीजं प्रतिविषा लज्जालुरिति चूर्णितम् ॥
 सौद्रतण्डुलपानीयैः पीतैर्याति मवाहिका ।
 सर्वातिसारग्रहणी प्रशमं याति वेगतः ॥५१॥
 वृद्धगङ्गाधरं चूर्णं सरिद्वेगविवन्धकम् ।
 तक्त्रेण यः पिवेन्नित्यं चूर्णं मरिचसंभवम् ॥
 चित्तसौवर्चलोपेतं ग्रहणी तस्य नश्यति ।
 उदरप्लीहमन्दाग्निगुल्माशोनाशनं भवेत् ॥५३॥

अष्टौ भागाः कपित्थस्य पट्भागा शर्करा मता ।
 दाडिमं तिन्तिडीकं च श्रीफलं धातकी तथा ॥
 अजमोदा च पिप्पल्यः प्रत्येकं स्युस्त्रिभागिकाः
 मरिचं जीरकं धान्यं ग्रन्थिकं वालकं तथा ॥
 सौवर्चलं यवानी च चातुर्जातं सचित्रकम् ।
 नागरं चैकभागाः स्युः प्रत्येकं सूक्ष्मचूर्णितम् ॥
 कपित्थाष्टकसंज्ञं स्याच्चूर्णमेतद्वलामयान् ।
 अतीसारं क्षयं गुल्मं ग्रहणीं च व्यपोहति ५७
 दाडिमी द्विपला ग्राह्या खण्डा चाष्टपलापि च ।
 त्रिगन्धस्य पलं चैकं त्रिकटु स्यात्पलत्रयम् ॥
 एतदेकीकृतं सर्वं चूर्णं स्यादाडिमाष्टकम् ।
 रुचिकृदीपनं कण्ठ्यं ग्राहि कासज्वरापहम् ॥
 दाडिमस्य पलान्यष्टौ शर्करायाः पलाष्टकम् ।
 पिप्पली पिप्पलीमूलं यवानी मरिचं तथा ॥
 धान्यकं जीरकं शुण्ठी प्रत्येकं पलसंमितम् ।

कर्पमात्रा तुगाक्षीरीतक्पत्रैलाथ केसरम् ६१
 मत्स्येकं कोलमात्राः स्युस्तच्चूर्णं दाडिमाष्टकम् ।
 अतीसारं क्षयं गुल्मं ग्रहणीं च गलग्रहम् ६२
 मन्दार्घ्रिं पीनसं कासं चूर्णमेतद्व्यपोहति ।
 पिप्पली घृह्णी व्याघ्री यवक्षारकलिङ्गकाः ॥ .
 चित्रकं सारिवा पाठा सटी लवणपञ्चकम् ।
 तच्चूर्णं पाययेद्घ्ना सुरयोष्णाम्बुनापि वा ६४
 मारुतग्रहणीदोषशमनं परमं हितम् ।
 लवङ्गं शुद्धकर्पूरमेलातद्वनागकेशरम् ॥ ६५ ॥
 जातीफलमुशीरं च नागरं कृष्णजीरकम् ।
 कृष्णागरुस्तुगाक्षीरी मांसी नीलोत्पलं कणा ॥
 चन्दनं तगरं वालं कङ्कोलं चेति चूर्णयेत् ।
 समभागानि सर्वाणि सर्वेभ्योऽर्घा सिता भवेत्
 लवङ्गाद्यमिदं चूर्णं राजार्हं वद्विदीपनम् ।
 रोचनं तर्पणं वृष्यं त्रिदोषघ्नं बलप्रदम् ॥ ६८ ॥

हृद्रोगं कण्ठरोगं च कासं हिक्कां च पीनसम् ।
 यक्ष्माणं तमकं श्वासमतीसारमुरःक्षतम् ॥६९॥
 ममेहारुचिगुल्मादीन्यहणीमपि नाशयेत् ।
 जातीफलं लवङ्गैलापत्रत्वङ्नागकेशरम् ॥७०॥
 कर्पूरचन्दनतिलैस्त्वक्क्षीरीतगरामलैः ।
 तालीसपिप्पलीपथ्यास्थूलजीरकचित्रकम् ७१
 शुण्ठीविडङ्गमरिचं समभागं विचूर्णितम् ।
 यावन्त्येतानि सर्वाणि कुर्याद्भङ्गं च तावतीम् ॥
 सर्वचूर्णसमा देया शर्करा च भिषग्वरैः ।
 कर्पमात्रं ततः खादेन्मधुना श्रावितं सुधीः ७२
 अस्य प्रभावाद्गृहणीकासश्वासारुचिक्षयाः ।
 घातश्चेष्ट्यप्रतिशयायाः प्रशमं यान्ति वेगतः ७४
 मरिचं नागपुष्पाणि तालीसं लवणानि च ।
 प्रत्येकमेकभागाः स्युः पिप्पलीमूलचित्रकः ॥
 त्वक्कणा तित्तिढीकं च जीरकं च द्विभागकम् ।

धान्याम्लवेतसौ विश्वं भद्रं च वदराणि च ॥
 अजमोदा जलधरः प्रत्येकं स्युक्तिभागिकाः ।
 सर्वोपधिचतुर्थांशं दाढिमस्य फलं भवेत् ॥७७॥
 द्रव्येभ्यो निखिलेभ्यश्च सिता देयार्थमात्रया ।
 महाखाण्डवसंज्ञं स्याच्चूर्णमेतत्सुरोचनम् ॥७८॥
 अशिदीप्तिकरं हृद्यं कासातीसारनाशनम् ।
 हृद्रोगकण्ठजठरमुखरोगप्रणाशनम् ॥ ७९ ॥
 विषूचिकां तथाध्यानमशौगुल्फकुमीनपि ।
 छर्दि पञ्चविधां श्वासं चूर्णमेतद्व्यपोहति ॥८०॥
 चित्तकस्त्रिफला व्योषं जीरकं हृषुषा यचा ।
 यवानी पिप्पलीमूलं शतपुष्पाजगन्धिका ८१
 अजमोदा शठी धान्यं विडङ्गं स्थूलजीरकम् ।
 हेमाद्रा पाप्करं मूलं क्षारं लवणपञ्चकम् ८२
 कुष्ठं चेति सप्तांशानि विशाला स्याद्विभागिका ।
 त्रिवृत्तिभागा विज्ञेया दन्त्या भागत्रयं भवेत् ॥

हृद्रोगं कण्ठरोगं च कासं हिकां च पीनसम् ।
 यक्ष्माणं तपकं श्वासमतीसारमुरःक्षतम् ॥६९॥
 प्रमेहारुचिगुल्मादीन्यहणीमपि नाशयेत् ।
 जातीफलं लवङ्गैलापत्रत्वंनागकेशरम् ॥७०॥
 कर्पूरचन्दनतिलैस्त्वक्क्षीरीतगरामलैः ।
 तालीसपिप्पलीपथ्यास्थूलजीरकचित्रकम् ७१
 शुण्ठीविडङ्गमरिचं समभागं विचूर्णितम् ।
 यावन्त्येतानि सर्वाणि कुर्याद्भक्ष्यं च तावतीम् ॥
 सर्वचूर्णसमा देया शर्करा च भिषग्वरैः ।
 कर्पमात्रं ततः खादेन्मधुना श्लाघितं सुधीः ७२
 अस्य प्रभावाद्ब्रह्मणीकासश्वासारुचिक्षयाः ।
 वातश्लेष्मप्रतिश्यायाः प्रशमं यान्ति वेगतः ७४
 मरिचं नागपुष्पाणि तालीसं लवणानि च ।
 प्रत्येकमेकभागाः स्युः पिप्पलीमूलचित्रकैः ॥
 लवणा त्रिन्तिदीकं च जीरकं च द्विभागकम् ।

धान्याम्लवेतसौ विश्वं भद्रैला वदराणि च ॥
 अजमोदा जलधरः प्रत्येकं स्युस्त्रिभागिकाः ।
 सर्वापधिचतुर्थांशं दाढिमस्य फलं भवेत् ॥७७॥
 द्रव्येभ्यो निखिलेभ्यश्च सिता देयार्थमात्रया ।
 महाखाण्डवसंज्ञं स्याच्चूर्णमेतत्सुरोचनम् ॥७८॥
 अग्निदीप्तिकरं हृद्यं कासातीसारनाशनम् ।
 हृद्रोगकण्ठजठरमुखरोगप्रणाशनम् ॥ ७९ ॥
 विपूचिकां तथाध्मानमर्शोगुल्मकृमीनपि ।
 छर्दि पक्षविधां श्वासं चूर्णमेतद्वपोहृति ॥८०॥
 चित्तकस्त्रिफला व्योपं जीरकं हृषुपा वचा ।
 यवानी पिप्पलीमूलं शतपुष्पाजगन्धिका ८१
 अजमोदा शठी धान्यं विडङ्गं स्थूलजीरकम् ।
 हेमाद्रा पौष्करं मूलं क्षारौ लवणपञ्चकम् ८२
 कुट्टं चेति समांशानि विशाला स्याद्विभागिका ।
 त्रिष्टुप्तिभागा विज्ञेया दन्त्या भागत्रयं भवेत् ॥

चतुर्भागा सातला स्यात्सर्वाण्येकत्र चूर्णयेत् ।
 पाचनस्नेहनाद्यैश्च स्निग्धकोष्ठस्य रोगिणः ८४
 दद्याच्चूर्णे विरेकाय सर्वरोगप्रणाशनम् ।
 हृद्रोगे पाण्डुरोगे च कासे श्वासे भगन्दरे ८५
 मन्दाग्रौ च ज्वरे कुष्ठे ग्रहण्यां च गलग्रहे ।
 दद्याद्युक्तानुपानेन तथाध्याने सुरादिभिः ८६
 गुल्मे वदरनीरेण विङ्गङ्गे दधिमस्तुना ।
 उष्णाम्बुभिरजीर्णे च वृक्षाम्लैः परिकर्तिषु ८७
 उष्ट्रीदुग्धेनोदरेषु तथा तक्त्रेण वा गवाम् ।
 प्रसन्नया वातरोगे दाडिमाम्भोभिरर्शसि ८८
 द्विविधे च विपे दद्याद्भूतेन विपनाशनम् ।
 चूर्णे नारायणं नाम दुष्टरोगगणापहम् ८९
 हपुषा त्रिफला चैव त्रायमाणा च पिप्पली ।
 हेमक्षीरी त्रिवृच्चैव सातला कटुका वचा ९०
 नीलिनी सैन्धवं कृष्णां लवणं चेति चूर्णयेत् ।

उष्णोदकेन सूत्रेण दाडिमत्रिफलारसैः ॥९१॥

तथा मांसरसेनापि यथायोग्यं पिबेन्नरः ।

अजीर्णे स्त्रीहृगुल्मेषु शोफाशौविषमाग्निषु ॥९२॥

हलीमकामलापाण्डुकुष्ठाध्यानोदरेष्वपि ।

शुण्ठी हरीतकी कृष्णा त्रिवृत्सौवर्चलं तथा ९३

समभागानि सर्वाणि सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ।

ज्ञेयं पञ्चसमं चूर्णमेतच्छूलहरं परम् ॥ ९४ ॥

आध्मानजठराशौघ्नमामवातहरं स्मृतम् ।

कर्पमात्रा भवेत्कृष्णा त्रिवृता स्यात्पलोन्मिता ॥

खण्डात्पलं च विज्ञेयं चूर्णमेकत्र कारयेत् ।

कर्पोन्मितं लिहेदेतत्क्षौद्रेणाध्माननाशनम् ९६

गाढविट्कोदरकफान्पित्तशूलं च नाशयेत् ।

लवणत्रितयं क्षारी शतपुण्यादयं वचा ॥९७॥

अजमोदाजगन्धा च हृषुषा जीरकद्वयम् ।

मरिचं पिप्पलीमूलं पिप्पली गजपिप्पली ९८

हिङ्गुश्च हिङ्गुपत्री च शठी पाटोपकुञ्चिका ।
 शुण्ठी चित्रकचव्यानि विडङ्गं चाम्लवेतसम् ॥
 दाढिमं तिन्तिडीकं च त्रिवृदन्ती शतावरी ।
 इन्द्रवारुणिका भार्ङ्गी देवदारु यवानिका १००
 तुस्तुम्बुरुस्तुम्बुरुणि पौष्करं चदराणि च ।
 शिवा चेति समांशानां चूर्णमेकत्र कारयेत् ॥१॥
 भावयेदाद्रिकरसैर्वीजपूररसैस्तथा ।
 तत्पिबेत्सर्पिषा जीर्णमधेनोष्णोदकेन वा ॥२॥
 कोलाम्भसा वा तक्रेण दुग्धेनौष्ट्रेण मस्तुना ।
 यकृत्प्लीहकटीशूलगुदकुक्षिहृदामयान् ॥ ३ ॥
 अशोविष्टम्भमन्दाग्निगुल्मप्लीहोदराणि च ।
 हिकाध्मानश्वासकासाञ्जयेदेतान्न संशयः ॥४॥
 एतैरेवौषधैः सम्यग्घृतं वा साधयेत्सुधीः ।
 तुम्बुरुणि त्रिलवणं यवानी पुष्कराह्वयम् ॥५॥

यवक्षाराभयाहिङ्गुविडङ्गानि समानि च ।
 त्रिवृत्तिभागा विज्ञेया सूक्ष्मचूर्णानि कारयेत् ६
 पिवेदुष्णेन तोयेन यवकायेन वा पिवेत् ।
 जयेत्सर्वाणि शूलानि शुल्माध्मानोदराणि च ॥
 चित्रको नागरं हिङ्गु पिप्पली पिप्पलीजटा ।
 चव्याजमोदा मरिचं प्रत्येकं कर्पसंमितम् ॥८॥
 स्वर्जिका च यवक्षारः सिन्धु सौवर्चलं विडम् ।
 सामुद्रिकं रोमकं च कोलमात्राणि कारयेत् ९
 एकीकृत्याखिलं चूर्णं भावयेन्मातुलुङ्गजैः ।
 रसैर्दाडिमजैर्वापि शोषयेदातपेन च ॥ १० ॥
 एतच्चूर्णं जयेद्गुल्मं ग्रहणीमामजां रुजम् ।
 अग्निं च कुरुते दीप्तं रुचिकृत्कफनाशनम् ११
 सैन्धवं पिप्पलीमूलं पिप्पली चव्याचित्रकम् ।
 शुण्ठी हरीतकी चेति क्रमवृद्धानि चूर्णयेत् १२
 वडवानलनामैतच्चूर्णं स्यादग्निदीपनम् ।

अजमोदा विडङ्गानि सैन्धवं देवदारु च ॥१३॥
 चित्रकः पिप्पलीमूलं शतपुष्पा च पिप्पली ।
 मरिचं चेति कर्पाशं प्रत्येकं कारयेद्बुधः १४
 कर्पास्तु पञ्च पथ्याया दश स्युर्वृद्धदारुकात् ।
 नागराद्य दशैव स्युः सर्वाण्येकत्र चूर्णयेत् १५
 पिवेत्कोष्णजलेनैव चूर्णं श्वयधुनाशनम् ।
 आमवातरुजं हन्ति संधिपीडां च गृध्रसीम् ॥
 कटिपृष्ठगुदस्थां च जङ्घयोश्च रुजं जयेत् ।
 तूर्णीं प्रतूर्णीं विश्वार्चीं कफवातामयाञ्जयेत् ॥
 समेन वा गुडेनास्य वट्कान्कारयेद्विपक्व ।
 शुण्ठी सौवर्चलं हिङ्गु दाडिमं चाम्लवेतसम् ॥
 चूर्णमुष्णाम्बुना पेयं श्वासहृद्रोगशान्तये ।
 हिङ्गु पाठाभया धान्यं दाडिमं चित्रकः शठी ॥
 अजमोदा त्रिकटुकं हृषुपा चाम्लवेतसम् ।
 अजगन्धा तित्तिडीकं जीरकं पाप्करं वचा ॥

चज्यं क्षारद्वयं पञ्च लवणानि विचूर्णयेत् ।
 प्राग्भोजनस्य मध्ये वा चूर्णमेतत्प्रयोजयेत् २१
 पिवेद्वा जीर्णमघेन तत्रेणोणोदकेन वा ।
 गुल्मे वातकफोद्भूते हृद्ग्रहेऽष्टीलिकासु च २२
 हृद्गतिपार्श्वशूलेषु शूले च गुदयोनिजे ।
 मूत्रकृच्छ्रे तथानाहपाण्डुरोगेऽहचौ तथा २३
 हिक्कायां यकृति श्लीहि कासे श्वासे गलग्रहे ।
 ग्रहण्यर्शाविकारेषु चूर्णमेतत्प्रशस्यते ॥ २४ ॥
 भावितं मातुलङ्गस्य बहुशः स्वरसेन वा ।
 कुर्याच्च गुटिकां वैद्यो वातश्लेष्मज्वरापहाम् ॥
 यवानी दाडिमं शुण्ठी तिन्तिडीकाम्लवेतसौ ।
 बदराम्लं च कुर्यात् चतुःशाणमितानि च २५
 सार्धद्विशार्णं मरिचं पिप्पली दशशाणिका ।
 त्वक्सौवर्चलधान्याकं जीरकं द्विद्विशानकम् ॥
 चतुःपष्टिभित्तैः शाणैः शर्करामत्र योजयेत् ।

चूर्णितं सर्वमेकत्र यवानीखाण्डवाभिधम् २८
 चूर्णं जयेत्पाण्डुरोगं हृद्रोगं ग्रहणीं ज्वरम् ।
 छर्दिशोपातिसारांश्च ग्रीहानाहविक्लव्यताः २९
 अरुचिं शूलमन्दाग्निमर्शोजिह्वागलामयान् ।
 तालीसं मरिचं शृण्ठी पिप्पली वंशरोचना ॥
 एकद्वित्रिचतुःपञ्चकपैर्भागान्प्रकल्पयेत् ।
 एलातचोस्तु कर्पूरं प्रत्येकं भागमाहरेत् ३१
 द्वात्रिंशत्कर्पतुलिता प्रदेया शर्करा बुधैः ।
 तालीसाद्यभिर्दं चूर्णं रोचनं पाचनं स्मृतम् ॥
 कासश्वासज्वरहरं छर्द्यतीसारनाशनम् ।
 शोषाध्मानहरं ग्रीहग्रहणीपाण्डुरोगजित् ३३
 पयसा वा शर्करां चूर्णं सिपेत्स्याद्गुटिका ततः
 सितोपला षोडश स्यादष्टौ स्याद्द्वंशरोचना ॥
 पिप्पली स्याच्चतुष्कर्पा स्यादेला च द्विकार्पिकी
 एकः कर्पस्तत्रः कार्यश्चूर्णयेत्सर्वमेकतः ॥३५॥

मध्यमखण्डे पष्ठोऽध्यायः । १२९

सितोपलादिकं चूर्णं मधुसर्पियुतं लिहेत् ।
श्वासकासक्षयहरं हस्तपादाङ्गदाहजित् ॥३६॥
मन्दार्णि सुप्तजिह्वतं पार्श्वशूलमरोचकम् ।
ज्वरमूर्द्धगतं रयतं पित्तमाशु व्यपोहति ॥३७॥
सामुद्रलवणं कार्यमष्टकर्मितं बुधैः ।
पञ्च सौवर्चलं ग्राह्यं विडं सैन्धवधान्यके ३८
पिप्पली पिप्पलीभूलं कृष्णजीरकपत्रकम् ।
नागकेशरतालीसमम्लवेतसकं तथा ॥ ३९ ॥
द्विकर्ममात्राण्येतानि प्रत्येकं कारयेद्बुधः ।
मरिचं जीरकं विश्वमेकैकं कर्ममात्रकम् ॥४०॥
दाडिमं स्याच्चतुष्कर्षं खगेला चार्धकार्पकी ।
एतच्चूर्णीकृतं सर्वं लवणं भास्कराभिधम् ४१
शाणप्रमाणं देयं तु मस्तुतक्रसुरासवैः ।
चातश्लेष्मभवं मुल्यं ष्ठीहानमुदरसपम् ॥४२॥
अशीति ग्रहणीं कुष्ठं विवन्धं च भगन्दरम् ।

शोफं शूलं श्वासकासावामवातं च हृद्भुजम् ॥
 मन्दाग्निं नाशयेदेतद्दीपनं पाचनं परम् । .
 सर्वलोकहितार्थाय भास्करेणोदितं पुरा ४४
 एलाग्रियङ्गुमुस्तानि कोलमज्जा च पिप्पली ।
 श्रीचन्दनं तथा लाजा लवङ्गं नागकेशरम् ४५
 एतच्चूर्णीकृतं सर्वं सिताक्षौद्रयुतं लिहेत् । .
 वातपित्तकफोज्झतां छर्दिं हन्त्यतिवेगतः ४६
 मूलं पत्रं फलं पुष्पं त्वचं निम्बात्समाहरेत् ।
 सूक्ष्मचूर्णमिदं कुर्यात्पलैः पञ्चदशोन्मितैः ४७
 लोहभस्महरीतक्यौ चक्रमर्दकचित्रकौ ।
 भल्लातकं विडङ्गानि शर्करामलकं निशा ४८
 पिप्पली मरिचं शुण्ठी वाकुची कुतमालकः ।
 गोक्षुरश्च पलोन्मानमेकैकं कारयेद्बुधः ॥४९॥
 सर्वमेकीकृतं चूर्णं भृङ्गराजेन भावयेत् ।
 अष्टभागावशिष्टेन खदिरासनवारिणा ॥५०॥

भावयित्वा च संशुष्कं कर्षमात्रं ततः पिवेत् ।
 खदिरासनतोयेन सर्पिषा पयसाथवा ॥५१॥
 मासेन सर्वकुष्ठानि विनिहन्ति रसायनम् ।
 पञ्चनिम्बमिदं चूर्णं सर्वरोगप्रणाशनम् ॥५२॥
 शतावरी गोक्षुरश्च बीजं च कपिकच्छुजम् ।
 गाङ्गेरुकी चातिवलाबीजमिक्षुरकोद्भवम् ॥५३॥
 चूर्णितं सर्वमेकत्र गोदुग्धेन पिवेन्निशि ।
 न तृप्तिं याति नारीभिर्नरश्चूर्णप्रभावतः ५४
 अश्वगन्धा दशपला तन्मात्रो वृद्धदारुकः ।
 चूर्णीकृत्योभयं विद्वान्घृतभाण्डे निधापयेत् ॥
 कर्पकं पयसा पीत्वा नारीभिर्नैव तृप्यति ।
 अगता प्रमदां भूयाद्वलीपलितवर्जितः ॥५६॥
 मुसलीकन्दचूर्णं तु शुद्धचीसत्त्वसंयुतम् ।
 वानरीगोक्षुराभ्यां च शाल्मलीशर्करामलैः ॥
 आलोड्य घृतदुग्धेन पाययेत्कामवर्धनम् ।

चित्रकं त्रिफला मुस्तं विडङ्गं ज्यूपणानि च ॥
 समभागानि कार्याणि नव भागा हतायसः ।
 एतदेकीकृतं चूर्णं मधुसर्पिर्युतं लिहेत् ॥५९॥
 गोमूत्रमथवा तक्रमनुपाने प्रशस्यते ।
 पाण्डुरोगं जयत्युग्रं हृद्रोगं च भगन्दरम् ६०
 शोयकुष्ठोदराशांसि मन्दाग्निमरुचिं कृमीन् ।
 आकारकरभः शुण्ठी कङ्कोलं कुङ्कुमं कणा ॥
 जातीफलं लवङ्गं च चन्दनं चेति कार्पिकान् ।
 चूर्णानि मानतः कुर्यादहिफेनं पलोन्मितम् ॥
 सर्वमेकीकृतं चूर्णं मापैकं मधुना लिहेत् ।
 शुक्रस्तम्भकरं चूर्णं पुंसामानन्दकारकम् १६३
 नारीणां प्रीतिजननं सेवेत निशि कामुकः ।
 इति श्रीशार्ङ्गधरसंहितायां त्रिकित्सास्थाने द्वितीयदण्डे
 चूर्णकल्पना नाम पष्ठोऽध्यायः ।

अथ सप्तमोऽध्यायः ।

तत्र वटककल्पना

वटकाश्चाथ कथ्यन्ते तन्नाम गुटिका वटी ।
 मोदको वटिका पिण्डी गुडो वर्तिस्त्वथोच्यते ।
 लेहवत्साध्यते बह्वौ गुडो वा शर्करायवा ।
 गुग्गुलुर्वा क्षिपेत्तत्र चूर्णं तन्निर्मिता वटी ॥२॥
 कुर्यादवह्निसिद्धेन कचिद्गुग्गुलुना वटीम् ।
 द्रवेण मधुना वापि गुटिकां कारयेद्बुधः ॥३॥
 सिता चतुर्गुणा देया वटीषु द्विगुणो गुडः ।
 चूर्णाञ्चूर्णसमः कार्यो गुग्गुलुर्मधु तत्समम् ४
 द्रवं च द्विगुणं देयं मोदकेषु भिषग्वरैः ।
 कर्षप्रमाणा तन्मात्रा बलं दृष्ट्वा प्रयुज्यते ॥५॥
 इन्द्रवारुणिका मुस्तं शृण्ठी दन्ती हरितकी ।
 त्रिवृत्सटी विडङ्गानि गोक्षुरश्चित्रकस्तथा ॥६॥

तेजोद्वा च द्विकर्षाणि पृथग्द्रव्याणि कारयेत् ।
 मूरणस्य पलान्यष्टौ वृद्धदारु चतुष्पलम् ॥७॥
 चतुष्पलं स्याद्भ्रष्टातः काथयेत्सर्वमेकतः ।
 जलद्रोणे चतुर्थांशं गृह्णीयात्काथमुत्तमम् ॥८॥
 काथद्रव्यान्निगुणितं गुडं क्षिप्वा पुनः पचेत् ।
 सम्यक्पक्वं च विज्ञाय चूर्णमेतत्प्रदापयेत् ॥९॥
 चित्रकन्निवृत्तादन्तीतेजोद्वापलिकाः पृथक् ।
 पृथक्चित्रपलिकाः कार्या व्योपैलामरिचक्षचः ॥
 निक्षिपेन्मधु शीते च तस्मिन्पस्थप्रमाणतः ।
 एवं सिद्धो भवेच्छ्रीमान्बाहुशालगुडः शुभः ॥
 जयेदर्शांसि सर्वाणि गुल्मं वातोदरं तथा ।
 आमवातप्रतिश्यायग्रहणीक्षयपीनसान् ॥१०॥
 हलीमकं पाण्डुरोगं प्रमेहं च रसायनम् ।
 मरिचं कर्षमाणं स्यात्पिप्पली कर्षसंभिता ११
 अर्धकर्षो यवक्षारः कर्षयुग्मं च दाडिमम् ।

एतच्चूर्णोक्तं युज्यादष्टकर्मगुडेन हि ॥ १४ ॥

शाणप्रमाणं गुटिकां कृत्वा वक्त्रे विधारयेत् ।

अस्याः प्रभावात्सर्वेऽपि कासा यान्त्येव सं-

सयम् ॥ १५ ॥

गुडशुण्ठीशिवामुस्तेगुटिकां धारयेन्मुखे ।

श्वासकासेषु सर्वेषु विभीतं चापि केवलम् १६

आमलं कमलं कुष्ठं लाजाश्च वटरोहकम् ।

एतच्चूर्णस्य मधुना गुटिकां धारयेन्मुखे ॥ १७ ॥

तृणां शृङ्गा हन्त्येषा मुखशोषं च दारुणम् ।

विद्वङ् नागरं कृष्णं पथ्यायलविभीतकौ १८

वचा गुडूची भल्लातं सविषं चात्र योजयेत् ।

एतानि समभागानि गोमूत्रेणैव पेपयेत् ॥ १९ ॥

गुज्जाभा गुटिकां कार्या दद्यादाद्रिकर्जं रसः ।

एकामजीर्णगुल्मेषु द्वे विपूच्यां च दापयेत् २०

तिस्रश्च सर्पदष्टे तु चतस्रः सांनिपातिके ।

वटी संजीवनी नाम्ना संजीवयति मानवम् ॥
 व्योपाम्लवेतसं चव्यं तालीसं चित्तकं तथा ।
 जीरकं तिन्तिडीकं च प्रत्येकं कर्षभागिकम् २२
 त्रिमुगन्धं त्रिशाणं स्याद्गुडं स्यात्कर्षविंशतिः ।
 व्योपादिगुटिका सामपीनसम्भासकासजित् ॥
 रुचिस्वरकराख्याता प्रतिश्यायप्रणाशिनी ।
 आमेषु सगुडां शुण्ठीमजीर्णे गुडपिप्पलीम् ॥
 कुच्छ्रे जीरगुडं दद्यादर्शःसु सगुडाभयाम् ।
 वृद्धदारकभल्लातशुण्ठीचूर्णेन योजितः ॥२५॥
 मोदकः सगुडो हन्यात्पट्टिधार्शःकृतां रुजम् ।
 शुष्कमूरणचूर्णस्य भागान्द्वात्रिंशदाहरेत् २६
 भागान्पोडश चित्रस्य शुण्ठ्या भागचतुष्टयम् ।
 द्वौ भागौ परिचस्यापि सर्वाण्येकत्र चूर्णयेत् ॥
 गुडेन पिण्डिकां कुर्यादर्शसां नाशनीं पराम् ।
 मूरणो वृद्धदारुय भागैः पोडशभिः पृथक् २८

मुसलीचित्रकौ ज्ञेयावष्टभागमितौ पृथक् ।
 शिवा विभीतकी धात्री विडङ्गं नागरं कणा ॥
 भञ्जातः पिप्पलीमूलं तालीसं च पृथक्पृथक् ।
 चतुर्भागप्रमाणानि त्वमेला मरिचं तथा ॥ ३० ॥
 द्विभागमात्राणि पृथक्त्वतस्तेकत्र चूर्णयेत् ।
 द्विगुणेन गुडेनाथ वटकान्कारयेद्दुधः ॥ ३१ ॥
 प्रबलाग्निकरा एते तथाशौनाशनाः परम् ।
 ग्रहणीं वातकफजां श्वासं कासं क्षयामयम् ३२
 श्लीहानं श्लीपदं शोथं हिक्कां मेहं भगन्दरम् ।
 निहन्पुः पलितं वृष्यास्तथा मेध्या रसायनाः ॥
 त्रिफला त्र्युषणं चर्व्यं पिप्पलीमूलचित्रकौ ।
 दाह माक्षिकधातुस्त्वग्दार्ढ्यं मुस्तं विडङ्गकम् ॥
 प्रत्येकं कर्पमात्राणि सर्वं द्विगुणितं तथा ।
 मण्डूरं चूर्णयेच्छुद्धं गोमूत्रेऽष्टगुणे क्षिपेत् ३५
 पक्ता च वटकान्कृता दद्याच्चत्रानुपानतः ।

कामलापाण्डुमेहार्शःशोथकुष्ठकफामयान् ३६
 ऊरुस्तम्भमजीर्णं च ग्रीहानं नाशयन्ति च ।
 सौद्राद्विगुणितं सर्पिर्घृताद्विगुणपिप्पली ३७
 सिता द्विगुणिता तस्याः क्षीरं देयं चतुर्गुणम् ।
 चातुर्जातं सौद्रतुल्यं पक्त्वा कुर्याच्च मोदकान् ॥
 धातुस्थांश्च ज्वरान्सर्वाञ्श्वासं कासं च पा-
 ण्डुताम् ।

धातुक्षयं वह्निमान्द्यं पिप्पलीमोदको जयेत् ३९
 चन्द्रप्रभा वचा मुस्तं भूनिम्बाऽमृतदारुकम् ।
 हरिद्राऽतिविषा दार्वी पिप्पलीमूलचित्रकां ४०
 धान्यकं त्रिफला चव्यं विडङ्गं गजपिप्पली ।
 व्योषं माक्षिकधातुश्च द्वौ सारौ लवणत्रयम् ४१
 एतानि शाणमात्राणि प्रत्येकं कारयेद्बुधः ।
 त्रिवृद्धन्तीपत्रकं च त्रगेला वंशरोचना ॥४२॥
 प्रत्येकं कर्षमात्राणि कुर्यादेतानि बुद्धिमान् ।

द्विकर्पं हतलोहं स्याच्चतुष्कर्पा सिता भवेत् ४३
 शिलाजतष्ट्रकर्पं स्यादष्टौ कर्पाश्च गुग्गुलोः ।
 एभिरेकत्र संक्षुण्णैः कर्तव्या छटिका शुभा ४४
 चन्द्रप्रभेति विख्यातां सर्वरोगप्रणाशिनी ।
 प्रमेहान्निबशति कृच्छ्रं मूत्रापातं तथाश्मरीम् ॥
 विबन्धानाहशूलानि मेहनग्रन्थिमर्बुदम् ।
 अण्डवृद्धिं तथा पाण्डुं कामलां च हलीमकम् ४६
 अन्नवृद्धिं कटीशूलं श्वासं कासं विचर्चिकाम् ।
 कुष्ठान्यर्शांसि कण्ठं च श्लीहोदरभगन्दरम् ४७
 दन्तरोगं नेत्ररोगं स्त्रीणामार्तवजां रुजम् ।
 पुंसां शुक्रगतान्दोषान्मन्दाग्निमरुचिं तथा ४८
 घातुं पित्तं कफं हन्याद्बल्या वृज्या रसायनी ।
 चन्द्रप्रभायां कर्पस्तु चतुःशाणो विधीयते ४९
 यवानी जीरकं धान्यं मरीचं गिरिकर्णिका ।
 अजमोदोपकुञ्जी च चतुःशाणाः पृथक्पृथक् ॥

हिङ्गु पदशाणिकं कार्यं क्षारौ लवणपञ्चकम् ।
 त्रिवृक्षाष्टमितैः शाणैः प्रत्येकं कल्पयेत्सुधीः ॥
 दन्ती शटी पौष्करं च विडङ्गं दाडिमं शिवा ।
 चित्रोऽम्लवेतसः भुण्ठी शाणैः पोटशभिः पृथक्
 बीजपूररसेनैषां गुटिकां कारयेद्बुधः ।
 घृतेन पयसा मधैरम्लैरुष्णोदकेन वा ॥ ५३ ॥
 पिवेत्काङ्गायनप्रोक्तां गुटिकां गुल्मनाशिनीम् ।
 मद्येन वातिकं गुल्मं गोक्षीरेण च पित्तिकम् ॥
 मूत्रेण कफगुल्मं च दशमूलैस्त्रिदोषजम् ।
 उष्ट्रीदुग्धेन नारीणां रक्तगुल्मं निवारयेत् ॥
 हृद्रोगं ग्रहणीं शूलं क्रिमीनशांसि नाशयेत् ।
 नागरं पिप्पलीमूलं पिप्पली चव्यचित्रकौ ५६
 भृष्टं हिद्वज्जमोदा च सर्पपा जीरकद्वयम् ।
 रेणुकेन्द्रयत्राः पाठा विडङ्गं मज्जपिप्पली ॥ ५७ ॥
 कटुकातिविषा भार्द्री वचा मूर्वेति भागतः ।

मत्त्येकं शाणिकानि स्युर्द्रव्याणीमानि विंशतिः
 द्रव्येभ्यः सकलेभ्यश्च त्रिफला द्विगुणा भवेत् ।
 एभिश्चूर्णकृतैः सर्वैः सप्तो देयश्च गुग्गुलुः ॥
 वङ्गं रौप्यं च नागं च लोहसारस्तथाभ्रकम् ।
 मण्डूरं रससिन्दूरं मत्त्येकं पलसंमितम् ॥६०॥
 गुडपाकसमं कृत्वा इमं दद्याद्यथोचितम् ।
 एकपिण्डं ततः कृत्वा धारयेद्भुतभाजने ॥६१॥
 गुटिकाः शाणमात्रास्तु कृत्वा ग्राह्या यथोचिताः
 गुग्गुलुर्योगराजोऽयं त्रिदोषघ्नो रसायनः ६२
 मैथुनाहारपानानां त्यागो नैवात्र विद्यते ।
 सर्वान्वातामयान्कुष्ठानर्शांसि ग्रहणीगदम् ६३
 ममेहं वातरक्तं च नाभिरूलं भगन्दरम् ।
 उदावर्त्तं क्षयं शुल्मपपस्मारमुरोग्रहम् ॥ ६४ ॥
 मन्दाग्निश्वासकासाश्च नाशयेदरुचिं तथा ।
 रेतोदोषहरः पुंसां रजोदोषहरः स्त्रियाम् ६५

पुंसामपत्यजनको बन्ध्यानां गर्भदस्तथा ।
 रास्त्रादिकाथसंयुक्तो विविधं हन्ति मारुतम् ॥
 काकोल्यादिश्रुतात्पित्तं कफमारग्वधादिना ।
 दार्वाश्रुतेन मेहांश्च गोमूत्रेण च पाण्डुताम् ६७
 मेदोवृद्धिं च मधुना कुष्ठं निम्बश्रुतेन वा ।
 छिन्नकायेन वातासं शोथं शूलं कणाश्रुतात् ॥
 पाटलाकायसहितो विपं मूपकजं जयेत् ।
 त्रिफलाकायसहितो नेत्रार्तिं हन्ति दारुणाम् ॥
 पुनर्नवादिकायेन हन्यात्सर्वोदराण्यपि ।
 त्रिफलायास्त्रयः प्रस्थाः प्रस्थैकममृता भवेत् ॥
 संकुट्य लोहपात्रे तु सार्धद्रोणाम्बुना पचेत् ।
 जलमर्धश्रुतं ज्ञात्वा गृहीयादस्त्रगालितम् ॥७१॥
 ततः काये क्षिपेच्छुद्धं गुग्गुलुं प्रस्थसंमितम् ।
 पुनः पचेदयःपात्रे दर्व्या संघट्टयेन्मुहुः ॥७२॥
 सान्द्रीभूतं च तं ज्ञात्वा गुडपाकसमाकृतिम् ।

चूर्णीकृत्य ततस्तत्र द्रव्याणीमानि निक्षिपेत् ॥
 त्रिफला द्विपला ज्ञेया गुहूची पलिका मता ।
 षडक्षं ज्यूपणं प्रोचतं विडङ्गानां पलार्धकम् ७४
 दन्ती कर्पमिता कार्या त्रिष्टत्कर्पमिता स्मृता ।
 ततः पिण्डीकृतं सर्वं घृतपात्रे विनिक्षिपेत् ७५
 गुटिकाः शाणिकाः कार्या गुड्यादोपाद्यपेक्षया
 अनुपाने भिषग्दद्यात्कोणं नीरं पयोऽथवा ॥
 मज्जिष्ठादिशृतं चापि युक्तियुक्तमवः परम् ।
 जयेत्सर्वाणि कुष्ठानि वातरक्तं त्रिदोषजम् ॥
 सर्वव्रणानि गुल्मांश्च प्रमेहपिटिकास्तथा ।
 प्रमेहोदरमन्दाग्रिकासम्भवधुपाण्डुजान् ॥७८॥
 हन्ति सर्वामयान्नित्यमुपयुक्तो रसायनम् ।
 केशोरिकाभिधानोऽयं गुग्गुलुः कान्तिकारकः

१ गुग्गुलुर्विशेषणमिदं रसायनरूपः केशोरिकाभिधानो
 गुग्गुलुरूपयुक्त इति योजना

वासादिना नेत्रगदान्गुल्मादीन्वरुणादिना ।
 काथेन खदिरस्यापि त्रणकुष्ठानि नाशयेत् ॥
 अम्लं तीक्ष्णमजीर्णं च व्यवायं श्रममातपम् ।
 मद्यं रोपं त्यजेत्सम्यग्गुणार्थं पुरसेवकः ८१
 त्रिपलं त्रिफलाचूर्णं कृष्णाचूर्णं पलोन्मितम् ।
 गुग्गुलुः पाञ्चपलिकः क्षोदयेत्सर्वमेकतः ८२
 ततस्तु गुटिकां कृत्वा प्रयुज्याद्बह्व्ययेक्षया ।
 भगन्दरं गुल्मशोथावशांसि च विनाशयेत् ८३
 अष्टाविंशतिसंख्यानि पलान्यानीय गोक्षुरान्
 विपचेत्पद्मगुणे नीरे कायो ग्राह्योऽर्धशेषितः ॥
 ततः पुनः पचेत्तत्र पुरं सप्तपलं क्षिपेत् ।
 गुडपाकसमाकारं कृत्वा तत्र विनिक्षिपेत् ८५
 त्रिकटु त्रिफला मुस्तं चूर्णितं पलसप्तकम् ।
 ततः पिण्डीकृतस्यास्य गुटिकामुपयोजयेत् ८६
 हन्यात्प्रमेहं कृच्छ्रं च प्रदरं मूलघातकम् ।

वातासं वातरोगांश्च शुक्रदोषं तथाश्मरीम् ८७
 त्रिफलाष्टपला कार्या भक्ष्यातं च चतुष्पलम् ।
 वाकुची पञ्चपलिका विडङ्गानां चतुष्पलम् ॥
 हतलौहं त्रिवृच्चैव शुग्गुलुश्च शिलाजतु ।
 एकैकं पलमात्रं स्यात्पलाष्टं पौष्करं भवेत् ८९
 चित्रकस्य पलार्धं स्याद्विशालं मरिचं भवेत् ।
 नागरं पिप्पली मुस्ता तमेलापत्रकुङ्कुमम् ॥९०॥
 शाणोन्मितं स्यादेकैकं चूर्णयेत्सर्वमेकतः ।
 ततस्त्वत्प्रसिपेच्चूर्णं पक्वखण्डे च तत्समे ॥९१॥
 मीदकान्पलिकान्कृत्वा मयुञ्जीति यथोचितम् ।
 हन्युः सर्वाणि कुष्ठानि त्रिदोषप्रभवामयान् ॥
 भगन्दरप्लीहगुल्माजिहातालुगलापयान् ।
 शिरोऽसिभ्रूगतान् रोगानन्यान्पृष्ठगतानपि ९३
 प्राग्भोजनस्य देयं स्यादधःकायस्थिते गदे ।
 भेषजं भक्तमध्ये च रोमे जठरसंस्थिते ॥९४॥

भोजनस्योपरि ग्राह्यमूर्द्धजन्तुगदेषु च ।
 काश्चनारत्नचो ग्राह्यं पलविंशतिकं बुधैः ॥९५॥
 त्रिफला पट्पला कार्या त्रिकटु स्यात्पलत्रयम् ।
 पलैकं वरुणं कुर्यादेलातवपत्रकं तथा ॥९६॥
 एकैकं कर्पमात्रं स्यात्सर्वाण्येकत्र चूर्णयेत् ।
 यावच्चूर्णमिदं सर्वं तावन्मात्रस्तु गुग्गुलुः ९७
 संकुट्य सर्वमेकत्र पिण्डं कृत्वा च धारयेत् ।
 गुदिकाः शाणिकाः कार्याः प्रातर्ग्राह्या यथो-
 चिताः ॥ ९८ ॥
 गण्डमालां जयत्पुग्रामपचीमर्षुदानि च ।
 ग्रन्थीन्त्रणानि गुल्मांश्च कुष्ठानि च भगन्दरम् ॥
 प्रदेयश्चानुपानार्थं कायो मुण्डनिकाभवः ।
 कायः खदिरसारस्य पथ्याकाथोष्णकं जलम् ॥
 निस्तुर्पं मापचूर्णं स्यात्तथा गोधूमसंभवम् ।
 निस्तुर्पं यवचूर्णं च शालितण्डुलजं तथा ॥१॥

मध्यमखण्डेऽष्टमोऽध्यायः । १४७

सूक्ष्मं च पिप्पलीचूर्णं पलिकान्युपकल्पयेत् ।
एतदेकीकृतं सर्वं भर्जयेद्गोघृतेन च ॥ २ ॥
अर्धमात्रेण सर्वेभ्यस्ततः खण्डं समं क्षिपेत् ।
जलं च द्विगुणं दत्त्वा पाचयेत्तं शर्नः शर्नः ३
ततः पक्वं समुद्धृत्य वृचान्कुर्वीत मोदकान् ।
मुक्त्वा सायं पलैकं च पिबेत्सीरं चतुर्गुणम् ४
वर्जनीयौ विशेषेण क्षाराम्लौ द्वौ रसावपि ।
कृत्वैवं रमयेन्नारीर्विहीर्न क्षीयते नरः ॥ १०५ ॥

इति श्रीशास्त्रं परमंहितायां त्रिकित्तास्थाने द्वितीयखण्डे
वटककल्पना नाम सप्तमोऽध्यायः ।

अथाष्टमोऽध्यायः ।

तत्राक्लेदकल्पना

कायादीनां पुनः पाकाद्धनत्वं सा रसक्रिया ।
सोऽक्लेदश्च लेहः स्यात्तन्मात्रा स्यात्पलोन्मिता
सिता चतुर्गुणा कार्या चूर्णाच्च द्विगुणो गुडः ।

द्रवं चतुर्गुणं दद्यादिति सर्वत्र निश्चयः ॥ २ ॥
 सुपक्वे तन्तुमत्त्वं स्यादवलेहेऽप्सु मज्जनम् ।
 खरत्नं पीडितं गुद्रागन्धवर्णरसोद्भवः ॥ ३ ॥
 दुग्धमिक्षुरसो यूषो पञ्चमूलकपायजः ।
 वासाकाथो यथायोग्यमनुपानं प्रशस्यते ॥ ४ ॥
 कण्टकारीतुलां नीरद्रोणे पक्त्वा कपायकम् ।
 पादशेषं गृहीत्वा च तस्मिंश्चूर्णानि दापयेत् ५
 पृथक्पलानि चैतानि गुड्डीचिव्यचित्रकाः ।
 सुस्तं कर्कटशृङ्गी च ज्यूषणं धन्वयासकः ॥ ६ ॥
 भाङ्गीं राल्ना सटी चैव शर्करा पलविंशतिः ।
 मत्स्यैकं च पलान्यष्टौ प्रदद्याद्भृततैलयोः ॥ ७ ॥
 पक्त्वा लेहत्वमानीय शीते मधुपलाष्टकम् ।
 चतुष्पलं तुगाक्षीर्याः पिप्पलीनां चतुष्पलम् ॥
 सिद्ध्वा निदध्यात्सुहृदे मृन्मये भाजने शुभे ।
 लेहोऽयं हन्ति हिकार्तिश्वासकासानशेषतः ॥

पाटलाऽरणिकाश्मर्याविल्वारलुकगोक्षुराः ।
 पण्यौ बृहत्यौ पिप्पल्यः शृङ्गी द्राक्षामृताभयाः॥
 बलाभूम्यामलीवासा ऋद्धिर्जीवन्तिका शठी ।
 जीवकर्पभकौ मुस्तं पाँष्करं काकनासिका ११.
 मुद्गपर्णी माषपर्णी विदारी च पुनर्नवा ।
 काकोल्यौ कमलं मेदे सूक्ष्मैलागरुचन्दनम् १२
 एकैर्कं पलसंमानं स्थूलचूर्णितमौपथम् ।
 एकीकृत्य बृहत्पात्रे पञ्चामलशतानि च ॥१३॥
 पचेद्गोणजले क्षिप्वा ग्राह्यमष्टांशशेषितम् ।
 ततस्तु तान्यामलानि निष्कुलीकृत्य वाससा ॥
 दृढहस्तेन संपीड्य क्षिप्वा तत्र ततो घृतम् ।
 पलसप्तमितं तानि किञ्चिद्भृष्टाल्पवह्निना १५
 ततस्तत्र क्षिपेत्कार्यं खण्डं चार्धतुलोन्मितम् ।
 लेहवत्साधयित्वा च चूर्णानीमानि दापयेत् ॥
 पिप्पली द्विपला देया तुगाक्षीरी चतुष्पला ।

प्रत्येकं च त्रिशाणं स्याच्चगेलापत्रकेशराः १७
 ततस्तेकीकृते तस्मिन्निषेत्सौद्रं च पदपलम् ।
 इत्येतच्च्यवनप्रोक्तं च्यवनप्राञ्जसंज्ञितम् ॥१८॥
 लेहं वह्निबलं दृष्ट्वा खादेत्संक्षीणो रसायनम् ।
 बालवृद्धक्षतक्षीणा नारीक्षीणाश्च शोषिणः १९
 हृद्रोगिणः स्वरक्षीणा ये नरास्तेषु युज्यते ।
 कासं श्वासं पिपासां च वातास्रमुरसो ग्रहम् २०
 वातं पित्तं शुक्रदोषं मूत्रदोषं च नाशयेत् ।
 मेधां स्मृतिं स्त्रीषु हर्षं कान्तिं वर्णप्रसन्नताम् २१
 अस्य प्रयोगादाप्नोति नरोऽजीर्णविवर्जितः ।
 निष्कुलीकृत्य कृष्णान्दखण्डान्पलशतं पचेत् २२
 निक्षिप्य द्वितुलं नीरमर्दशिष्टं च घृणते ।
 तानि कृष्णान्दखण्डानि पीडयेद्दृढवाससा २३
 आतपे शोषयेत्किञ्चिच्छूलार्धेदुग्धो व्यथेत् ।
 शिखां साध्वकट्यादे च दद्यादष्टपलं घृतम् २४

तेन किञ्चिद्भर्जयित्वा पूर्वोक्तं च जलं क्षिपेत् ।
खण्डं पलशतं दत्त्वा सर्वमेकत्र पाचयेत् ॥२५॥

सुपक्वे पिप्पलीशृण्ठीजीराणां द्विपलं पृथक् ।
पृथक्पलार्धं धान्याकं पत्रैला मरिचं त्वचम् २६
चूर्णीकृत्य क्षिपेत्तत्र घृतार्धं सौद्रमावपेत् ।

खादेदग्निबलं दृष्ट्वा रक्तपित्ती ज्वरी क्षयी २७
शोषतृष्णाभ्रमच्छर्दिभ्वासकासक्षतातुरः ।

कूष्माण्डकावलेहोऽयं बालवृद्धेषु युज्यते ॥२८॥

उरःसन्धानकुट्टप्यो बृंहणो बलकृन्मतः ।

युक्त्या कूष्माण्डखण्डस्य सूरणं विपचेत्तुधीः ॥

अर्शसां मूढवातानां मन्दाग्नीनां च युज्यते ।

हरीतकीशतं भद्रं यवानामाढकं तथा ॥२९॥

पलानि दशमूलस्य विंशतिं च नियोजयेत् ।

चित्रकः पिप्पलीमूलपामार्गः शृठी तथा ३०

कपिकच्छः शङ्खपुष्पी भार्ङ्गी च गजपिप्पली ।

वला पुष्करमूलं च पृथग्द्विपलमात्रया ॥३२॥
 पचेत्पञ्चादके नीरे यवैः स्विन्नैः शृतं नयेत् ।
 तच्चाभयाशतं दद्यात्काये तस्मिन्विचक्षणः ३३
 सर्पिस्तैलाष्टपलकं क्षिपेद्गुडतुलां तथा ।
 पक्त्वा लेह्यत्वमानीय सिद्धे शीते पृथक्पृथक् ॥
 सौद्रं च पिप्पलीचूर्णं दद्यात्कुडवमात्रया ।
 हरीतकीद्वयं स्वादेत्तेन लेहेन नित्यशः ॥३५॥
 क्षयं कासं ज्वरं श्वासं हिक्काशोऽरुचिपिनिसान् ।
 ग्रहणीं नाशयेदेष बलीपलितनाशनः ॥ ३६ ॥
 बलवर्णकरः पुंतामबलेहो रसायनम् ।
 विहितोऽगस्त्यमुनिना सर्वरोगप्रणाशनः ३७
 कुटजस्रवतुलां द्रोणे जलस्य विपचेत्सुधीः ।
 कपायं पादशेषं च गृह्णीयाद्ब्रह्ममालितम् ३८
 त्रिशत्पलं गुडस्यात्र दत्त्वा च विपचेत्पुनः ।
 सान्द्रत्वमागतं ज्ञात्वा चूर्णानीमानि दापयेत् ३९

रसाञ्जनं मोचरसं त्रिकटु त्रिफला तथा ।
 लज्जालुं चित्रकं पाठां विल्वमिन्द्रयवं वचाम् ॥
 भल्लातकं प्रतिविषां विडङ्गानि च वालकम् ।
 मत्स्येकं पलसंमानं घृतस्य कुडवं तथा ॥ ४१ ॥
 सिद्धशीते ततो दद्यान्मधुनः कुडवं तथा ।
 जयेदेषोऽवलेहस्तु सर्वाण्यर्शांसि वेगतः ॥ ४२ ॥
 दुर्नामप्रभवान्रोगानतीसारपरोक्षकम् ।
 ग्रहणीं पाण्डुरोगं च रक्तपित्तं च कामलाम् ॥
 अम्लपित्तं तथा शोथं काश्यं चैव मवाहिकाम् ।
 अनुपाने प्रयोक्तव्यमाज्यं तक्रं पयो दधि ४४
 घृतं जलं वा जीर्णे च पथ्यभोजी भवेत्तरः ।
 कुटजत्वक्तुलामार्द्रां द्रोणनीरे विपाचयेत् ४५
 पादशेषं शृतं नीत्वा चूर्णान्येतानि दापयेत् ।
 लज्जालुर्धातकीं विल्वं पाठा मोचरसस्तथा ४६
 मुस्तं प्रतिविषा चैव मत्स्येकं स्यात्पलं पलम् ।

ततस्तु विपचेद्भूयो यावदर्वोप्रलेपनम् ॥ ४७॥
 जलेनच्छागदुग्धेन पीतो मण्डेन वा जयेत् ।
 सर्वातिसारान्धोरांस्तु नानावर्णान्सवेदनान् ॥
 असृग्दरं समस्तं च सर्वांशोसि श्रवाहिकाम् ।
 इति श्रीशार्ङ्गधरसंहितायां चिकित्सास्थाने द्वितीयसण्डे-
 ऽवलेहकल्पना नामाष्टमोऽध्यायः ।

अथ नवमोऽध्यायः ।

तत्र घृतादिकल्पना

कल्काच्चतुर्गुणीकृत्य घृतं वा तैलमेव च ।
 चतुर्गुणे द्रवे साध्यं तस्य मात्रा पलोन्मिता १
 निक्षिप्य काथयेत्तोयं काथ्यद्रव्याच्चतुर्गुणम् ।
 पादशिष्टं गृहीत्वा च स्नेहं तेनैव साधयेत् ॥ २॥
 चतुर्गुणं मृदुद्रव्ये कठिनेऽष्टगुणं जलम् ।
 अत्यन्तकठिने द्रव्ये नीरं षोडशकं मतम् ॥ ३॥
 तथा च मध्यमे द्रव्ये दद्यादष्टगुणं पयः ।

कर्पादितः पलं यावत्सिपेत्योऽष्टशकं जलम् ४
तदूर्ध्वं कुडवं यावद्भवेदष्टगुणं पयः ।

प्रस्थादितः सिपेन्नीरं खारी यावच्चतुर्गुणम् ५
अम्बुकाथरसैर्यत्र पृथक्स्लेहस्य साधनम् ।

कल्कस्यांशं तत्र दद्याच्चतुर्थं पष्ठमष्टमम् ॥ ६ ॥

दुग्धे दधिरसे तत्रे कल्को देयोऽष्टमांशकः ।

कल्कस्य सम्यक्पाकार्यं तोयमत्र चतुर्गुणम् ७

द्रवाणि यत्र स्नेहेषु पञ्चादीनि भवन्ति हि ।

तत्र स्नेहसमान्याहुर्नयापूर्वं चतुर्गुणम् ॥ ८ ॥

द्रवेण केवलेनैव स्नेहपाको भवेद्यदि ।

तत्राम्बुपिष्टः कल्कः स्याज्जलं चात्र चतुर्गुणम् ॥

काथेन केवलेनैव पाको यत्रेरितः क्वचित् ।

काथद्रव्यस्य कल्कोऽपि तत्र स्नेहे प्रमुज्यते ? ०

कल्कहीनस्तु यः स्नेहः स साध्यः केवले द्रवे ।

पुष्पकल्कस्तु यः स्नेहस्तत्र तोयं चतुर्गुणम् ??

ग्रहणीं भिन्नविदकं च नाशयेच्च प्रवाहिकाम् ।
 अश्वगन्धा तुलैका स्यात्तदर्धो गोक्षुरः स्मृतः॥
 यलामृता शालिपर्णी विदारी च शतावरी ।
 पुनर्नवाश्वत्थशुण्ठी काशमर्यास्तु फलान्यपि२८
 पद्मवीजं मापवीजं दद्यादशपलं पृथक् ।
 चतुर्द्रोणाम्भसा पक्त्वा पादशेषं शृतं नयेत्॥
 जीवनीयगणः कुष्ठं पद्मकं रक्तचन्दनम् ।
 पत्रकं पिप्पली द्राक्षा कपिकच्छुफलं तथा २०
 नीलोत्पलं नागपुष्पं सारिवे द्वे बले तथा ।
 पृथक्कर्षसमा भागाः शर्करायाः पलद्वयम् २१
 रसश्च पौण्ड्रकेषूणामाढकैकं समाहरेत् ।
 घृतस्य चाढकं दत्त्वा पाययेन्मृदुनाग्निना २२
 घृतमेतन्निहन्त्याशु रक्तपित्तगुरःक्षतम् ।
 हलीमकं पाण्डुरोगं वर्णभेदं स्वरक्षयम् ॥ २३॥
 वातरक्तं मूत्रकृच्छ्रं पार्श्वशूलं च कामलाम् ।

मध्यमखण्डे नवमोऽध्यायः । १९९

शुक्रक्षयसुरोदाहं कार्श्यमोजःक्षयं तथा ॥३४॥
स्त्रीणां चैवाप्रजातानां गर्भदं शुक्रदं नृणाम् ।
कामदेवघृतं नाम हृद्यं बल्यं रसायनम् ॥३५॥
त्रिफला द्वे निशे कौन्ती सारिवे द्वे प्रियङ्गुका ।
शालिपर्णी पृष्ठिपर्णी देवदान्येलवालुकम् ३६
नतं विशाला दन्ती च दाडिमं नागकेशरम् ।
नीलोत्पलैलामञ्जिष्ठाविडङ्गं कुष्ठपद्मकम् ॥३७॥
जातिपुष्पं चन्दनं च तालीसं बृहती तथा ।
एतैः कर्पसमैः कल्कैर्जलं दत्त्वा चतुर्गुणम् ३८
घृतमस्थं पचेद्दीमानपस्मारे ज्वरे क्षये ।
उन्मादे वातरक्ते च कासे मन्दानले तथा ३९
प्रतिश्याये कटीशूले तृतीयकचतुर्यके ।
मूत्रकृच्छ्रे विसर्पे च कण्डूपाण्ड्वामये तथा ४०
विपद्दये प्रमेहेषु सर्वथैवोपयुज्यते ।
बन्ध्यानां पुत्रदं भूतयक्षरक्षोहरं स्मृतम् ॥४१॥

स्नेहे स्नेहाष्टमांशश्च पुष्पकल्कः प्रयुज्यते ।
 वर्त्तिवत्स्नेहकल्कः स्याद्यदाङ्गुल्या विमर्दितः ।
 शब्दहीनोऽग्निनिक्षिप्तः स्नेहः सिद्धो भवेत्तदा
 यदा फेनोद्गमस्तैले फेनशान्तिश्च सर्पिणि १
 गन्धवर्णरसोत्पत्तिः स्नेहसिद्धिस्तदा भवेत् ।
 स्नेहपाकस्त्रिधा प्रोक्तो मृदुर्मध्यः खरस्तथा ।
 ईषत्सरसकल्कस्तु स्नेहपाको मृदुर्भवेत् ।
 मध्यपाकस्य सिद्धिश्च कल्के नीरसकोमले १
 ईषत्कठिनकल्कश्च स्नेहपाको भवेत्खरः ।
 तदूर्ध्वं दग्धपाकः स्यादाहकृन्निष्पयोजनः १
 आमपाकश्च निर्वायौ वह्निमान्धकरो गुरुः ।
 नस्यार्थं स्यान्मृदुः पाको मध्यमः सर्वकर्मसु ॥
 अभ्यङ्गार्थं खरः प्रोक्तो युङ्ग्यादेवं यथोचितम् ।
 घृततैलगुह्यादींश्च साधयेन्नैकवासरे ॥ १८ ॥
 प्रकुर्वन्त्युपिता ह्येते विशेषाद्गुणसंचयम् ।

पिप्पलीपिप्पलीमूलचव्यचित्तकनागरैः ॥१९॥
ससैन्धवैश्च पलिकैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ।
क्षीरं चतुर्गुणं दत्त्वा तद्भृतं ग्रीहनाशनम् ॥२०॥

विषमज्वरमन्दाग्निहरं रुचिकरं परम् ।
पिप्पली पिप्पलीमूलं चित्रको हस्तिपिप्पली ॥

श्वदंष्ट्रा नागरं धान्यं पाठा विल्वं यवानिका ।
द्रव्यैश्च पलिकैरेतैश्चतुःपष्टिपलं घृतम् ॥२२॥

घृताश्चतुर्गुणं दद्याच्चाक्षेरीस्वरसं युधः ।
तथा चतुर्गुणं दत्त्वा दधिसर्पिर्विपाचयेत् २३
शनैः शनैर्विपक्वतव्यं चाक्षेरीघृतमुत्तमम् ।

तद्भृतं कफवातघ्नं ग्रहण्यशोबिकारनुत् ॥२४॥
हन्त्यानाहगुदभ्रंशं मूत्रकृच्छ्रं प्रवाहिकाम् ।

मसूराणां पलशतं नीरद्रोणे विपाचयेत् ॥२५॥
पादशेषं शृतं नीत्वा दत्त्वा विल्वपलाष्टकम् ।

घृतप्रस्थं पचेत्तेन सर्वातीसारनाशनम् ॥२६॥

अमृताकाथकल्काभ्यां सक्षीरं विपचेदृतम् ।
 वातरक्तं जयत्याशु कुष्ठं जयति दुस्तरम् ४२
 सप्तच्छदः प्रतिविषा शम्पाकः कटुरोहिणी ।
 पाठा मुस्तमुशीरं च त्रिफला पर्पटस्तथा ॥४३॥
 पटोलनिम्बमञ्जिष्ठाः पिप्पली पञ्चकं शठी ।
 चन्दनं धन्वयासश्च विशाले द्वे निशे तथा ४४
 गुडूची सारिबे द्वे च मूर्वा वासा शतावरी ।
 त्रायन्तीन्द्रियवायष्टीभूनिम्बश्चाक्षभागकाः ४५
 धृतं चतुर्गुणं दद्यादृतादामलकीरसः ।
 द्विगुणः सर्पिपश्चात्त जलमष्टगुणं भवेत् ॥४६॥
 तत्सिद्धं पाययेत्सर्पिर्वातरक्तेषु सर्वथा ।
 कुष्ठानि रक्तपित्तं च रक्ताशंसि च पाण्डुताम् ॥
 हृद्रोगगुल्मवीसर्पमदरान्गण्डमालिकाम् ।
 क्षुद्ररोगाञ्ज्वरांश्चैव महातिक्तमिदं जयेत् ४८
 कासीसं द्वे निशे मुस्तं हरितालं मनःशिलाम् ।

मध्यमखण्डे नवमोऽध्यायः । १६१

कम्पिलुकं गन्धकं च विडङ्गं गुग्गुलुं तथा ४९
सिक्थकं मरिचं कुष्ठं तुत्यकं गौरसर्पपान् ।
रसाञ्जनं च सिन्दूरं श्रीवासं रक्तचन्दनम् ॥
हरिमेदं निम्बपत्रं करञ्जं सारिवां वचाम् ।
मज्जिष्ठां मधुकं मांसीं शिरीषं लोध्रपद्मकम् ५१
हरीतकीं प्रपुष्पाटं चूर्णयेत्कार्पिकान्पृथक् ।
ततस्तच्चूर्णमालोड्य त्रिंशत्पलमिते घृते ॥५२॥
स्थापयेत्ताम्रपात्रे च घर्मे सप्त दिनानि वै ।
अस्याभ्यङ्गेन कुष्ठानि दहूपामाविचर्चिकाः ५३
शूकदोषा विसर्पाश्च विस्फोटा वातरक्तजाः ।
शिरःस्फोटोपदंशाश्च नाडीदुष्टग्रणानि च ५४
शोथो भगन्दरश्चैव लूताः शाम्यन्ति देहिनाम् ।
शोधनं रोपणं चैव सुवर्णकरणं घृतम् ॥५५॥
जातीनिम्बपटोलं च द्वे निशे कदुरोहिणी ।
मज्जिष्ठा मधुकं सिक्थं करञ्जोशीरसारिवाः ५६

तुत्थं च विपचेत्सम्यक्कल्कैरेभिर्घृतं बुधः ।
 अस्य लेपात्प्ररोहन्ति सूक्ष्मनाडीव्रणा अपि ।
 मर्माश्रिताः क्लेदिनश्च गम्भीराः सरुजो व्रणाः ।
 चित्रकः शस्त्रिणी पथ्या कम्पिल्लस्रिवृतायुग्म् ।
 वृद्धदारुश्च शम्याको दन्ती दन्तीपलं तथा ।
 कोशातकी देवदाली नीलिनी गिरिकर्णिका ।
 सातला पिप्पलीमूलं विडङ्गं कटुकी तथा ।
 हेमक्षीरी च विपचेत्कल्कैरेभिः पिचून्मितैः ६०
 घृतप्रस्थं मृहीक्षीरे पदपले तु पलद्वये ।
 अर्कक्षीरस्य मतिमांस्तत्सिद्धं गुल्मकुष्ठहृत् ६१
 हन्ति शूलमुदावर्त शोथाध्मानं भगन्दरम् ।
 शमयत्युदराण्यष्टौ निपीतं बिन्दुसंरूपया ६२
 गोदुग्धेनोष्ट्रदुग्धेन कौलत्येन शृतेन वा ।
 उष्णोदकेन वा पीत्वा बिन्दुवेगैर्विरेचयेत् ६३
 एतद्विन्दुघृतं नाम नाभिलेपाद्विरेचयेत् ।

त्रिफलाया रसप्रस्थं प्रस्थं वासारसोद्भवम् ६
भृङ्गराजरसप्रस्थं प्रस्थमार्जं पयः स्मृतम् ।
दत्त्वा तत्र घृतप्रस्थं कल्कैः कर्पमिर्तः पृथक् ॥
त्रिफला पिप्पली द्राक्षां चन्दनं सैन्धवं बला ।
काकोली क्षीरकाकोली मेदा मरिचनागरम् ॥
शर्करा पुण्डरीकं च कमलं च पुनर्नवा ।
निशायुग्मं च मधुकं सर्वैरेभिर्विपाचयेत् ॥ ६७ ॥
नक्तान्ध्यं नकुलान्ध्यं च कण्डूं पिष्टं तथैव च ।
नेत्रस्तावं च पटलं तिमिरं चाजकं जयेत् ६८
अन्येऽपि प्रशमं यान्ति नेत्ररोगाः सुदारुणाः ।
त्रिफलं घृतमेतद्धि पाने नस्यादिपूचितम् ६९
द्वे हरिद्रे स्थिरा मूर्वा सारिवा चन्दनद्वयैः ।
मधुपर्णी च मधुकं पञ्चकेशरपञ्चकैः ॥ ७० ॥
उत्पलोक्षीरमेदाभिस्त्रिफलापञ्चबल्कलैः ।
कल्कैः कर्पमितैरेतैर्घृतप्रस्थं विपाचयेत् ॥ ७१ ॥

विसर्पलूताविस्फोटविपकीटित्रणापहम् ।

गौराद्यभित्ति विख्यातं सर्पिर्विपहरं परम् ७२

बलामधुकरास्त्राभिर्दशमूलफलत्रिकैः ।

पृथग्विद्वपलिकैरेभिर्द्रोणनीरेण पाचयेत् ॥ ७३ ॥

मयूरं पक्षपित्ताश्रयकृत्पादास्यवर्जितम् ।

पादशेषं शृतं नीत्वा क्षीरं दत्त्वा च तत्समम् ॥

घृतप्रस्थं पचेत्सम्यग्जीवनीयैः पिचून्मितैः ।

तत्सिद्धं शिरसः पीडां मन्यापृष्ठग्रहं तथा ७४

अर्दितं कर्णनासाक्षिजिह्वागलरुजो जयेत् ।

पाने नस्ये तथाभ्यङ्गे कर्णपूरेषु युज्यते ॥ ७५ ॥

हेमन्तकालशिशिरवसन्तेषु च शस्यते ।

त्रिफला मधुकं कुष्ठं द्वे निशे कटुरोहिणी ७६

विडङ्गं पिप्पली मुस्ता विशाला कदफलं वचा ।

द्वे मेदे द्वे च काकोल्यौ सारिवेद्वे त्रियङ्गुका ७७

शतपुष्पा हिङ्गु रास्त्रा चन्दनं रक्तचन्दनम् ।

मध्यमखण्डे नवमोऽध्यायः । १६६

जातीपुष्पं तुगाक्षीरी कमलं शर्करा तथा ७९
अजमोदा च दन्ती च कल्कैरेतैश्च कार्पिकैः ।
जीवद्वत्सैकवर्णाया घृतप्रस्थं च गोः क्षिपेत् ८०
चतुर्गुणेन पयसा पचेदारण्यगोमयैः ।
सुतिथौ पुष्पनक्षत्रे मृच्छाण्डे ताम्रजे तथा ८१
ततः पिबेच्छुभदिने नारी वा पुरुषोऽथवा ।
एतत्सर्पिर्नरः पीत्वा स्त्रीषु नित्यं वृषायते ८२
पुत्रानुत्पादयेद्धीमान्वन्ध्यापि लभते सुतम् ।
अनायुषं वा जनयेद्या च सूता पुनः स्थिता ॥
पुत्रं प्राप्नोति सा नारी बुद्धिमन्तं शतायुषम् ।
एतत्फलघृतं नाम भारद्वाजेन भापितम् ॥ ८४ ॥
अनुक्तं लक्ष्मणामूलं क्षिपेत्तत्र चिकित्सकः ।
वृषनिम्बामृताव्याघ्रीपटोलानां शृतेन च ८५
कल्केन पक्वं सर्पिस्तु निहन्याद्विषमज्वरान् ।
पाण्डुं कुष्ठं विसर्पं च कृपीनशांसि नाशयेत् ॥

सहचरे द्वे त्रिफलां शुद्धीं सपुनर्नवाम् ।
 शुक्रनासां हरिद्रे द्वे रास्त्रां मेदां शतावरीम् ॥
 कल्कीकृत्य घृतप्रस्थं पचेत्क्षीरे चतुर्गुणे ।
 तत्सिद्धं पाययेन्नारीं योनिशूलनिपीडिताम् ॥
 पीडिता चलिता या च निःसृता विवृता च या ।
 पित्तयोनिश्च विभ्रान्ता पण्डयोनिश्च या स्मृता
 प्रपद्यन्ते हि ताः स्थानं गर्भं शृङ्गन्ति चासकृद् ।
 एतत्फलघृतं नाम योनिदोषहरं परम् ॥९०॥
 लाक्षाढकं काथयित्वा जलस्य चतुराढकैः ।
 चतुर्धाशं शृतं नीत्वा तैलप्रस्थे विनिसिपेत् ॥
 मस्त्वाढकं च गोदध्रस्तत्रैव विनियोजयेत् ।
 शतपुष्पामश्वगन्धां हरिद्रां देवदारु च ॥९१॥
 कडुर्को रेणुकां मूर्वा कुष्ठं च मधुयष्टिकाम् ।
 चन्दनं मुस्तकं रास्त्रां पृथक्कर्ममाणतः ॥९२॥
 चूर्णयेच्चत्र निसिप्य साधयेन्मृदुवहिना ।

मध्यमखण्डे नवमोऽध्यायः । १६७

अस्याभ्यङ्गात्मशाम्यन्ति सर्वेऽपि विषमज्वराः ।

कासश्वासप्रतिश्यायत्रिकपृष्ठश्रद्धास्तथा ।

वातं पित्तमपस्मारमुन्मादं यक्षराक्षसान् ॥१५॥

कण्ठं शूलं च दौर्गन्ध्यं गात्राणां स्फुरणं जयेत् ।

पुष्टमर्भा भवेदस्य गर्भिण्यभ्यङ्गतो भृशम् ॥१६॥

सूर्वा लाक्षा हरिद्रे द्वे मञ्जिष्ठा सेन्द्रवारुणी ।

बृहती सैन्धवं कुष्ठं रास्ना मांसी शतावरी १७

आरनालादके तत्र तैलमस्य विपाचयेत् ।

तैलमद्धारकं नाम सर्वज्वरविमोक्षणम् ॥ १८ ॥

अश्वगन्धां चलां विल्वं पाटलां बृहतीद्वयम् ।

भदंष्ट्रातिवला निम्बं स्योनाकं च पुनर्नवाम् ॥

शसारिणीमग्निमन्यं कुर्यादशपलं पृथक् ।

चतुर्दोणे जले पयत्वा पादशेषं शृतं नयेत् १००

तैलादकेन संयोज्य शतावर्या रसाढकम् ।

सिपेक्षत्र च गोक्षीरं तैलाक्षसाचतुर्गुणम् ॥१॥

शनैर्विपाचयेदेभिः कल्कैर्द्विपलिकैः पृथक् ।
 कुष्ठैलाचन्दनं वॉलपांसीशैलेयसैन्धवं ॥ २ ॥
 अभ्यगन्धात्रलारास्त्राशतपुष्पेन्द्रदारुभिः ।
 पर्णीचतुष्टयेनैव तगरेण च साधयेत् ॥ ३ ॥
 तत्तैलं नाचनेऽभ्यङ्गे पाने वस्तौ च योजयेत् ।
 पक्षाघातं हनुस्तम्भं मन्यास्तम्भं गलग्रहम् ॥ ४ ॥
 कुंजत्वं वधिरत्वं च गतिभङ्गं कटिग्रहम् ।
 गात्रशोपेन्द्रियध्वंसो नष्टशुक्रज्वरक्षयान् ॥ ५ ॥
 अण्डवृद्धिं कुरण्डं च दन्तरोगं शिरोग्रहम् ।
 पार्श्वशूलं च पाङ्गुल्यं बुद्धिहान्यं च गृध्रसीम् ॥
 अन्यांश्च विपमान्वाताञ्जयेत्सर्वाङ्गसंश्रयान् ।
 अस्य प्रभावाद्बन्ध्यापि नारी पुत्रं प्रसूयते ॥ ७ ॥
 मर्त्यो गजो वा तुरगस्तैलादस्मात्सुखी भवेत् ।

१. मूर्वात्रयामांसीसैन्धवमिति कचिल्लाटः । २. कचि-
 त्साधत्वं कचिर्द्विकल्पमिति च निर्वा पाठी दृश्येते ।

मध्यमखण्डे नवमोऽध्यायः । १६९

यथा नारायणो देवो दुष्टदैत्यविनाशनः ॥८॥
तथैव वातरोगाणां नाशनं तैलमुत्तमम् ।
वारुण्या औत्तरं मूलं कुट्टितं तु पलत्रयम् ॥९॥
पलद्वादशकं तैलं क्षणं बहौ विपाचितम् ।
निष्कत्रयं भक्तयुतं सेवेतास्माद्दिनश्रयति ११०
हस्तकम्पः शिरःकम्पः कम्पो मन्याशिराभवः ।
बलामूलकपायेण दशमूलशृतेन च ॥ ११ ॥
कुलस्थयुवकोलानां कायेन पयसा तथा ।
अष्टाष्टभागयुक्तेन भागमेकं च तैलकम् ॥ १२॥
गणेन जीवनीयेन शतावर्येन्द्रदारुणा ।
मज्जिष्ठाकुष्ठशैलेयतगरागरुसैन्धवैः ॥ १३ ॥
वचापुनर्नवामांसीसारिवाद्वयपत्रकैः ।
शतपुष्पाश्वगन्धाभ्यामेलया च विपाचयेत् १४
गर्भार्थिनीनां नारीणां नराणां क्षीणरेतसाम् ।
व्यायामक्षीणगात्राणां सूतिकानां च युज्यते १५

राशं योग्यमिदं तैलं सुखिनां च त्रिशेषतः ।
 बलातैलमिति ख्यातं सर्ववातामयापहम् १६
 प्रसारिणीपलशतं जलद्रोणे विपाचयेत् ।
 पादशिष्टः शृतो ग्राह्यस्तैलं दधि च तत्समम् १७
 काञ्जिकं च समं तैलात्सीरं तैलाच्चतुर्गुणम् ।
 तैलाच्चथाष्टमांशेन सर्वकल्कानि योजयेत् १८
 मधुकं पिप्पलीमूलं चित्रकः सैन्धवं वचा ।
 प्रसारिणी देवदारु रास्ना च गजपिप्पली १९
 भल्लातः शतपुष्पा च मांसी चैभिर्विपाचयेत् ।
 एतत्तैलवरं पक्वं वातश्लेष्मामयाञ्जयेत् ॥१२०॥
 कौन्ज्यं पङ्कतखञ्जले शृङ्गरीषर्दितं तथा ।
 हनुपृष्ठशिरोग्रीवाकटिस्तम्भं च नाशयेत् ॥२१॥
 अन्यांश्च विषमान्वातान्सर्वानाशु व्यपोहति ।
 मापा यवातसी क्षुद्रा मर्कटी च कुरण्टकः ॥२२॥
 गोकण्टगुण्टुकैर्बेषां कुर्यात्सप्तपलं पृथक् ।

मध्यमखण्डे नवमोऽध्यायः । १७१

चतुर्गुणाम्बुना पक्ता पादशेषं शृतं नयेत् २३

कार्पासास्थीनि घदरं शणबीजं कुलत्थकम् ।

पृथक्चतुर्दशपलं चतुर्गुणजले पचेत् ॥ २४ ॥

चतुर्थीशावशिष्टं च दुग्धीयात्काथमुत्तमम् ।

मस्यैकं छागमांसस्य चतुःपट्टिपले जले ॥ २५ ॥

निक्षिप्य पाचयेद्दीपान्पादशेषं शृतं नयेत् ।

तैलमस्ये ततः सर्षान्कायानेतान्विनिक्षिपेत् २६

कल्कैरेभिश्च विपचेदमृताकुष्ठनागरैः ।

रास्त्रापुनर्नवैरण्डैः पिप्पल्या शतपुष्पया ॥ २७ ॥

बलाप्रसारिणीभ्यां च मांस्या कडुकया तथा ।

पृथग्धर्षलैरेतैः साधयेन्मृदनाग्निना ॥ २८ ॥

दन्याचैलमिदं शीघ्रं ग्रीवास्तम्भापवाहुकौ ।

अर्धाङ्गशोषमाक्षेपमूरुस्तम्भापतानकौ ॥ २९ ॥

शाखाकम्पं शिरःकम्पं विश्वाचीमर्दितं तथा ।

मायादिकमिदं तैलं सर्ववातविकारनुत् १३०

शतावरी बलायुग्मं पर्ण्यो गन्धर्वहस्तकः ।
 अश्वगन्धा श्वदंष्ट्रा च विल्वः काशः कुरण्टकः ॥
 एषां सार्धपलान्भागान्कल्पयेच्च विपाचयेत् ।
 चतुर्गुणेन नीरेण पादशेषं शृतं नयेत् ॥ ३२ ॥
 नियोज्य तैलमस्ये च क्षीरमस्यं विनिक्षिपेत् ।
 शतावरीरसमस्यं जलमस्यं च योजयेत् ॥ ३३ ॥
 शतावरीदेवदारुभांसीतगरचन्दनम् ।
 शतपुष्पा बला कुष्ठमेला शैलेयमुत्पलम् ॥ ३४ ॥
 कृद्धिर्मेदा च मधुकं काकोली जीवकस्तथा ।
 एषां कर्पसमैः कल्कैस्तैलं गोमयवह्निना ॥ ३५ ॥
 पचेत्तेनैव तैलेन नरः स्त्रीषु वृषायते ।
 नारी च लभते पुत्रं योनिशूलं च नश्यति ॥ ३६ ॥
 अङ्गशूलं शिरःशूलं कामलां पाण्डुतां गरम् ।
 गृध्रसीङ्गीहशोपांश्च मेहान्दण्डापतानकम् ॥ ३७ ॥
 सदाहं वातरक्तं च वातपित्तगदार्दितम् ।

मध्यमखण्डे नवमोऽध्यायः । १७३

अमृग्दरं तथाध्मानं रक्तपित्तं च नश्यति ३८
शतावरीतैलमिदं कृष्णात्रेयेण भापितम् ।

ॐ नारायण्यै स्वाहा ॥

उत्तराभिमुखो भूत्वा खनेत्स्वदिरशङ्कुना ३९

ॐ सर्वव्याधिनाशिन्यै स्वाहा ।

इत्युत्पाटनमन्त्रः ।

ॐ कुमारजीविन्यै स्वाहा । इति पाचनमन्त्रः ।

कासीसं लाङ्गली कुष्ठं शृण्ठी कृष्णा च सैन्धवम् ।

मनःशिलाभ्रमारथ विदह्नं चित्रको वृषः १४०

दन्ती कोशातकीवीजं हेमाढा हरितालकम् ।

कल्कैः कर्पमितै रेतैस्तेलमस्थं विपाचयेत् ४१

सुद्वर्कपयसी दद्यात्पृथग्द्विपलसंमिते ।

चतुर्गुणं गवां मूत्रं दत्त्वा सम्यक्प्रसाधयेत् ४२

कथितं खरनादेन तैलमर्शोविनाशनम् ।

सारवत्पातयत्येतदर्शास्थिभ्यङ्गतो भृशम् ॥४३॥

बलीर्न दूपयत्येतत्सारकर्मकरं स्मृतम् ।
 मञ्जिष्ठासारिवासर्जयष्टीसिक्थैः पलोन्मितैः ॥
 पिण्डाख्यं साधयेत्तैलमेरण्डं वातरक्तनुत् ।
 अर्कपत्ररसे पक्वं हरिद्राकल्कसंयुतम् ॥ ४५ ॥
 नाशयेत्सार्पपं तैलं पामां कच्छूं विचर्चिकाम् ।
 मरिचं हरितालं च त्रिष्टुतं रक्तचन्दनम् ४६
 मुस्तं मनःशिला मांसी द्वे निशे देवदारु च ।
 विशाला करवीरं च कुष्ठमर्कपयस्तथा ॥ ४७ ॥
 तथैव गोमयरसं कुर्यात्कर्पमितान्पृथक् ।
 विषं चार्द्रपलं देयं प्रस्थं च कटुतैलकम् ॥ ४८ ॥
 गोमूत्रं द्विगुणं दद्याज्जलं च द्विगुणं भवेत् ।
 मरिचाद्यमिदं तैलं सिध्मकुष्ठप्रणाशनम् ॥ ४९ ॥
 जयेच्छिद्राणि सर्वाणि पुण्डरीकं विचर्चिकाम् ।
 पामां सिध्मानि रक्तं च कण्टं कच्छूं प्रणाशयेत् ॥
 त्रिफलारिएभूनिम्बं द्वे निशे रक्तचन्दनम् ।

एतैः सिद्धमरुपीणां तैलयभ्यञ्जने हितम् ५१
 भावयेन्निम्बबीजानि भृङ्गराजरसेन हि ।
 तथासनस्य तोयेन तच्चैलं हन्ति नस्यतः ५२
 अकालपलितं सद्यः पुंसां दुग्धान्नभोजिनाम् ।
 यष्टीमधुकसीराभ्यां नवधात्रीफलैः शृतम् ॥
 तैलं नस्यकृतं कुर्यात्केशाञ्जमश्रूणि सर्वशः ।
 करञ्जधित्रको जाती करवीरश्च पाचितम् ५४
 तैलमभिर्द्रुतं हन्यादभ्यङ्गादिन्द्रलुप्तकम् ।
 नीलिका केतकीकन्दं भृङ्गराजः कुरण्टकः ५५
 तपार्जुनस्य पुष्पाणि बीजकात्कुसुमान्यपि ।
 कृष्णास्त्रिधाश्च तगरं समूलं कमलं तथा ॥५६॥
 अयोरजः प्रियङ्गुश्च दाढिमलमृहचिका ।
 त्रिफलापद्मपङ्कज कल्कैरेभिः पृथक्पृथक् ५७
 कर्षमात्रैः पचेच्चैलं त्रिफलाकाथसंयुतम् ।
 भृङ्गराजरसेनैव सिद्धं केशस्थिरीकृतम् ॥५८॥

अकालपलितं हन्ति दारुणं चोपजिह्विकाम् ।
 भृङ्गराजरसेनैव लोहकिटं फलत्रिकम् ॥५९॥
 सारिवां च पचेत्कल्कैस्तैलं दारुणनाशनम् ।
 अकालपलितं कण्डूमिन्द्रलुप्तं च नाशयेत् १६०
 इरिमेदत्वचं क्षुण्णां पचेच्छतपलोन्मिताम् ।
 जलद्रोणेन तत्कार्यं गृहीयात्पादशेषितम् ६१
 तैलस्यार्धाढकं दत्त्वा कल्कैः कर्पमितैः पचेत् ।
 इरिमेदलवङ्गाभ्यां गैरिकामरुपद्मकैः ॥ ६२ ॥
 मञ्जिष्ठालोघ्रमधुकैर्लाक्षान्यग्रोधमुस्तकैः ।
 त्वग्जातीफलकर्पूरकङ्कोलखदिरैस्तथा ॥६३॥
 पतङ्गधातकीपुष्पसूक्ष्मैलानागकेशरैः ।
 कट्फलैश्च संसिद्धं तैलं मुखरुजं जयेत् ६४
 प्रदुष्टमांसं पलितं शीर्णदन्तं च सौपिरम् ।
 श्यावदन्तं ग्रहर्षं च विद्रधिं कृमिदन्तकम् ६५
 दन्तस्फुटनदूर्गन्ध्यजिह्वाताल्वोष्ठजां रुजम् ।

जातिनिम्बपटोलानां नक्तमालस्य पल्लवाः ६६
 सिक्थं समधुकं कुष्ठं द्वे निशे कदुरोहिणी ।
 मञ्जिष्ठा पद्मकं लोध्रममया नीलमुत्पलम् ६७
 तुत्थकं सारिवा बीजं नक्तमालस्य दापयेत् ।
 एतानि समभागानि पिष्ट्वा तैलं विपाचयेत् ६८
 नाडीग्रणे समुत्पन्ने स्फोटके कच्छुरोगिषु ।
 सद्यः शस्त्रप्रहारेषु दग्धविद्धेषु चैव हि ॥६९॥
 नखदन्तक्षते देहे ग्रणे दुष्टे प्रशस्यते ।
 हिङ्गुतुम्बुरुधुष्ठीभिः कटुतैलं विपाचयेत् १७०
 तस्य पूरणमात्रेण कर्णशूलं मणश्यति ।
 बालविल्वानि गोमूत्रे पिष्ट्वा तैले विपाचयेत् ॥
 साजसीरं च नीरं च वाधिर्यं हन्ति पूरणात् ।
 बालमूलकशृङ्गीनां सारः सारपुमं तथा ॥७२॥
 लवणानि च पक्वं हिङ्गु शिशुमहौषधम् ।
 देवदारु वचा कुष्ठं शतपुष्पा रसाञ्जनम् ॥७३॥

ग्रन्थिकं भद्रमुस्तं च कल्कैः कर्षमितैः पृथक् ।
 तैलमस्थं च विपचेत्कदलीबीजपूरयोः ॥७४॥
 रसाभ्यां मधुसूक्तेन चातुर्गुण्यमितेन च ।
 पूयस्त्रावं कर्णनादं शूलं वधिरतां कृमीन् ७५ ।
 अन्यांश्च कर्णजान् रोगान्मुखरोगांश्च नाशयेत् ।
 पाठा द्वे च निशे मूर्वा पिप्पली जातिपल्लवैः ॥
 दन्त्या च तैलं संसिद्धं नस्यं स्यादुष्टपीनसे ।
 कुष्ठं विल्वकणाशुण्ठीद्राक्षाकल्ककपायवत् ७७
 साधितं तैलमार्ज्यं वा नस्यात्क्षवधुनाशनम् ।
 व्याघ्रीदन्तीवचाशिशुतुलसीव्योपसैन्धवैः ७८
 कल्कैश्च पाचनं तैलं पूतिनासागदापहम् ।
 गृहधूमकणादारुक्षारनक्ताहसैन्धवैः ॥ ७९॥

१ जम्बीराणां फलरसः प्रस्यकः कुडवोन्मितम् । माक्षिकं
 तत्र दातव्यं पलैका पिप्पली स्मृता ॥ एतदेकीकृतं सर्वे मृद्राण्डे
 च निधापयेत् । धान्यराशिसितं मांसं मधुमूक्तमुदाहृतम् ॥

सिद्धं शिखरिवीजैश्च तैलं नासार्शसा हितम् ।
 वज्रीक्षीरं रविक्षीरं द्रवं यत्तूरचित्रजम् ॥१८०॥
 महिषीविद्भवं द्रावं सर्वांशं तिलतैलकम् ।
 पचेत्तैलावशेषं च गोमूत्रेऽयं चतुर्गुणे ॥ ८१ ॥
 तैलावशेषं पक्त्वा च तत्तैलं प्रस्थमात्रकम् ।
 गन्धकाग्निशिलातालं विडङ्गातिविपाविपम् ८२
 तिक्तकोशातकीकुष्ठवचामांसीकटुत्रयम् ।
 पीतदारु च यष्ट्यादं स्वर्जिकाक्षारजीरकम् ॥
 देवदारु च कार्पाशं चूर्णं तैले विनिसिपेत् ।
 वज्रतैलमिदं ख्यातमभ्यङ्गत्सर्वकुष्ठनुत् ॥८४॥
 करवीरशिफादन्ती त्रिवृत्कोशातकीफलम् ।
 रम्भासारोदके तैलं प्रशस्तं लोपशातनम् ८५
 चन्दनाम्बुनसैर्याम्यं यष्टीशैलेयपद्मकम् ।
 मक्षिष्ठा सरलं दारु सेव्यैलं पूतिकेसरम् ॥८६॥
 पत्रकैलं मुरा मांसी कङ्गोलं वनिताम्बुदम् ।

हरिद्रा सारिवा तिकता लवङ्गागरुकुङ्कुमम् ८७
 तग्रेणुमलिका चेति तैलं यस्तुचतुर्गुणम् ।
 लाक्षारससमं सिद्धं ग्रहघ्नं बलवर्धनम् ॥८८॥
 अपस्मारज्वरोन्मादकृत्यालक्ष्मीविनाशनम् ।
 आयुःपुष्टिकरं चैव वशीकरणमुत्तमम् ॥ ८९॥
 विशेषात्क्षयरोगघ्नं रक्तपित्तहरं परम् ।
 वचां सर्षपं हरिद्रे द्वे देवदारुमहौषधी ॥ ९०॥
 हरीतकीमतिविषामुस्तकेन्द्रियवान्समान् ।
 एतान्दशपलान्भागोश्चतुर्दोणेऽम्भसः पचेत् ॥
 चक्रमर्दरसैस्तैलं कटुकं मृदुनाऽग्निना ।
 पादशेषे विनिक्षिप्य सिन्दूरमिव तारयेत् ॥ ९२॥
 एतत्तैलं निहन्त्याशु गण्डमालां मुदारुणाम् ।
 निर्गुण्डीस्वरसे तैलं लाङ्गलीमूलकल्कितम् १९३
 तैलं नस्यान्निहन्त्याशु गण्डमालां मुदारुणाम् ।

इति श्रीशार्ङ्गधरसंहितायां निकित्सास्थाने द्वितीय-
 गण्डे घृतादिकल्पना नाम नवमोऽध्यायः ।

अथ दशमोऽध्यायः ।

तवारिष्टकल्पना

द्रवेषु चिरकालस्थं द्रव्यं यत्संधितं भवेत् ।
 आसवारिष्टभेदैस्तु प्रोच्यते भेषजोचितम् ॥ १ ॥
 यदपकौपयाम्बुभ्यां सिद्धं मथं स आसवः ।
 अरिष्टः काथसाध्यः स्यात्तयोर्मानं पलोन्मितम् ॥
 अनुक्तमानारिष्टेषु द्रवद्रोणे तुलां गुडम् ।
 सौद्रं क्षिपेद्गुडादर्थं प्रसेपं दशमांशकम् ॥ ३ ॥
 ज्ञेयः शीतरसः सीधुरपक्वमधुरद्रवैः ।
 सिद्धः पक्वरसः सीधुः संपक्वमधुरद्रवैः ॥ ४ ॥
 परिपक्वान्नसंधानसमुत्पन्नां सुरां जगुः ।
 सुरामण्डः प्रसन्ना स्यात्ततः कादम्बरी धना ॥
 तदधो जगलो ज्ञेयो मेदको जगलाद्वनः ।
 वक्त्रसो हृतसारः स्यात्सुरावीजं च किण्वकम् ॥
 यत्तालखर्जूररसैः संधिता सा हि वारुणी ।

कन्दमूलफलादीनि सस्नेहलवणानि च ॥ ७ ॥

यत्र द्रवेऽभिपूयन्ते तत्सूक्तमभिधीयते ।

विनष्टमम्लतां यातं मद्यं वा मधुरद्रवः ॥ ८ ॥

विनष्टः संधितो यस्तु तद्वृत्तमभिधीयते ।

गुडाम्युना सतैलेन कन्दमूलफलैस्तथा ॥ ९ ॥

संधितं चाम्लतां यातं गुडसूक्तं प्रचक्षते ।

एवमेवेधुसूक्तं स्यान्मृद्धीकासंभवं तथा ॥ १० ॥

तुपाम्बुसंधितं ज्ञेयमार्मर्विदलितैर्यवैः ।

यवस्तु निस्तुपैः पक्कैः सौवीरं संधितं भवेत् ११

कुल्माषधान्यमण्डादिसंधितं काञ्जिकं विदुः ।

शण्डाकी संधिता ज्ञेया मूलकैः सर्षपादिभिः ॥

उशीरं वालकं पद्मं काश्मरीं नीलमुत्पलम् ।

मियङ्गुं पद्मकं लोघ्रं मञ्जिष्ठाधन्वयासकम् ॥

पाटां किराततिक्तं च न्यग्रोधोदुम्बरं शटीम् ।

पर्पटं पुण्डरीकं च पटोलं काञ्चनारकम् ॥ १४ ॥
 जम्बूशाल्मलिनिर्यासं प्रत्येकं पलसंमितान् ।
 भागान्सुचूर्णितान्कृत्वा द्राक्षायाः पलविंशतिम्
 धातकीं पोडशंपलां जलद्रोणद्वये क्षिपेत् ।
 शर्करायास्तुलां दत्त्वा सौद्रस्यैकतुलां तथा १५
 मासं च स्थापयेद्भाण्डे मांसीपरिचधूपिते ।
 जशीरासय इत्येष रक्तपित्तविनाशनः ॥ १७ ॥
 पाण्डुकुष्ठप्रमेहार्शः कुंमिशोथहरस्तथा ।
 सुपकरससंशुद्धं कुमार्याः पत्रमाहरेत् ॥ १८ ॥
 यत्रेन रसमादाय पात्रे पापाणमृन्मये ।
 द्रोणे गुडतुलां दत्त्वा घृतभाण्डे निधापयेत् १९
 माक्षिकं पकलोहं च तस्मिन्नर्घतुलां क्षिपेत् ।
 कटुत्रिकं लवङ्गं च चातुर्जातिकमेव च ॥ २० ॥
 चित्रकं पिप्पलीमूलं विडङ्गं गजपिप्पली ।

चविकं हपुषा धान्यं क्रमुकं कटुरोहिणी ॥ २१ ॥
 मुस्ता फलत्रिकं रास्ता देवदारु निशाद्वयम् ।
 मूर्वा मधुरसा दन्ती मूलं पुष्करसंभवम् ॥ २२ ॥
 बला चातिबला चैव कपिकच्छुस्त्रिकण्टकम् ।
 शतपुष्पा हिङ्गुपत्री आकल्लकमुटीङ्गणम् ॥ २३ ॥
 पुनर्नवाद्वयं लोध्रं धातुमाक्षिकमेव च ।
 एषां चार्धपलं दत्त्वा धातक्यास्तु पलाष्टकम् ॥
 पलं चार्धपलं चैव पलद्वयमुदाहृतम् ।
 वपुर्वयःप्रमाणेन बलवर्णाग्निदीपनम् ॥ २५ ॥
 बृंहणं रोचनं दृष्यं पक्तिशूलनिवारणम् ।
 अष्टाबुदरजान् रोगान्क्षयमुग्रं च नाशयेत् ॥ २६ ॥
 विंशतिं मेहजान् रोगानुदावर्तयपस्पृतिम् ।
 मूत्रकृच्छ्रमपस्मारं शुक्रदोषं तथाश्मरीम् ॥ २७ ॥
 कृमिजं स्वतपित्तं च नाशयेन्नु न संशयः ।
 पिप्पली मरिचं चव्यं हरिद्रा चित्रको घनः ॥ २८ ॥

विडङ्गं शृङ्गको लोध्रः पाठा धाज्येलवालुकम् ।
 उशीरं चन्दनं कुष्ठं लवङ्गं तगरं तथा ॥ २९ ॥
 मांसी त्वगेलापत्रं च म्रियङ्गुर्नागकेशरम् ।
 एषामर्धपलान्भागान्सूक्ष्मचूर्णीकृताञ्जुमान् ॥
 जलद्रोणद्वये सिद्ध्वा दद्याद्बुडतुलात्रयम् ।
 पलानि दश धातुक्या द्राक्षा पष्टिपला भवेत् ३१
 एतान्येकत्र संयोज्य मृद्भाण्डे च विनिसिपेत् ।
 ज्ञात्वा गतरसं सर्वं पाययेदभ्यपेक्षया ॥ ३२ ॥
 क्षयं गुल्मोदरं काश्यं ग्रहणीं पाण्डुतां तथा ।
 अर्शांसि नाशयेच्छीघ्रं पिप्पल्याद्यासवस्त्वयम् ॥
 लोहचूर्णं त्रिकटुकं त्रिफलां च यवानिकाम् ।
 विडङ्गं मुस्तकं चित्रं चतुःसंख्यापलं पृथक् ३४
 धातकीकुसुमानां तु प्रक्षिपेत्पलविंशतिम् ।
 चूर्णीकृत्य ततः सौद्रं चतुःपष्टिपलं क्षिपेत् ३५
 दद्याद्बुडतुलां तत्र जलद्रोणद्वयं तथा ।

घृतमाण्डे विनिसिष्य निदध्यान्मासमात्रकम् ॥
 लोहासवमसुं मर्त्यः पिवेद्द्वह्निकरं परम् ।
 पाण्डुश्वयधुगुल्मानि जठराण्यर्गसां रुजम् ३७
 कुष्ठं प्रीहामये कण्डूं कासं श्वासं भगन्दरम् ।
 अरोचकं च ग्रहणीं हृद्रोगं च विनाशयेत् ॥ ३८ ॥
 मृद्दीकायाः पलशतं चतुर्द्रोणेऽम्भसः पचेत् ।
 द्रोणशेषे सुशीते च पूते तस्मिन्प्रदापयेत् ३९
 तुले द्वे क्षौद्रस्तण्डाभ्यां धातक्याः प्रस्थमेव च ।
 कङ्गोलकं लवङ्गं च फलं जात्यास्तथैव च ॥ ४० ॥
 पलाशकं च मरिचं तमेलापत्रकेसराः ।
 पिप्पली चित्रकं च व्यं पिप्पलीमूलरेणुके ॥ ४१ ॥
 घृतमाण्डे विनिसिष्य चन्दनागरुधूपिते ।
 कर्पूरवासितो ह्येष ग्रहण्यादीपनः परः ॥ ४२ ॥
 अर्गसां नाशने श्रेष्ठ उदावर्तस्य गुल्मनुद् ।
 जठरक्रिमिकुष्ठानि व्रणानि विविधानि च ४३

आक्षिरोगशिरोरोगगलरोगांश्च नाशयेत् ।
 तुलां कुटजमूलस्य मृद्वीकार्धतुलां तथा ॥४४॥
 मधूकं पुष्पकाश्मर्यो भागान्दशपलोन्मितान् ।
 चतुर्दोणेऽम्भसः पक्त्वा काये द्रोणावशेषितेऽ५
 धातक्या विंशतिपलं शुद्धस्य च तुलां क्षिपेत् ।
 मासमात्रं स्थितो भाण्डे कुटजारिष्टसंक्षितः४६
 ज्वरान्प्रशमयेत्सर्वान्कुर्यात्तीक्ष्णं धनञ्जयम् ।
 विडङ्गं ग्रन्थिकं राल्ना कुटजत्वक्फलानि च४७
 पाठैलवालुकं धात्री भागान्पञ्चपलान्पृथक् ।
 अष्टदोणेऽम्भसः पक्त्वा कुर्याद्द्रोणावशेषितम्॥
 पूते शीते क्षिपेत्तत्र सौद्रं पलशतत्रयम् ।
 धातकीं विंशतिपलां त्रिजातं द्विपलं तथा॥४९॥
 प्रियङ्गुकाञ्चनाराणां सलोघ्राणां पलं पलम् ।
 व्योपस्य च पलान्यष्टौ चूर्णाकृत्य प्रदापयेत्॥
 घृतभाण्डे विनिक्षिप्य मासमेकं विधारयेत् ।

ततः पिवेद्यथार्हं तु जयेद्विद्रधिमुच्छितम् ॥५१॥
 ऊरुस्तम्भाश्मरीमेहान्प्रत्यष्टीलाभगन्दरान् ।
 गण्डमालां हनुस्तम्भं विडङ्गारिष्टसंशितः ॥५२॥
 तुलार्धं देवदारु स्याद्वासा च पलविंशतिः ।
 मञ्जिष्टेन्द्रयवा दन्ती तगरं रजनीद्वयम् ॥५३॥
 रास्ता कृमिघ्नं मुस्तं च शिरीषं खदिरार्जुनी ।
 भागान्दशपलान्दद्याद्यवान्या वत्सकस्य च ५४
 चन्दनस्य गुडूच्याश्च रोहिण्याश्चित्रकस्य च ।
 भागानष्टपलानेतानष्ट्रोणेऽम्भसः पचेत् ॥५५॥
 द्रोणशेषे कषाये च पूते शीते प्रदापयेत् ।
 धातव्याः षोडशपलं मासिकस्य तुलात्रयम् ५६
 व्योपस्य द्विपलं दद्यात्त्रिजातकचतुष्पलम् ।
 चतुष्पलं म्रियद्भुथ द्विपलं नागकेशरम् ॥५७॥
 सर्वाण्येतानि संचूर्ण्य घृतभाण्डे निधापयेत् ।
 मासादूर्ध्वं पिवेदेनं श्रमेहं हन्ति दुर्जयम् ॥५८॥

वातरोगान्प्रहृष्यशोमूत्रकृच्छ्राणि नाशयेत् ।
 देवदार्वदिकोऽरिष्टो दद्वकुष्ठविनाशनः ॥६९॥
 खदिरस्य तुलार्धं तु देवदारु च तत्समम् ।
 बाकुची द्वादशपला दार्वी स्यात्पलविंशतिः ६०
 त्रिफला विंशतिपलान्यष्ट्रोणेऽम्भसः पचेत् ।
 कषाये द्रोणशेषे च पूते शीते विनिसिपेत् ६१
 तुलाद्वयं माक्षिकस्य तुलैका शर्करा मता ।
 धातक्या विंशतिपलं कङ्गोलं नागकेशरम् ६२
 जातीफलं लवङ्गैलासकपत्राणि पृथक्पृथक् ।
 पलोन्मितानि कृणाया दद्यात्पलचतुष्टम् ६३
 घृतमाण्डे विनिसिप्य मासादूर्ध्वं पिबेत्ततः ।
 महाकुष्ठानि हृद्रोगं पाण्डुरोगार्बुदं तथा ॥६४॥
 गुल्मं ग्रन्थि कृमीन्कासं श्वासं स्त्रीहोदरं जयेत् ।
 एष च खदिरारिष्टः सर्वकुष्ठनिवारणः ॥६५॥
 तुलाद्वयं तु बन्बूल्याश्चतुर्द्रोणे जले पचेत् ।

द्रोणशेषे रसे शीते गुडस्य त्रितुलां क्षिपेत् ६६
 धातकीं षोडशपलां कृष्णां च द्विपलां तथा ।
 जातीफलानि कङ्कोलमेलात्वक्पत्रकेसरम् ६७
 लवङ्गं मरिचं चैव पलिकान्युपकल्पयेत् ।
 मासं भाण्डे स्थितस्तेषु बन्धूलारिष्टको जयेत् ॥
 सयकुष्ठमतीसारप्रमेहश्वासकासनुत् ।
 द्राक्षातुलार्थं द्विद्रोणे जलस्य विपचेत्सुधीः ६९
 पादशेषे कषाये च पूते शीते विनिःक्षिपेत् ।
 गुडस्य द्वितुलां तत्र त्वगेलापत्रकेशरम् ॥७०॥
 मियङ्गुर्मरिचं कृष्णा विडङ्गं चेति चूर्णयेत् ।
 पृथक्पलोन्मितैर्भागैस्ततो भाण्डे निधापयेत् ७१
 समंततो घट्टयित्वा पिवेज्जातरसं ततः ।
 हन्ति कासश्वासगलामयान् ७२

ततो मासं ततो जातरसं विवेदिनि

द्राक्षारिष्टाद्वयः प्रोक्तो बलकृन्मलशोधनः ।
 रोहीतकतुलामेकां चतुर्द्रोणे जले पचेत् ॥ ७३ ॥
 पादशेषे रसे शीते पूते पलशतद्वयम् ।
 दद्याद्बुडस्य धातव्याः पलपोडशिका मता ७४
 पञ्चकोलं त्रिजातं च त्रिफलां च विनिक्षिपेत् ।
 घूर्णयित्वा पलांशेन ततो भाण्डे निधापयेत् ७५
 मासादूर्ध्वं च पिबतां गुदजा यान्ति संक्षयम् ।
 ग्रहणीपाण्डुहृद्रोगप्लीहगुल्मोदराणि च ॥ ७६ ॥
 कुष्ठशोफारुचिहरो रोहीतारिष्टसंश्लितः ।
 पर्ण्यां बृहत्यां गोकण्ठो विल्वोऽग्निमन्थनोऽरलुः
 पाटला काश्मरी चेति दशमूलमिहोच्यते ।
 दशमूलानि कुर्वीत भागैः पञ्चपलैः पृथक् ७८
 पञ्चविंशत्पलं कुर्याच्चित्रकं पौष्करं तथा ।
 कुर्याद्विंशत्पलं लोध्रं गुडूची तत्समा भवेत् ७९
 पलैः पोडशभिर्धात्री रविसंख्यैर्दुरालभा ।

अथैकादशोऽध्यायः ।

तत्र धातवः

स्वर्णतारारताम्राणि नागवङ्गौ च तीक्ष्णकम् ।
 धातवः सप्त विज्ञेयास्ततस्ताञ्शोधयेद्बुधः ॥१॥
 स्वर्णतारारताम्रायः पत्राण्यग्नौ प्रतापयेत् ।
 निपिञ्चेत्तप्तमानि तैले तत्रे च काञ्चिके ॥२॥
 गोमूत्रे च कुलत्थानां कपाये च त्रिधा त्रिधा ।
 एवं स्वर्णादि लोहानां विशुद्धिः संप्रजायते ।
 नागवङ्गौ प्रतप्तौ च गालितौ तौ निपेचयेत् ।
 त्रिधा त्रिधा विशुद्धिः स्याद्रविदुग्धेन च त्रिधा ॥
 स्वर्णाच्च द्विगुणं मृतमम्लेन सह मर्दयेत् ।
 तद्गोलके समं गन्धं निदद्यादधरोत्तरम् ॥५॥
 गोलकं च ततो रुन्ध्याच्छरावट्टसंपुटे ।
 त्रिंशद्द्वनोर्लर्दद्यात्पुटान्येवं चतुर्दश ॥ ६ ॥
 निरुत्य जायते भस्म गन्धो देयः पुनः ।

मध्यमखण्डे एकादशोऽध्यायः । १९६

काञ्चने गालिते नागं षोडशांशेन निक्षिपेत् ७
चूर्णयित्वा तथाम्लेन घृष्ट्वा कृत्वा च गोलकम् ।
गोलकेन समं गन्धं दत्त्वा चैवाधरोत्तरम् ॥ ८ ॥
शरावसंपुटे धृत्वा पुटे त्रिंशद्दनोपलैः ।
एवं सप्तपुटेर्हेम निरुत्थं भस्म जायते ॥ ९ ॥
काञ्चनाररसैर्घृष्ट्वा समसूतकगन्धयोः ।
कज्जलीहेमपत्राणि लेपयेत्समपात्रया ॥ १० ॥
काञ्चनारत्नचः कल्कं मूषायुग्मं प्रकल्पयेत् ।
धृत्वा तत्संपुटे गोलं मृन्मूपासंपुटे च तत् ११
निधाय संधिरोधं च कृत्वा संशोष्य गोमयैः ।
वर्हिं खरतरं कुर्यादेवं दद्यात्पुटत्रयम् ॥ १२ ॥
निरुत्थं जायते भस्म सर्वकार्येषु योजयेत् ।
काञ्चनारप्रकारेण लाङ्गली हन्ति काञ्चनम् १३
ज्वालामुखी तथा हन्यात्तथा हन्ति मनःशिला ।
शिलासिन्दूरयोश्चूर्णं समयोरर्कदुग्धकैः ॥ १४ ॥

खदिरो वीजसारश्च पथ्या चेति पृथक्पलैः ८०
 अष्टभिर्गुणितैः कुष्ठं मञ्जिष्ठा देवदारु च ।
 विडङ्गं मधुकं भार्गी कपित्थोऽक्षः पुनर्नवा ८१
 चव्यं मांसी प्रियङ्गुश्च सारिवा कुणजीरकम् ।
 त्रिवृता रेणुकं रास्ना पिप्पली क्रमुकः सटी ॥
 हरिद्रा शतपुष्पा च पद्मकं नागकेशरम् ।
 मुस्तमिन्द्रयवाः शृङ्गी जीवकर्पभकौ तथा ८२
 मेदा चान्या महामेदा काकोल्यौ ऋद्धिदृद्धिके ।
 कुर्यात्पृथग्द्विपलिकान्पचेदष्टगुणे जले ॥ ८४ ॥
 चतुर्धाशं शृतं नीत्वा मृद्भाण्डे संनिधापयेत् ।
 चतुःषष्टिपलां द्राक्षां पचेन्नीरे चतुर्गुणे ॥ ८५ ॥
 त्रिपाद्रशेषं शीतं च पूर्वकाये शृतं क्षिपेत् ।
 द्वात्रिंशत्पलिकं सौद्रं दद्याद्भुदचतुःशतम् ॥ ८६ ॥
 त्रिंशत्पलानि धातव्याः कङ्गोलं जलचन्दनम् ।
 जातीफलं लवङ्गं च त्वगेलापत्रकेशरम् ॥ ८७ ॥

मध्यमखण्डे दशमोऽध्यायः । १९३

पिप्पली चेति संचूर्ण्य भागैर्द्विपलिकैः पृथक् ।
शाणमात्रां च कस्तूरीं सर्वमेकत्र निक्षिपेत् ८८
भूमौ निखातयेद्भाण्डं ततो जातरसं पिबेत् ।
कतकस्य फलं सिप्त्वा रसं निर्मलतां नयेत् ८९
ग्रहणीमरुचिं शूलं श्वासं कासं भगन्दरम् ।
वातव्याधिं क्षयं छदि पाण्डुरोगं च कामलाम् ॥
कुष्ठान्पशींसि मेहांश्च मन्दाग्निसुदराणि च ।
शर्करामश्मरीं मूत्रकुच्छं धातुक्षयं जयेत् ॥९१॥
कुशानां पुष्टिजननो बन्ध्यानां गर्भदः परम् ।
अरिष्टो दशमूलारूपस्तेजःशुक्रबलप्रदः ॥९२॥
इति श्रीशार्ङ्गधरसंहितायां चिकित्सास्थाने द्वितीय-
खण्डे आसवारिष्टकल्पना नाम दशमोऽध्यायः १०

१ श्वासं कासं गुल्ममिति क्वचित्पाठः

सप्तैव भावना दद्याच्छोपयेच्च पुनः पुनः ।
 ततस्तु गालिते हेम्नि कल्कोऽयं दीयते समः १५
 पुनर्धमेदतितरां यथा कल्को विलीयते ।
 एवं चेलात्रयं दद्यात्कल्कं हेममृतिर्भवेत् ॥ १६ ॥
 पारावतमलैर्लिम्पेदथवा कुकुटोद्भवैः ।
 हेमपत्राणि तेषां च प्रदद्यादधरोत्तरम् ॥ १७ ॥
 गन्धचूर्णं समं दत्त्वा शरावयुगसंपुटे ।
 प्रदद्यात्कुक्कुटपुटं पञ्चभिर्गोमयोपलैः ॥ १८ ॥
 एवं नवपुटान्दद्यादशमं च महापुटम् ।
 त्रिंशद्वनोपलैर्देयं जायते हेमभस्मकम् ॥ १९ ॥
 सुवर्णं च भवेत्स्वादु तिक्तं स्निग्धं हिमं गुरु ।
 बुद्धिविद्यास्मृतिकरं विषहारि रसायनम् २०
 भागैकं तालकं मय्यं याममम्लेन केनचित् ।
 तेन भागत्रयं तारपत्राणि परिलेपयेत् ॥ २१ ॥
 धृत्वा मूषापुटे रुध्वा पुटे त्रिंशद्वनोपलैः ।

समुद्धृत्य पुनस्त्वालं दत्त्वा रुध्वा पुटे पचेत् ॥
 एवं चतुर्दशपुटैस्तारं भस्म प्रजायते ।
 क्षुहीक्षीरेण संपिष्टं माक्षिकं तेन लेपयेत् २३
 तालकस्य प्रकारेण तारपत्राणि युद्धिमान् ।
 पुटेचतुर्दशपुटैस्तारं भस्म प्रजायते ॥ २४ ॥
 सूक्ष्माणि ताम्रपत्राणि कृत्वा संस्वेदयेद्बुधः ।
 वासरत्रयमम्लेन ततः खल्वे विनिक्षिपेत् २५
 पादांशं सूतकं दत्त्वा याममम्लेन मर्दयेत् ।
 तत उद्धृत्य पत्राणि लेपयेद्विगुणेन च ॥ २६ ॥
 गन्धकेनाम्लघृष्टेन तस्य कुर्याच्च गोलकम् ।
 ततः पिष्ट्वा च मीनाक्षीं चाङ्गेरीं वा पुनर्नवासम् ॥
 तत्कल्केन वहिर्गोलं लेपयेदङ्गुलोन्मितम् ।
 धृत्वा तद्गोलकं भाण्डे शरावेण च रोधयेत् २८
 बालुकाभिः प्रपूर्याथ विभूतिलवणाम्बुभिः ।
 दत्त्वा भाण्डमुखे मुद्रां ततश्चुह्यां विपाचयेत् ॥

अभ्यर्त्तय चिञ्चात्तवचूर्णं चतुर्थांशेन निक्षिपेत् ॥
 मृत्पात्रे द्राविते नागे लोहदर्व्या मचालयेत् ।
 यामैकेन भवेद्भस्म तत्तुल्यां च मनःशिलाम् ॥
 काञ्चिकेन द्वयं पिष्ट्वा पचेद्दृढपुटेन च ।
 स्वाङ्गशीतं पुनः पिष्ट्वा शिलया काञ्चिकेन च ॥
 पुनः पुटेच्छरावाभ्यामेवं पष्ठिपुटमृतिः ।
 मृत्पात्रे द्राविते वङ्गे चिञ्चाभ्यर्त्तयत्तचोरजः ४०
 सिद्ध्वा तेन चतुर्थांशमयोदर्व्या मचालयेत् ।
 ततो द्वितीयपात्रेण वङ्गभस्म प्रजायते ॥ ४१ ॥
 अथ भस्मसमं तालं सिद्ध्वाम्लेन मर्दयेत् ।
 ततो गजपुटे पक्त्वा पुनरम्लेन मर्दयेत् ॥ ४२ ॥
 तालेन दशमांशेन याममेकं ततः पुटेत् ।
 एवं दशपुटः पको वङ्गस्तु त्रियते ध्रुवम् ॥ ४३ ॥
 शृद्धं लोहभवं चूर्णं पातालगरुडीरसैः ।
 मर्दयित्वा पुटेद्दूर्वा दद्यादेवं पुटत्रयम् ॥ ४४ ॥

पुटत्रयं कुमार्या च कुठारच्छिन्निकारसैः ।

पुटपदकं ततो दद्यादेवं तीक्ष्णमृतिर्भवेत् ॥४५॥

क्षिपेद्वादशमांसेन दरदं तीक्ष्णचूर्णतः ।

मर्दयेत्कन्यकाद्रावैर्यामयुग्मं ततः पुटेत् ॥४६॥

एवं सप्तपुटैर्मृत्युं लोहचूर्णमवाप्नुयात् ।

रसैः कुठारच्छिन्नायाः पातालगरुडीरसैः ४७

स्तन्येन चार्कदुग्धेन तीक्ष्णस्यैवं मृतिर्भवेत् ।

सूतकाद्विगुणं गन्धं दत्त्वा कुर्याच्च कज्जलीम् ४८

द्वयोः समं लोहचूर्णं मर्दयेत्कन्यकाद्रवैः ।

यामयुग्मं ततः पिण्डं कृत्वा ताम्रस्य पात्रके ॥४९॥

घर्मे धृत्वा ऋषूकस्य पत्रैराज्यादयेद्बुधः ।

यामार्धेनोष्णता भूयाद्धान्यराशौ न्यसेत्ततः ॥

दत्त्वोपरि शरावं तु त्रिदिनान्ते समुद्धरेत् ।

पिष्ट्वा च गालयेद्दद्यादेवं वारितरं भवेत् ॥५१॥

एवं सर्वाणि लोहानि स्वर्णादीन्यपि मारयेत् ।

शिलागन्धार्कदुग्धावक्ताः स्वर्णाद्याः सर्वधातवः
प्रियन्ते द्वादशपुटैः सत्यं गुरुवचो यथा ।

उपधातवः

माक्षिकं तुत्यकाभ्रौ च नीलाञ्जनशिलालकाः॥

रसकश्चेति विज्ञेया एते सप्तोपधातवः ।

माक्षिकस्य त्रयो भागा भागैकं सैन्धवस्य च ५४

मातुलुङ्गद्रवैर्वायु जम्बीरोत्यद्रवैः पचेत् ।

चालयेल्लोहजे पात्रे यावत्पात्रं तु लोहितम् ५५

भवेत्ततस्तु संशुद्धिं स्वर्णमाक्षिकमृच्छति ।

कुलत्यस्य कपायेण घृष्ट्वा तैलेन वा पुटेत् ॥५६॥

तक्रेण वाजमूत्रेण प्रियते स्वर्णमाक्षिकम् ।

कर्कोटीमेपशृङ्गशुत्यैर्द्रवैर्जम्बीरजैर्दिनम् ॥५७॥

भावयेदातपे तीव्रे विमला शुध्यति ध्रुवम् ।

विष्टया मर्दयेत्तुत्यं मार्जारिककपोतयोः ॥५८॥

दशांशं टङ्कणं दत्त्वा पचेन्मृदुपुटे ततः ।

पुटं दद्यात् पुटं सौद्रैर्देयं तुत्यविशुद्धये ॥ ५९ ॥
 कृष्णाभ्रकं धमेद्वह्नौ ततः क्षीरे विनिक्षिपेत् ।
 भिन्नपत्रं तु तत्कृत्वा तण्डुलीयाम्लयोर्द्रवैः ६०
 भावयेदष्टयामं तदेवं शुद्ध्यति चाभ्रकम् ।
 कृत्वा धान्याभ्रकं तत्तु शोपयित्वाथ मर्दयेत् ६१
 अर्कक्षीरैर्दिनं खल्वे चक्राकारं च कारयेत् ।
 वेष्टयेदर्कपत्रैश्च सम्यग्गजपुटे पचेत् ॥ ६२ ॥
 पुनर्मर्द्यं पुनः पाच्यं सप्तवारं प्रयत्नतः ।
 ततो वटजटाकार्यैस्तद्वदेयं पुटत्रयम् ॥ ६३ ॥
 म्रियते नात्रसंदेहः सर्वयोगेषु योजयेत् ।
 मृतं त्वभ्रं हरेन्मृत्युं जरापलितनाशनम् ॥ ६४ ॥
 अनुपानैश्च संयुक्तं तत्तद्रोगहरं परम् ।
 शुद्धं धान्याभ्रकं मुस्तं शुण्ठी पद्मभागयोजितम् ॥

१ तुल्यं घृतं मृताग्नेन लोहपात्रे विपाचयेत् । घृते ज्ञाने
 तदभ्रं तु सर्वयोगेषु योजयेत् ॥

मर्दयेत्काञ्चिकेनैव दिनं चित्रकजै रसैः ।
ततो गजपुटं दद्यात्तस्मादुद्धृत्य मर्दयेत् ॥६६॥
त्रिफलावारिणा तद्वत्पुटेदेवं पुटैस्त्रिभिः ।
बलागोसूत्रसुसलीतुलसीसूरणद्रवैः ॥ ६७ ॥
मर्दितं पुदितं बहौ त्रिविवेकं ब्रजेन्मृतिम् ।
नीलाञ्जनं चूर्णयित्वा जम्बीरद्रवभावितम् ६८
दिनैकमातपे शुद्धं सर्वकार्येषु योजयेत् ।
एवं गैरिककासीसटङ्कणानि कराटिका ॥६९॥
तोरी शङ्खं च कङ्कुष्ठं शुद्धिमायाति निश्चितम् ।
पचेद्भयहमजामूत्रैर्दोलायन्ने मनःशिलाम् ॥७०॥
भावयेत्सप्तधा पित्तैरजायाः शुद्धिमृच्छति ।
तालकं कणशः कृत्वा तच्चूर्णं काञ्चिके क्षिपेत् ७१
दोलायन्नेण यामैकं ततः कुष्माण्डजैर्द्रवैः ।
तिलतैले पचेद्यामं यामं च त्रिफलाजलैः ॥७२॥
एवं यन्ने चतुर्यामं पाच्यं शुध्यति तालकम् ।

नृमूत्रे वाध गोमूत्रे सप्ताहं रसकं पचेत् ॥ ७३ ॥
 दोलायत्रेण शुद्धिः स्यात्ततः कार्येषु योजयेत् ।
 लाक्षामीनपयश्छागं टङ्कणं मृगशृङ्गकम् ॥ ७४ ॥
 पिण्याकं सर्पपाः शिथुगुञ्जोर्णगुडसैन्धवम् ।
 यवास्तिक्ता घृतं क्षौद्रं यथा लाभं विचूर्णयेत् ॥
 एभिर्विमिश्रिताः सर्वे धातवो गाढवह्निना ।
 मूपाध्माताः प्रजायन्ते भुवतसच्चा न संशयः ॥

त्वादीनि

कुलत्पकोद्रवकायैर्दोलायत्रे विपाचयेत् ।
 व्याघ्रीकन्दगतं व्रजं त्रिदिनं शुद्धिमृच्छति ७७
 तप्तं तप्तं तु तद्व्रजं खरमूत्रैर्निपेचयेत् ।
 पुनस्ताप्यं पुनः सेच्यमेवं कुर्यात्तिसप्तधा ७८
 मत्कुर्णस्तालकं पिष्ट्वा यावद्भवति गोलकम् ।
 तद्गोले निहितं व्रजं तद्गोलं वह्निना धमेत् ॥ ७९ ॥
 सिञ्चयेद्धूमूत्रेण तद्गोले च क्षिपेत्पुनः ।

रुध्वा ध्मातं पुनः सेच्यमेवं कुर्यात्त्रिसप्तधा ८०
 एवं च म्रियते वज्रं चूर्णं सर्वत्र योजयेत् ।
 द्विङ्गुसैन्धवसंयुक्ते काये कौलत्यजे क्षिपेत् ८१
 तप्तं तप्तं पुनर्वज्रं भूयाच्चूर्णं त्रिसप्तधा ।
 मण्डूकं कांस्यजे पात्रे निगृह्य स्थापयेत्तुषीः ८२
 समीतो मूत्रयेत्तत्र तन्मूत्रे वज्रमावपेत् ।
 तप्तं तप्तं च बहुधा वज्रस्यैवं मृतिर्भवेत् ॥ ८३ ॥
 वैक्रान्तं वज्रवज्ज्योर्ध्वं नीलं वा लोहितं तथा ।
 हयमूत्रेण तत्सेच्यं तप्तं तप्तं द्विसप्तधा ॥ ८४ ॥
 ततस्तु मेपद्व्युक्तपश्चाद्रे गोलके क्षिपेत् ।
 पुटेन्मूपापुटे रुध्वा कुर्यादेवं च सप्तधा ॥ ८५ ॥
 वैक्रान्तं भस्मतां याति वज्रस्थाने नियोजयेत् ।
 स्वेदयेद्गोलिकायत्रे जयन्त्याः स्वरसेन च ८६
 मणिमुक्ताप्रवालानां यामैकं शोधनं भवेत् ।
 कुमार्यास्तण्डुलीयेन स्तन्येन च निपेचयेत् ८७

प्रत्येकं सप्तवेलं च तप्ततप्तानि कृत्स्नशः ।
 मौक्तिकानि प्रवालानि तथा खान्यश्लेषतः ८८
 क्षणाद्विविधवर्णानि म्रियन्ते नात्र संशयः ।
 उक्तमाक्षिकवन्मुक्ताः प्रवालानि च मारयेत् ॥
 वज्रवत्सर्वरत्नानि शोधयेन्मारयेत्तथा
 शिलाजतु समानीय शीघ्रतप्तशिलाच्युतम् ९०
 गौदुग्धैस्त्रिफलाकायैर्धृद्गद्रावैश्च मर्दयेत्
 आतपे दिनमेकैकं तच्छुष्कं शुद्धतां व्रजेत् ९१
 मुख्यां शिलाजतुशिलां सूक्ष्मखण्डप्रकल्पिताम् ।
 निक्षिप्यात्पुष्पाणीये यामैकं स्थापयेत्सुधीः ॥
 मर्दयित्वा ततो नीरं शृङ्गीयादस्रमालितम् ।
 स्थापयित्वा च मृत्पात्रे धारयेदातपे गुधः ९३
 उपरिस्थं घनं यत्स्यात्तत्क्षिपेदन्यपात्रके ।
 धारयेदातपे धीमानुपरिस्थं घनं नयेत् ॥९४॥
 एवं पुनः पुनर्नीत्वा द्विमासाभ्यां शिलाजतु ।

मध्यमखण्डे एकादशोऽध्यायः । २०७

भूयात्कार्यक्षमं बद्धौ सितं लिङ्गोपमं भवेत् ९५

निर्धूमं च ततः शुद्धं सर्वकर्मसु योजयेत् ।

अधःस्थितं च यच्छेषं तस्मिन्नीरं विनिक्षिपेत् ॥

विमर्घं धारयेद्धर्मे पूर्ववच्चैव तन्नयेत् ।

अक्षाङ्गारैर्धमेत्किट्टं लोहजं तद्गवां जलैः ॥९७॥

सेचयेत्तप्ततप्तं च सप्तवारं पुनः पुनः ।

चूर्णयित्वा ततः काथेर्द्विगुणं स्निग्धफलाभवं ९८

आलोड्य भर्जयेद्बद्धौ मण्डूरं जायते वरम् ।

क्षारकल्पना

क्षारवृक्षस्य काष्ठानि शुष्काण्यग्नौ प्रदीपयेत् ॥

नीत्वा तद्भस्म मृत्पात्रे सिम्बा नीरे चतुर्गुणे ।

विमर्घं धारयेद्रात्रौ प्रातरच्छं जलं नयेत् १००

तन्नीरं काथयेद्बद्धौ यावत्सर्वं विशुष्यति ।

ततः पात्रात्समुल्लिख्य क्षारो ग्राह्यः सितमभः ?

चूर्णाभिः प्रतिसार्यः स्यात्प्रेयः स्यात्काथं व-
त्स्थितः ।

इति क्षारद्वयं धीमान्युक्तकार्येषु योजयेत् १०२

इति शार्ङ्गधरसंहितायां चिकित्सास्थाने द्वितीय-
खण्डे धातुशोधनमारणं नामैकादशोऽध्यायः

अथ द्वादशोऽध्यायः ।

तत्र त्माः

पारदः सर्वरोगाणां जेता पुष्टिकरः स्मृतः ।

सुशेन साधितः कुर्यात्संसिद्धिं देहलोहयोः ?

रसेन्द्रः पारदः सूतो हरजः सूतको रसः ।

सुकुन्दश्चेति नामानि ज्ञेयानि रसकर्मसु ॥ २ ॥

ताम्रतारारनागाश्च हेमवर्ज्ञा च तीक्ष्णकम् ।

कांस्यकं कान्तलोहं च धातवो नव ये स्मृताः ३

सूर्यादीनां ग्रहाणां ते कथिता नामभिः क्रमात् ।

राजीरसोनमूपायां रसं क्षिप्त्वा विवन्धयेत् ४
 वस्त्रेण दोलिकायन्त्रे स्वेदयेत्काञ्जिकैः क्षयहम् ।
 दिनैकं मर्दयेत्मृतं कुमारीसंभवैर्द्रवैः ॥ ५ ॥
 तथा चित्रकजैः कायैर्मर्दयेदेकवासरम् ।
 काकमाचीरसैस्तद्वदिनमेकं च मर्दयेत् ॥ ६ ॥
 त्रिफलायास्तथा कायै रसो मर्द्यः प्रयत्नतः ।
 ततस्तेभ्यः पृथकुर्यात्सूतं प्रक्षाल्य काञ्जिकैः ७
 ततः क्षिप्त्वा रसं खल्वे रसादर्धं च सैन्धवम् ।
 मर्दयेन्निम्बुकरसैर्दिनमेकमनारतम् ॥ ८ ॥
 ततो राजी रसोनश्च मुख्यश्च नवसादरः ।
 एतैरससमैस्तद्वत्सूतो मर्द्यस्तुषाम्बुना ॥ ९ ॥
 ततः संशोष्य चक्राभं कृत्वा क्षिप्त्वा च हिङ्गुना ।
 द्विस्थालीसंपुटे घृत्वा पूरयेत्पुष्पणेन च ॥ १० ॥
 अथ स्थाल्यां ततो मुद्रो दद्याद्दृढतरां बुधः ।
 विशोष्याग्निं विधायाधो निषिञ्चेदम्बुनोपरि ॥

ततस्तु कुर्यात्तीव्राग्निं तदधः प्रहरत्रयम् ।
 एवं निपातयेद्दूर्ध्वं रसो दोषविवर्जितः ॥१२॥
 अथार्धपिठरीमध्ये लग्नो ग्राह्यो रसोत्तमः ।
 लोहपात्रे विनिक्षिप्य घृतमग्नौ प्रतापयेत् १३
 तप्ते घृते तत्समानं क्षिपेद्गन्धकजं रजः ।
 विद्धुतं गन्धकं ज्ञात्वा दुग्धमध्ये विनिःक्षिपेत् ॥
 एवं गन्धकशुद्धिः स्यात्सर्वकार्येषु योजयेत् ।
 मेपीक्षीरेण दरदमल्लवर्गैश्च भावितम् ॥ १५ ॥
 सप्तवारं प्रयत्नेन शुद्धमायाति निश्चितम् ।
 निम्यूरसैर्निम्यपत्ररसैर्वा याममात्रकम् ॥१६॥
 घृष्टा दरदमूर्ध्वं च पातयेत्सूतपुवितवत् ।
 ततः शुद्धरसं तस्मान्नीत्वा कार्येषु योजयेत् १७
 कालकूटो वत्सनाभः शृङ्गकश्च प्रदीपकः ।
 हालाहलो ब्रह्मपुत्रो हारिद्रः सक्तुकस्तथा १८
 सौराष्ट्रिक इति प्रोक्ता विपभेदा अमी नव ।

अर्कसेहुण्डधचूरलाङ्गलीकरवीरकाः ॥ १९ ॥

गुञ्जाहिफेना इत्येताः सप्तोपविपजातयः ।

एतैर्विमादितः सूतश्छिन्नपक्षः प्रजायते ॥ २० ॥

मुखं च जायते तस्य धातुंश्च ग्रसते क्षणात् ।

अथवा त्रिकटुक्षारौ राजी लवणपञ्चकम् २१

रसोनो नवसारश्च शिग्रुश्चैकत्र चूर्णितैः ।

समांशैः पारदादेतैर्जम्बीरेण द्रवेण वा ॥ २२ ॥

निम्बुतोयैः काञ्चिकैर्वा सोष्णं खल्वे विमर्दयेत् ।

अहोरात्रत्रयेण स्याद्रसे धातुचरं मुखम् ॥ २३ ॥

अथवा बिन्दुलीकीटि रसो मर्घस्त्रिवासरम् ।

लवणाम्लैर्मुखं तस्य जायते धातुघस्मरम् २४

अथ कच्छपयत्रेण गन्धजारणमुच्यते ।

मृत्कुण्डे निक्षिपेत्तोयं तन्मध्ये च शरावकम् २५

१ अजाशकृत्तुगर्मीस्तु गर्ते तत्तितयं क्षिपेत् । तस्योपरि
स्थितं खल्वं तप्तखल्वमिदं भवेत् ॥

महत्कुण्डपिधानाभं मध्ये मेखलया युतम् ।
 लिप्त्वा च मेखलामध्यं चूर्णेनात्र रसं क्षिपेत् २६
 रसस्योपरि गन्धस्य रजो दद्यात्समांशकम् ।
 दत्त्वोपरि शरावं च भस्ममुद्रां प्रदापयेत् ॥ २७ ॥
 तस्योपरि पुटं दद्याच्चतुर्भिर्गोमयोपलैः ।
 एवं पुनः पुनर्गन्धं षड्गुणं जारयेद्बुधः ॥ २८ ॥
 गन्धे जीर्णे भवेत्सूतस्तीक्ष्णाग्निः सर्वकर्मकृत् ।
 धूमसारं रसं तोरीं गन्धकं नवसादरम् ॥ २९ ॥
 यामैकं मर्दयेदम्लैर्भागं कृत्वा समं समम् ।
 काचकुप्यां विनिःक्षिप्य तांच मृदस्त्रमुद्रया ३०
 विलिप्य परितो वक्त्रं मुद्रां दत्त्वा च शोपयेत् ।
 अधः सन्निद्रपिठरीमध्ये कूर्पीं निवेशयेत् ३१
 पिठरीं चालुकापूरैर्भृत्वा चाकूपिकागलम् ।
 निवेश्य चुह्यां तदधः कुर्याद्वाहिं शनैः शनैः ३२
 तस्मादप्यधिकं किञ्चित्पावकं ज्वलयेत्क्रमात् ।

एवं द्वादशभिर्यामैर्मिश्रियते सूतकोत्तमः ॥ ३३ ॥
 स्फोटयेत्स्वाङ्गशीतं तमूर्ध्वगं गन्धकं त्यजेत् ।
 अधस्थं मृतमृतं च सर्वकर्मसु योजयेत् ॥ ३४ ॥
 अपामार्गस्य बीजानां मूपायुग्मं प्रकल्पयेत् ।
 तत्संपुटे न्यसेत्सूतं मलयूदुग्धमिश्रितम् ॥ ३५ ॥
 द्रोणपुष्पीमसूनानि विडङ्गमिरिमेदकः ।
 एतच्चूर्णमधोऽर्धं च दत्त्वा मुद्रा प्रदीयते ॥ ३६ ॥
 तं गोलं सन्धयेत्सम्यग्मृन्मूपासंपुटे सुधीः ।
 मुद्रां दत्त्वा शोषयित्वा ततो गजपुटे पचेत् ३७
 एवमेकपुटेनैव जायते भस्म सूतकम् ।
 काकोदुम्बरिकादुग्धै रसं किञ्चिद्विषर्दयेत् ३८
 तदुग्धघृष्टहिङ्गोश्च मूपायुग्मं प्रकल्पयेत् ।
 क्षिप्त्वा तत्संपुटे सूतं तत्र मुद्रां प्रदापयेत् ॥ ३९ ॥
 धृत्वा तं गोलकं प्राज्ञो मृन्मूपासंपुटेऽधिके ।
 पचेन्मृदुपुटेनैव सूतको याति भस्मताम् ॥ ४० ॥

नागवल्लीरसैर्घृष्टः कर्कोटीकन्दगर्भितः ।

मृन्मूपासंपुटे पक्त्वा सूतो यात्येव भस्मताम् ॥

खण्डितं मृगशृङ्गं च ज्वालामुख्या रसैः समम् ।

रुध्वा भाण्डे पचेच्छुल्यां यामयुग्मं ततो नयेत् ४२

अष्टांशं त्रिकटुं दद्यान्निष्कमात्रं च भक्षयेत् ।

नागवल्लीरसैः सार्धं वातपित्तज्वरापहम् ४३

अयं ज्वराङ्कुशो नाय रसः सर्वज्वरापहः ।

पारदं रसकं तालं तुत्यं दङ्गुणगन्धके ॥ ४४ ॥

सर्वमेतत्समं शुद्धं कारवल्लीरसैर्दिनम् ।

मर्दयेल्लेपयेत्तेन ताम्रपात्रोदरं भिषक् ॥ ४५ ॥

अङ्गुल्यर्धप्रमाणेन ततो रुध्वा च तन्मुखम् ।

पचेत्तं बालुकायत्रे क्षित्वा धान्यानि तन्मुखे ॥

यदा स्फुटन्ति धान्यानि तदा सिद्धं विनिर्दिशेत्

ततो नयेत्स्वाद्गशीतं ताम्रपात्रोदराद्भिषक् ४७

रसं ज्वरारिनामानं विचूर्ण्य मरिचैः समम् ।

मापैकं पर्णखण्डेन भक्षयेन्नाशयेज्ज्वरम् ॥४८॥
 त्रिदिनैर्विषमं तीव्रमेकद्वित्रिचतुर्थकम् ।
 तालकं तुत्यकं ताम्रं रसं गन्धं मनःशिलाम् ४९
 कर्पं कर्पं प्रयोक्तव्यं मर्दयेत्त्रिफलाम्बुभिः ।
 गोलं न्यसेत्संपुटके पुटं दद्यात्प्रयव्रतः ॥५०॥
 ततो नीत्वा र्कदुग्धेन वज्रीदुग्धेन सप्तधा ।
 काथेन दन्त्याः श्यामाया भावयेत्सप्तधा पुनः ॥
 मापमात्रं रसं देयं पञ्चाशन्मरिचैर्युतम् ।
 गुडगद्याणकं चैव तुलसीदलयुग्मकम् ॥५२॥
 भक्षयेत्त्रिदिनं शक्या शीतारिर्दुर्लभः परः ।
 पथ्यं दुग्धोदनं देयं विषमं शीतपूर्वकम् ॥५३॥
 दाहपूर्वं हरत्याशु तृतीयकचतुर्थका ।
 द्र्याहिकं सततं चैव वैवर्ण्यं च नियच्छति ॥५४॥
 भागैकः स्याद्रसान्छुद्धादेलीयः पिप्पली शिवा ।
 आकारकरभो गन्धः कटुतैलेन शोधितः ॥५५॥

नागवल्लीरसैर्घृष्टः कर्कोटीकन्दगर्भितः ।

मृन्मूपासंपुटे पक्त्वा सूतो यात्येव भस्मताम् ॥

खण्डितं मृगशृङ्गं च ज्वालासुरव्या रसैः समम् ।

रुध्वा भाण्डे पचेक्षुल्यां यामयुग्मं ततो नयेत् ४२

अष्टांशं त्रिकटुं दद्यान्निष्कमात्रं च भक्षयेत् ।

नागवल्लीरसैः सार्धं वातपित्तज्वरापहम् ४३

अयं ज्वराङ्कुशो नाम रसः सर्वज्वरापहः ।

पारदं रसकं तालं तुत्थं दङ्कणमन्धके ॥ ४४ ॥

सर्वमेतत्समं शुद्धं कारवल्लीरसैर्दिनम् ।

मर्दयेत्प्रेषयेत्तेन ताम्रपात्रोदरं भिषक् ॥ ४५ ॥

अङ्गुल्यर्धममाणेन ततो रुध्वा च तन्मुखम् ।

पचेत्तं बालुकायत्रे क्षिप्वा धान्यानि तन्मुखे ॥

यदा स्फुटन्ति धान्यानि तदा सिद्धं विनिर्दिशेत्

ततो नयेत्स्वाङ्गशीतं ताम्रपात्रोदराद्भिषक् ४७

रसं ज्वरारिनामानं विचूर्ण्य मरिचैः समम् ।

मापैकं पर्णखण्डेन भक्षयेन्नाशयेज्ज्वरम् ॥४८॥
 त्रिदिनं विषमं तीव्रमेकद्वित्रिचतुर्थकम् ।
 तालकं तुत्यकं ताम्रं रसं गन्धं मनःशिलाम् ४९
 कर्प कर्प प्रयोक्तव्यं मर्दयेत्तिफलाम्बुभिः ।
 गोले न्यसेत्संपुटके पुटं दद्यात्प्रयत्नतः ॥५०॥
 ततो नीतार्कदुग्धेन वज्रीदुग्धेन सप्तधा ।
 क्राथेन दन्त्याः श्यामाया भावयेत्सप्तधा पुनः ॥
 मापमात्रं रसं देयं पञ्चाशन्मरिचैर्युतम् ।
 शुद्धगद्याणकं चैव तुलसीदलपुष्पकम् ॥५२॥
 भक्षयेन्निदिनं शरत्वा शीतारिर्दुर्लभः परः ।
 पथ्यं दुग्धोदनं देयं विषमं शीतपूयकम् ॥५३॥
 दाहपूर्वं हरत्वाथ तृतीयकचतुर्थका ।
 द्वाष्टिकं मननं चैव वैचर्यं च नियच्छति ॥५४॥
 भागकः स्याद्रमान्दुदादेनीयः पिप्पली शिवा ।
 आकारकरभो गन्धः कटुतलेन शोधितः ॥५५॥

फलानि चेन्द्रवारुण्याश्चतुर्भागमिता अमी ।
 एकत्र मर्दयेच्चूर्णमिन्द्रवारुणिकारसैः ॥ ५६ ॥
 मापोन्मितां गुटीं कृत्वा दद्यात्सर्वज्वरे बुधः ।
 छिन्नारसानुपानेन ज्वरघ्नी गुटिका मता ॥ ५७ ॥
 शुद्धो बुभुक्षितः सूतो भागद्वयमितो भवेत् ।
 तथा गन्धस्य भागौ द्वौ कुर्यात्कज्जलिकां तयोः ॥
 सूताच्चतुर्गुणेष्वेव कपटेषु विनिःक्षिपेत् ।
 भागैकं दृक्कणं दत्त्वा गोक्षीरेण विमर्दयेत् ॥ ५९ ॥
 तथा शङ्खस्य खण्डानां भागानष्टौ मकल्पयेत् ।
 क्षिपेत्सर्वं पुटस्यान्तश्चूर्णं लिप्तशरावयोः ॥ ६० ॥
 गतं हस्तोन्मिते धृत्वा पुटेद्भजपुटेन च ।
 स्वाद्वशीतं समुदृत्य पिष्ट्वा तत्सर्वमेकतः ॥ ६१ ॥
 पञ्चुञ्जासंमितं चूर्णमेकोनत्रिंशदूपणैः ।
 घृतेन वातजे दद्यान्नवनीतेन पित्तजे ॥ ६२ ॥
 सौद्रेण श्लेष्मजे दद्यादतीसारे क्षये तथा ।

मध्यमखण्डे द्वादशोऽध्यायः । २१७

अरुचौ ग्रहणीरोगे कार्श्ये मन्दानले तथा ॥६३॥
कासश्वासेषु गुल्मेषु लोकनाथरसो हितः ।
तस्योपरि घृतान्नं च भुञ्जीत कबलत्रयम् ॥६४॥
मध्वे क्षणैकमुत्तानः शंयीतानुपधानके ।
अनम्लमन्नं सघृतं भुञ्जीत मधुरं दधि ॥६५॥
प्रायेण जाङ्गलं मांसं प्रदेयं घृतपाचितम् ।
सदुग्धभक्तं दद्याच्च जातेऽग्नौ सांध्यभोजने ६६
सघृतान्मुद्गवटकान्व्यञ्जनेष्ववधारयेत् ।
तिलामलककल्केन स्नापयेत्सर्पिषाऽथवा ॥६७॥
अभ्यञ्जयेत्सर्पिषा च स्नानं कोणोदकेन च ।
कचित्तैलं न शृङ्गीयाच्च विल्वं कारवेष्टकम् ॥६८॥
वार्ताकं शफरीं चिन्तां त्यजेद्भवायामपैषुने ।
मद्यं संधानकं हिङ्गुशुण्ठीमापान्मयूरकान् ॥६९॥
कृष्माण्डं राजिकां कोपं काञ्जिकं चैव वर्जयेत् ।
त्यजेद्युवतनिद्रां च कांस्यपात्रे च भोजनम् ७०

ककारादिपुतं सर्वं त्यजेच्छाकफफलादिकम् ।
 ग्राह्योऽयं लोकनाथस्तु शुभनक्षत्रवासरो ॥७१॥
 पूर्णातिर्यौ सिते पक्षे जाते चन्द्रवले तथा ।
 पूजयित्वा लोकनाथं कुमारीं भोजयेत्ततः ७२
 दानं दत्त्वा द्विपटिकामध्ये ग्राह्यो रसोत्तमः ।
 रसाद्येज्जायते तापस्तदा शर्करया युतम् ॥७३॥
 सत्त्वं गुह्यच्या शृङ्गीयादंशरोचनया युतम् ।
 खर्जूरं दाढियं द्राक्षामिक्षुखण्डानि खादयेत् ७४
 अरुचौ निस्तुपं धान्यं घृतभृष्टं सशर्करम् ।
 दद्यात्तथा ज्वरे धान्यं गुह्यचीकायमाहरेत् ७५
 चक्षीरवासककार्थं दद्यात्समधुशर्करम् ।
 रक्तपित्ते कफे श्वासे कासे च ज्वरसंक्षये ॥७६॥
 अग्निभृष्टजयाचूर्णं मधुना निशि दीयते ।
 निद्रानाशेऽतिसारे च ग्रहण्यां मन्दपावके ७७
 सौवर्चलाभयाकृष्णाचूर्णमुष्णोदकैः पिबेत् ।

शूलेऽजीर्णे तथा कृष्णा मधुयुक्ता ज्वरे हिता ॥
 घ्रीहोदरे वातरक्ते छर्द्या चैव शुदाङ्कुरे ।
 नासिकादिषु रक्तेषु रसं दाडिमपुष्पजम् ७९
 दूर्वायाः स्वरसं नस्ये प्रदद्याच्छर्करायुतम् ।
 कोलमज्जा कणा बार्हपक्षभस्म सशर्करम् ८०
 मधुना लेहयेच्छर्दिहिकाकोपस्य शान्तये ।
 विधिरेप प्रयोज्यस्तु सर्वस्मिन्योटलीरसे ॥८१
 मृगाङ्गे हेमगर्भे च मांशितकारूपे रसेषु च ।
 इत्ययं लोकनाथोक्तो रसः सर्वरुजो जयेत् ८२
 वराट्भस्म मण्डूरं चूर्णयित्वा घृते पचेत् ।
 तत्समं मारिचं चूर्णं नागबल्या विभावितम् ॥
 तच्चूर्णं मधुना लेहयन्वा नवनीतकैः ।
 मापमात्रं क्षयं हन्ति यामे यामे च भक्षितम् ८४
 लोकनाथरसो श्लेप मण्डलाद्राजयक्ष्मनुत् ।
 भूर्जवत्तनुपत्राणि हेम्नः सूक्ष्माणि काश्येत् ८५

तुल्यानि तानि सूतेन खल्वे सिद्ध्वा विमर्दयेत् ।
 काञ्चनारसेनैव ज्वालामुख्या रसेन वा ८६
 लाङ्गल्या वा रसैस्तावद्यावद्भवति पिष्टिका ।
 ततो हेम्नश्चतुर्थांशं टङ्कणं तत्र निःक्षिपेत् ॥ ८७ ॥
 पिष्टमौवितकचूर्णं च हेमद्विगुणमावपेत् ।
 तेषु सर्वसमं गन्धं सिद्ध्वा चैकत्र मर्दयेत् ॥ ८८ ॥
 तेषां कृत्वा ततो गोलं वासोभिः परिवेष्टयेत् ।
 पश्चान्मृदा वेष्टयित्वा शोषयित्वा च धारयेत् ८९
 शरावसंपुटस्यान्तस्तत्र मुद्रां प्रदापयेत् ।
 लवणापूरिते भाण्डे धारयेत्तं च संपुटम् ॥ ९० ॥
 मुद्रां दत्त्वा शोषयित्वा बहुभिर्गोमयैः पुटेत् ।
 ततः शीते समाहृत्य गन्धं सूतसमं क्षिपेत् ९१
 घृष्टा च पूर्ववत्खल्वे पुटेद्भजपुटेन च ।
 स्वाद्गशीतं ततो नीत्वा गुञ्जायुग्मं प्रयोजयेत् ९२
 अष्टभिर्मरिचैर्युक्ता कृष्णात्रययुताथवा ।

विलोक्य देया दोषादीनेकैका रसरवितका ९३
 सर्पिषा मधुना वापि दद्याद्दोषाद्यपेक्षया ।
 लोकनाथसमं पथ्यं कुर्यात्स्वस्थमनाः भुचिः॥
 श्लेष्माणं ग्रहणीं कासं श्वासं क्षयमरोचकम् ।
 मृगाङ्गोऽयं रसो हन्यात्कृशतं बलहीनताम् ९५
 सूतात्पादप्रमाणेन हेम्नः पिष्टं प्रकल्पयेत् ।
 तपोः स्याद्विगुणो गन्धो मर्दयेत्काञ्चनारिणा ॥
 कृत्वा गोलं क्षिपेन्मूपासंपुटे मुद्रयेत्ततः ।
 पचेद्भूधरयच्चेण वासरत्नितयं बुधः ॥ ९७ ॥
 तत उद्धृत्य तत्सर्वं दद्याद्गन्धं च तत्समम् ।
 मर्दयेद्गार्द्रकरसैधित्वकस्वरसेन च ॥ ९८ ॥
 स्थूलपीतवराटांश्च पूरयेत्तेन युक्तितः ।
 एतस्मादौषधात्कुर्यादष्टपांशेन टङ्कणम् ॥ ९९ ॥
 टङ्कणार्थं विषं दत्त्वा पिष्ट्वा सेद्गुण्डदुग्धकैः ।
 मुद्रयेत्तेन कल्केन वराटानां मुखानि च ॥ १०० ॥

भाण्डे चूर्णप्रलिप्ते च धृत्वा मुद्रां प्रदापयेत् ।
 गर्ते हस्तोन्मिते धृत्वा पुटेद्गजपुटेन च ॥ १ ॥
 स्वाङ्गदीप्तं रसं ज्ञात्वा प्रदद्याल्लोकनाथवत् ।
 पथ्यं मृगाङ्गवज्ज्ञेयं त्रिदिनं लवणं त्यजेत् ॥ २ ॥
 यदा छर्दिर्भवेत्तस्य दद्याच्छिन्नाशृतं तदा ।
 मधुयुक्तं तथा श्लेष्मकोपे दद्याद्बुडार्द्रकम् ॥ ३ ॥
 विरेके भर्जिता भृङ्गा प्रदेया दधिसंयुता ।
 जयेत्कासं क्षयं श्वासं ग्रहणीमरुचिं तथा ॥ ४ ॥
 अग्निं च कुरुते दीप्तं कफघातं नियच्छति ।
 हेमगर्भः परो ज्ञेयो रसः पोटलिकाभिधः ॥ ५ ॥
 रसस्य भागाश्चत्वारस्तावन्तः कनकस्य च ।
 तयोश्च पिष्टिकां कृत्वा गन्धो द्वादशभागिकः ६
 कुर्यात्कज्जलिकां तेषां सुक्ताभागाश्च षोडश ।
 चतुर्विंशच्च शल्लस्य भागैकं टङ्गणस्य च ॥ ७ ॥
 एकत्र मर्दयेत्सर्वं पक्वनिम्बूकजै रसैः ।

कृत्वा तेषां ततो गोलं मूपासंपुटके न्यसेत् ८
 मुद्रां दत्त्वा ततो हस्तमात्रे गर्ते च गोमयैः ।
 पुटेद्भजपुटेनैव स्वाङ्गशीतं समुद्धरेत् ॥ ९ ॥
 पिष्ट्वा गुञ्जाचतुर्मानं दद्याद्भव्याज्यसंयुतम् ।
 एकोनत्रिंशदुन्मानमरिचैः सह दीयते ॥ ११० ॥
 राजते मृन्मये पात्रे काचजे चाबलेहयेत् ।
 लोकनाथसमं पथ्यं कुर्याच्च स्वस्थमानसः ११
 कासे श्वासे क्षये वाते कफे ग्रहणिकागदे ।
 अतीसारे प्रयोक्तव्या पोटली हेमगार्भिका १२
 शुद्धसूतो विषं गन्धः प्रत्येकं शाणसंमिताः ।
 धूर्तवीजं त्रिशाणं स्यात्सर्वेभ्यो द्विगुणा भवेत् ॥
 हेमाढा कारयेदेषां सूक्ष्मं चूर्णं प्रयत्नतः ।
 देयं जम्बीरमज्जाभिश्चूर्णं गुञ्जाद्वयोन्मितम् १४
 आर्द्रकस्वरसैर्वापि ज्वरं हन्ति त्रिदोषजम् ।
 ऐकाहिकं द्वाधाहिकं वा ज्याहिकं वा चतुर्थकम्

विषमं च ज्वरं हन्याद्विख्यातोऽयं ज्वराङ्कुशः ।

दरदं वत्सनाभं च मरिचं टङ्कणं कणाम् ॥१६॥

चूर्णयेत्समभागेन रसो ह्यानन्दभैरवः ।

गुञ्जैकं वा द्विगुञ्जं वा बलं झंत्वा प्रयोजयेत् १७

मधुना लेहयेच्चानु कुटजस्य फलं त्वचम् ।

चूर्णितं कर्पमात्रं तु त्रिद्रोषोत्थातिसारजित् १८

दध्यन्नं दापयेत्पथ्यं गवाज्यं तक्रमेव च ।

पिपासायां जलं शीतं विजया च हिता निशि ॥

विषं पलमितं मूतः शाणिकचूर्णयेद्द्वयम् ।

तच्चूर्णं संपुटे क्षिप्वा काचलिप्तशरावयोः २०

मुद्रां दत्त्वा च संशोष्य ततश्चुल्यां निवेशयेत् ।

वर्हि शर्नः शर्नः कुर्यात्प्रहरद्वयसंख्यया ॥२१॥

तत उद्घाटयेन्मुद्रामुपरिस्थां शरावकात् ।

संलग्नो यो भवेत्मूतस्तं गृहीयाच्छर्नः शर्नः ॥

वायुस्पर्शो यथा न स्यात्तथा कुप्यां निवेशयेत् ।

यावत्सूच्या मुखे लग्नं कूप्या निर्याति भेषजम्॥
 तावन्मात्रो रसो देयो मूर्च्छिते संनिपातिनि ।
 क्षुरेण प्रच्छिते मूर्ध्नि तत्राङ्गुल्या च घर्षयेत् २४
 रक्तभेषजसंपर्कान्मूर्छितोऽपि हि जीवति ।
 तथैव सर्पदष्टस्तु मृतावस्थोऽपि जीवति॥२५॥
 यदा तापो भवेत्तस्य मधुरं तत्र दीयते ।
 सूतभस्मसमं गन्धं गन्धात्पादं मनःशिला २६
 माक्षिकं पिप्पली व्योषं प्रत्येकं शिलया समम् ।
 चूर्णयेद्भावेतिप्तैर्मत्स्यमायूरसंभवं ॥ २७ ॥
 सप्तधा भावयेच्छुष्कं देयं गुञ्जाद्वयं हितम् ।
 तालपर्णीरसश्चात्रु पञ्चकोलशृतोऽथवा २८
 जलचूडो नाम रसः संनिपातं नियच्छति ।
 जलयोगश्च कर्तव्यस्तेन वीर्यं भवेद्रसे ॥ २९ ॥
 शुद्धसूतं विषं गन्धं मरिचं टङ्कणं कणाम् ।
 मर्दयेद्दूर्तजैर्द्रावैर्दिनमेकं च शोषयेत् ॥ ३० ॥

पञ्चवक्त्रो रसो नाम द्विगुञ्जः संनिपातजित् ।

अर्कमूलकपायं तु सञ्चूषमनुपाययेत् ॥ ३१ ॥

शुक्लं दध्योदनं पथ्यं जलयोगं च कारयेत् ।

रसेनानेन शाम्यन्ति सक्षौद्रेण कफादयः ३२

मध्वार्द्रकरसं चानु पिवेदग्निविष्टब्धये ।

यथेष्टं घृतमांसाशी शक्तो भवति पाचकः ३३

रसं गन्धकतुल्यांशं धत्तूरफलजैर्द्रवैः ।

मर्दयेद्दिनमेकं तु तत्तुल्यं त्रिकटु क्षिपेत् ॥ ३४ ॥

उन्मत्ताख्यो रसो नाम्ना नस्ये स्यात्संनिपा-

तजित् ।

निस्त्वग्जैपालवीजं च दशनिष्कं विचूर्णयेत् ॥

मरिचं पिप्पलीं सूतं प्रतिनिष्कं विमिश्रयेत् ।

भाव्यो जम्बीरजैर्द्रवैः सप्ताहं संपयन्नतः ३६

रसोऽयमञ्जने दत्तः संनिपातं विनाशयेत् ।

सूतं टङ्गणकं तुल्यं मरिचं सूततुल्यकम् ॥ ३७ ॥

गन्धकं पिप्पलीं शुण्ठीं द्वौ द्वौ भागौ विचूर्णयेत् ।
 सर्वतुल्यं क्षिपेदन्तीवीजं निस्तुपितं भिषक् ३८
 द्विगुञ्जं रेचनं सिद्धं नाराचोऽयं महारसः ।
 आध्मानं मेलविष्टम्भानुदावर्तं च नाशयेत् ३९
 दरदं दृक्कणं शुण्ठी पिप्पली चेति कार्पिकाः ।
 हेमाद्वा पलमात्रा स्यादन्तीवीजं च तत्समम् ॥
 विचूर्ण्यैकत्र सर्वाणि गोदुग्धेनैव पाययेत् ।
 त्रिगुञ्जं रेचनं दद्याद्विष्टम्भाध्मानरोगिणु ॥४१॥
 द्वौ भागौ हेमभूतेश्च गगनं चापि तत्समम् ।
 लोहभस्मत्रयो भागाश्चत्वारो रसभस्मनः ४२
 वङ्गभस्म त्रिभागं स्यात्सर्वमेकत्र मर्दयेत् ।
 प्रवालं मौक्तिकं चैव रससात्म्प्येन दापयेत् ४३
 भावना गव्यदुग्धेन रसैर्घृष्टाटरूपकैः ।
 हरिद्रावारिणा चैव मोचकन्दरसेन च ॥४४॥

शतपत्ररसेनापि मालत्याः स्वरसेन च ।

पश्चान्मृगमदश्चन्द्रतुलसीरसभावितः ॥ ४५ ॥

कुसुमाकर इत्येष वसन्तपदपूर्वकः ।

गुञ्जाद्वयं ददीतास्य मधुना सर्वमेहनुत् ॥ ४६ ॥

सिताचन्दनसंयुक्तश्चाम्लपित्तादिरोगजित् ।

मूतभस्मत्रयो भागा भागैकं हेमभस्मकम् ४७

सृताभ्रस्य च भागैकं शिलागन्धकतालकम् ।

प्रतिभागद्वयं शुद्धमेकीकृत्य विचूर्णयेत् ॥ ४८ ॥

वराटान्पूरयेत्तेन छागीक्षीरेण दङ्गणम् ।

पिष्ट्वा तेन मुखं रुद्ध्वा मृद्धाण्डे तन्निरोधयेत् ॥

शुष्कं गजपुटे पक्त्वा चूर्णयेत्स्वाङ्गशीतलम् ।

रसो राजमृगाङ्गोऽयं चतुर्गुञ्जः क्षयापहः ५०

दशपिप्पलिकासौद्रैरेकोनत्रिंशदूर्णैः ।

सघृतं दापयेत्पथ्यं स्त्रीकोपाग्निश्रमांस्त्यजेत् ५१

पथ्यं न्वा लघुमांसानि राजरोगप्रशान्तये ।

शुद्धं सूतं द्विधा गन्धं कुर्यात्स्रल्वेन कज्जलीम् ॥
 तयोः समं तीक्ष्णचूर्णं मर्दयेत्कन्यकाद्रवैः ।
 द्वियामान्ते कृतं गोलं ताम्रपात्रे विनिःक्षिपेत् ॥
 आच्छाद्यैरण्डपत्रेण न्यामार्धेऽत्युष्णता भवेत् ।
 धान्यराशौ न्यसेत्पश्चादहोरात्रात्समुद्धरेत् ५४
 संचूर्ण्य गालयेद्वस्त्रे सत्यं वारितरं भवेत् ।
 भावयेत्कन्यकाद्रवैः सप्तधा भृङ्गजैस्तथा ५५
 काकमाचीकुरण्टोत्थद्रवैर्मुण्ड्या पुनर्नवैः ।
 सहदेव्यमृतानीलीनिर्गुण्डीचित्रजैस्तथा ॥५६॥
 सप्तधा तु पृथग्द्रवैर्भाव्यं शोष्यं तथातपे ।
 सिद्धयोगो ह्ययं ख्यातो सिद्धानां च मुखागतः ॥
 अनुभूतो मया सत्यं सर्वरोगगणापहः ।
 स्वर्णादीन्मारयेदेवं चूर्णीकृत्य तु लोहवत् ५७
 त्रिफलामधुसंयुक्तः सर्वरोगेषु योजयेत् ।
 त्रिकटुत्रिफलैलाभिर्जातीफललवङ्गकैः ॥५८॥

शतपत्ररसेनापि मालत्याः स्वरसेन च ।
 पश्चान्मृगमदश्चन्द्रतुलसीरसमावितः ॥ ४५ ॥
 कुसुमाकर इत्येव वसन्तपदपूर्वकः ।
 गुञ्जाद्वयं ददीतास्य मधुना सर्वमेहनुत् ॥ ४६ ॥
 सिताचन्दनसंयुक्तश्चाम्लपित्तादिरोगजित् ।
 मूतभस्मत्रयो भागा भागैकं हेमभस्मकम् ४७
 गृताभ्रस्य च भागैकं शिलागन्धकतालकम् ।
 प्रतिभागद्वयं शुद्धमेकीकृत्य विचूर्णयेत् ॥ ४८ ॥
 वराटान्पूरयेत्तेन छागीक्षीरेण टङ्कणम् ।
 पिष्ट्वा तेन मुखं रुद्ध्वा मृद्भाण्डे तन्निरोधयेत् ॥
 शुष्कं गजपुटे पक्त्वा चूर्णयेत्स्वाङ्गशीतलम् ।
 रसो राजमृगाङ्गोऽयं चतुर्गुञ्जः क्षयापहः ५०
 दशपिप्पलिकासौद्रैरेकोनत्रिंशदूर्पणः ।
 सघृतं दापयेत्पथ्यं स्त्रीकोपाग्निश्रमांस्त्यजेत् ५१
 पथ्यं वा लघुमांसानि राजरोगमशान्तये ।

मध्यमखण्डे द्वादशोऽध्यायः । २२९

शुद्धं सूतं द्विधा गन्धं कुर्यात्स्रत्वेन कज्जलीम् ॥
तयोः सप्तं तीक्ष्णचूर्णं मर्दयेत्कन्यकाद्रवैः ।
द्वियामान्ते कृतं गोलं ताम्रपात्रे विनिःक्षिपेत् ॥
आच्छाद्यैरण्डपत्रेण न्यामार्वेऽत्युष्णता भवेत् ।
धान्यराशौ न्यसेत्पश्चादहोरात्रात्समुद्धरेत् ५४
संचूर्प्य गालयेद्दूधे सत्यं वारितरं भवेत् ।
भावयेत्कन्यकाद्रवैः सप्तधा भृङ्गजैस्तथा ५५
काकमाचीकुरण्डोत्थद्रवैर्मुण्ड्या पुनर्नवैः ।
सहदेव्यमृतानीलीनिर्गुण्डीचित्रजैस्तथा ॥५६॥
सप्तधा तु पृथग्द्रवैर्भाव्यं शोष्यं तथातपे ।
सिद्धयोगो ह्ययं ख्यातो सिद्धानां च मुखागतः ॥
अनुभूतो मया सत्यं सर्वरोगगणापहः ।
स्वर्णादीन्मारयेदेवं चूर्णीकृत्य तु लोहवत् ५८
त्रिफलामधुसंयुक्तः सर्वरोगेषु योजयेत् ।
त्रिकटुत्रिफलैलाभिर्जातीफललवङ्गकैः

नवभागोन्मितैरेतैः समः पूर्वरसो भवेत् ।
 संचूर्ण्य लोढयेत्सौद्रैर्भक्ष्यं निष्कद्वयं द्वयम् ६०
 स्वयमग्निरसो नाम्ना क्षयकासनिकृन्तनः ।
 पारदं गन्धकं शुद्धं मृतलोहं च टङ्कणम् ॥६१॥
 रास्त्राविडङ्गत्रिफलादेवदारुकटुत्रयम् ।
 अमृतापद्मकं सौद्रं विश्वं तुल्यांशचूर्णितम् ६२
 त्रिगुञ्जं सर्वकासार्तः सेवयेदमृतार्णवम् ।
 सूतार्थो गन्धको मर्द्यो यामैकं कन्यकाद्रवैः ६३
 द्वयोस्तुल्यं ताम्रपत्रं पूर्वकल्केन लेपयेत् ।
 दिनैकं स्थालिकायन्त्रे पक्वमादाय चूर्णयेत् ६४
 सूर्यावर्तो रसो त्वेप द्विगुञ्जः श्वासजिह्ववेत् ।
 शुद्धं मृतं मृतं लोहं ताप्यं गन्धकतालकम् ६५
 पथ्याग्निमन्थं निर्गुण्डी ज्यूपणं टङ्कणं विपम् ।
 तुल्यांशं मर्दयेत्स्वल्वे दिनं निर्गुण्डिकाद्रवैः ६६
 मुण्डीद्रावैर्दिनैकं तु द्विगुञ्जं वटकीकृतम् ।

भक्षयेद्वातरोगार्तो नाम्ना स्वच्छन्दभैरवः ६७
 रास्नामृतादेवदारुशुष्ठीवातारिजं शृतम् ।
 सगुग्गुलुं पिवेत्कोणमनुपानसुखावहम् ॥६८॥
 दग्धान्कपर्दिकान्पिष्ट्वा व्यूषणं दृढणं विषम् ।
 गन्धकं शुद्धमृतं च तुल्यं जम्बीरजर्जरैः ॥६९॥
 मर्दयेद्भक्षयेन्मार्पं मरिचाज्यं लिहेदनु ।
 निहन्ति ग्रहणीरोगं पथ्यं तक्रौदनं हितम् ७०
 मृतं ताम्रमजाक्षीरैः पाच्यं तुल्यैर्गतद्रवम् ।
 तत्ताम्रं शुद्धमृतं च गन्धकं च समं समम् ७१
 निर्गुण्डीस्वरसैर्मर्द्य दिनं तद्गोलकं कृतम् ।
 यामकं बालुकायस्त्रे पाच्यं योज्यं द्विगुञ्जकम् ॥
 धीजपूरकमूलं तु सजलं चानुपाययेत् ।
 रसस्त्रिविक्रमो नाम्ना मासैकेनाश्मरीमणुत् ७३
 तारं ताप्यं शिला मृतं शुद्धं सैन्यवटङ्गणे ।
 समांशं चूर्णयेत्खल्ने मृताद्विगुणगन्धकम् ७४

गन्धतुल्यं मृतं ताम्रं जम्बीरैर्दिनपञ्चकम् ।

मर्त्यं पद्भिः पुटैः पाच्यं भूधरे संपुटोदरे ७५

पुटे पुटेद्वैर्मर्द्यं सर्वमेतच्च पदपलम् ।

द्विपलं मारितं ताम्रं लोहभस्म चतुष्पलम् ७६

जम्बीराम्लेन तत्सर्वं दिनं मर्द्यं पुटेछघ्रु ।

त्रिशदंशं विपं चास्य क्षिप्वा सर्वं विचूर्णयेत् ७७

माहिपाज्येन संमिश्रं निष्कार्यं भक्षयेत्सदा ।

मध्वाज्यैर्वाकुचीचूर्णं कर्पमात्रं लिहेदनु ॥७८॥

सर्वकुष्ठानि हन्त्याशु महातालेश्वरो रसः ।

भस्मसूतसमो गन्धो मृतायस्ताम्रगुग्गुलुः ७९

त्रिफलाश्च महानिम्बश्चित्रकश्च शिलाजतु ।

इत्येतच्चूर्णितं कुर्यात्प्रत्येकं शाणपोडश ॥ ८० ॥

चतुःपष्टिकरञ्जस्य बीजचूर्णं प्रकल्पयेत् ।

चतुःपष्टि मृतं चाभ्रं मध्वाज्याभ्यां विलोडयेत्

स्निग्धभाण्डे धृतं स्वादेद्विनिष्कं सर्वकुष्ठनुत् ।

त्रिदिनान्ते भवेत्स्फोटः सप्ताहाद्वा किलासके ॥
 नीलीं गुञ्जां च कासीसं धनूरं हंसपादिकाम् ।
 सूर्यभक्तां च चाक्षेरीं पिष्ट्वा मूलानि लेपयेत् ९०
 स्फोटस्थानप्रशान्त्यर्थं सप्तरात्रं पुनः पुनः ।
 श्वेतकुष्ठं निहन्त्याथ साध्यासाध्यं न संशयः ९१
 अपरः श्वित्तलेपोऽपि कथ्यतेऽत्र भिषग्वरैः ।
 गुञ्जाफलाग्निचूर्णं च लेपितं श्वेतकुष्ठनुत् ॥ ९२ ॥
 शिलापामार्गभस्मापि लिप्तं श्वित्रं विनाशयेत् ।
 शुद्धं सूतं चतुर्गन्धं पलं यामं विचूर्णयेत् ९३
 मृतताम्राभ्रलोहानां दण्डस्य पलं पलम् ।
 सुवर्णं रजतं चैव प्रत्येकं दशनिष्ककम् ॥ ९४ ॥
 मापिकं मृतवज्रं च तालसत्त्वं पलद्वयम् ।
 जम्बीरोन्मत्तवासाभिः क्षुधार्कविषमुष्टिभिः ॥
 मर्द्यं ह्यारिर्जर्द्राविः प्रत्येकेन दिनं दिनम् ।

मध्यमस्तण्डे द्वादशोऽध्यायः । २३९

एवं सप्तदिनं मर्द्यं तद्गोलं वस्त्रवेष्टितम् ॥९६॥
वालुकायन्त्रगं स्वेद्यं त्रिदिनं लघुवह्निना ।
आदाय चूर्णयेच्छुष्कं पलैकं योजयेद्विपम् ॥
द्विपलं पिप्पलीचूर्णं मिश्रं सर्वेश्वरो रसः ।
द्विगुञ्जो लिह्यते क्षौद्रैः सुप्तिमण्डलकुष्ठनुत् ९८
वाकुचीदेवकाष्ठं च कर्पमात्रं सुचूर्णयेत् ।
लिहेदैरण्डतैलावतमनुपानं सुखायहम् ॥९९॥
हेमाद्रां पञ्चपलिकां क्षिप्वा तक्रघटे पचेत् ।
तन्ने जीर्णे समुद्रृत्य पुनः क्षीरघटे पचेत् २००
क्षीरे जीर्णे समुद्रृत्य क्षालयित्वा विशोषयेत् ।
तच्चूर्णं पञ्चपलिकं मरिचानां पलद्वयम् ॥ १ ॥
पलैकं मूर्छितं सूतमेकीकृत्य तु भक्षयेत् ।
निष्कैकं सुप्तिकुष्ठार्तः स्वर्णक्षीरीरसो ह्ययम् २
भस्मसूतं मृतं कान्तं मुण्डभस्म शिलाजतु ।
शुद्धं ताप्यं शिला व्योषं त्रिफलां कोलबीजकम्

कपित्थं रजनीचूर्णं भृङ्गराजेन भावयेत् ।
 विंशद्वारं विशोप्याथ मधुयुक्तं लिहेत्सदा ॥४॥
 निष्कमात्रो हरेन्मेहान्मेहवद्धो रसो महान् ।
 महानिम्यस्य बीजानि पिप्पला पद्मसंमितानि च ५
 पलं तण्डुलतोयेन घृतनिष्कद्वयेन च ।
 एकीकृत्य पिवेच्चानु हन्ति मेहं चिरंतनम् ॥६॥
 घृतुःसूतस्य गन्धाष्टौ रजनी त्रिफला शिवा ।
 मल्लिकार्जुनं च द्विभागं स्यात्त्रिष्टुप्त्रैपालचित्रकम् ७
 मल्लिकार्जुनं च त्रिभागं स्याद्व्यूषणं दन्तिजीरकम् ।
 मल्लिकार्जुनं च त्रिभागं स्यादेकीकृत्य विचूर्णयेत् ॥८॥
 जयन्तीसुवपयोभृङ्गबहिवातारितैलकैः ।
 मल्लिकार्जुनेन क्रमाद्भाव्यं सप्तवारं पृथक्पृथक् ॥९॥
 महावहिरसो नाम निष्कमुष्णजलैः पिवेत् ।
 विरेचनं भवेत्तेन तक्रभक्तं ससन्धवम् ॥१०॥
 दिनान्ते दापयेत्पथ्यं वर्जयेच्छीतलं जलम् ।

मध्यमखण्डे द्वादशोऽध्यायः । २३७

सर्वोदरहरः प्रोक्तो मूढवातहरः परः ॥११॥
गन्धकं तालकं ताप्यं मृतताम्रं मनःशिलाम् ।
शुद्धं सूतं च तुल्यांशं मर्दयेद्भावयेद्दिनम् ॥१२॥
पिप्पल्यास्तु कपायेण वज्रीक्षीरेण भावयेत् ।
निष्कार्थं भक्षयेत्सौर्द्रगुल्मं प्लीहादिकं जयेत् १३
रसो विद्याधरो नाम गोमूत्रं च पिबेदनु ।
दङ्कणं हारिणं शृङ्गं स्वर्णं शुल्यं मृतं रसम् ॥१४॥
दिनैकमार्द्रकद्रावैर्मर्द्य रुद्धा पुटे पचेत् ।
त्रिनेत्राख्यरसस्यैकं मापं मध्वाज्यकैलिहेत् ॥
सैन्धवं जीरकं हिङ्गु मध्वाज्याभ्यां लिहेदनु ।
पवितशूलहरः ख्यातो मासमात्राच्च संशयः १६
शुद्धं सूतं द्विधा गन्धं यामकं मर्दयेद्दृढम् ।
द्वयोस्तुल्यं शुद्धताम्रं संपुटं तन्निरोधयेत् ॥१७॥
ऊर्ध्वाधो लवणं दत्त्वा मृद्भाण्डे धारयेद्भिषक् ।
ततो गजपुटे पक्त्वा स्वाद्गतीति समुद्धरेत् ॥१८॥

संपुटं चूर्णयेत्सूक्ष्मं पर्णखण्डे द्विगुञ्जकम् ।
 भक्षयेत्सर्वशूलार्तो हिङ्गु शुण्ठी च जीरकम् १९
 वचामरिचजं चूर्णं कर्षमुणजलैः पिवेत् ।
 असाध्यं नाशयेच्छूलं रसोऽयं गजकेसरी २०
 शुद्धं सूतं विपं गन्धमजमोदां फलत्रयम् ।
 स्वर्जक्षारं वचक्षारं वह्निसैन्धवजीरकम् ॥ २१ ॥
 सौवर्चलं विडङ्गानि सामुद्रं ज्यूपणं समम् ।
 विपमुष्टिं सर्वतुल्यं जम्बीराम्लेन मर्दयेत् ॥ २२ ॥
 मरिचाभां घटीं खादेद्द्विमान्धप्रशान्तये ।
 शुद्धमूतं विपं गन्धं समं सर्वं विचूर्णयेत् ॥ २३ ॥
 मरिचं सर्वतुल्यांशं कण्टकार्याः फलद्रवः ।
 मर्दयेद्भावेत्सर्वमेकविंशतिवारकम् ॥ २४ ॥
 वटीगुञ्जात्रयं खादेत्सर्वाजीर्णप्रशान्तये ।
 अजीर्णकण्टकः सोऽयं रसो हन्ति विपूचिकाम्

मृतं सूतं मृतं ताम्रं हिङ्गु पुष्करमूलकम् ।
 सैन्धवं गन्धकं तालं कटुर्की चूर्णयेत्समम् २६
 पुनर्नवादेवदालीनिर्गुण्डीतण्डुलीयकैः ।
 तिक्तकांशातकीद्रविर्दिनैकं मर्दयेद्दृढम् ॥२७॥
 मापमात्रं लिहेत्क्षौद्रै रसं मन्यानभैरवम् ।
 कफरोगप्रशान्त्यर्थं निम्बकार्यं पिवेदनु ॥२८॥
 सूतहाटकवज्राणि ताम्रं लोहं च मासिकम् ।
 तालं नीलाञ्जनं तुत्थमहिफेनं समांशकम् २९
 पञ्चानां लवणानां च भागमेकं विमर्दयेत् ।
 वजीक्षीरैर्दिनैकं तु रुद्धाधो भूधरे पचेत् २३०
 मापैकमाद्रिकद्रावैर्लेहयेद्वातनाशनम् ।
 पिप्पलीमूलजकार्यं सकृण्यनुपाययेत् ॥३१॥
 सर्वान्वातविकारांस्तु निहन्त्याक्षेपकादिकान् ।
 कनकस्याष्ट शणाः स्युः सूतो द्वादशभिर्मतः ॥
 गन्धोऽपि द्वादश श्रोतस्ताम्रशाणद्वयोन्मितम् ।

अभ्रकं स्याच्चतुःशाणं मासिकं च दिशाणिकम्
 बह्वो दिशाणः सौवीरं त्रिशाणं लोहमष्टकम् ।
 विपं त्रिशाणिकं कृत्वा लाङ्गली पलसंमिता ॥
 मर्दयेद्दिनमेकं तु रसैरम्लफलोद्भवैः ।
 दधान्मृदुपुटं बह्वौ ततः सूक्ष्मं विचूर्णयेत् ३५
 मापमात्रो रसो देयः संनिपाते मुदारुणे ।
 आर्द्रकस्वरसेनैव रसोनस्य रसेन वा ॥३६॥
 किलासं सर्वकुष्ठानि विसर्पं च भगन्दरम् ।
 ज्वरं गरमजीर्णं च जयेद्दोगहरो रसः ॥ ३७॥
 रसो गन्धस्त्रिचिकपैः कुर्यात्कज्जलिकां तयोः ।
 ताराभ्रताम्रवद्वाहिसारार्थैकैककार्पिकाः ३८
 शिमुज्वालामुखीशुण्ठीविल्वेभ्यस्तण्डुलीयकान्
 मत्स्यैकं स्वरसैः कुर्याद्यार्मिकं विमर्दयेत् ॥३९॥
 कृत्वा गोलं दृतं वस्त्रे लवणापूरिते न्यसेत् ।
 काचभाण्डे ततः स्थाल्यां काचकूर्पीं निवेशयेत् ॥

वालुकाभिः प्रपूर्याथ वह्निर्यामद्वयं भवेत् ।
 तत उद्धृत्य तं गोलं चूर्णयित्वा विमिश्रयेत् ४१
 प्रवालचूर्णकर्पेण शाणमात्रविपेण च ।
 कृष्णसर्पस्य गरलैर्द्विवैलं भावयेत्तथा ॥ ४२ ॥
 तगरं मुशली मांसी हेमाद्वा वेतसः कणा
 नीलिनी पत्रकं चैलाश्चित्रकश्च कुठेरकः ॥ ४३ ॥
 शतपुष्पा देवदाली धतूरागस्त्यमुण्डिका ।
 मधूकजातीमदनरसैरेषां विमर्दयेत् ॥ ४४ ॥
 मत्स्येकमेकवैलं च ततः संशोष्य धारयेत् ।
 बीजपूरार्द्रकद्रावैर्मरिचैः षोडशोन्मितैः ॥ ४५ ॥
 रसो द्विगुञ्जाममितः संनिपातेषु दीयते ।
 प्रसिद्धोऽयं रसो नाम्ना संनिपातस्य भैरवः ॥
 तारमौवितकहेमानि सारथैकैकभागिकाः ।
 द्विभागो गन्धकः सूतस्त्रिभागो मर्दयेदिमान् ४७
 कपित्थस्वरसैर्गाढं मृगशृङ्गे ततः क्षिपेत् ।

पुटेन्मध्यपुटेनैव तत उद्धृत्य मर्दयेत् ॥ ४८ ॥

वलारसैः सप्तवेलमपामार्गरसैस्त्रिधा ।

लोध्रप्रतिविषामुस्तथातकीन्द्रयवामृताः ॥ ४९ ॥

प्रत्येकमेपां स्वरसैर्भावनास्थात्त्रिधा त्रिधा ।

मापमात्रो रसो देयो मधुना मरिचैस्तथा ५०

हन्यात्सर्वानतीसारान्ग्रहणं सर्वजामपि ।

कपाटो ग्रहणीरोगे रसोऽयं वह्निदीपनः ॥ ५१ ॥

मृतमृताभ्रकं गन्धं यवक्षारं सटङ्कणम् ।

अग्निमन्धं वचां कुर्यात्सूततुल्यानिमान्मुधीः ५२

ततो जयन्तीजम्बीरमृङ्गद्रावैर्विमर्दयेत् ।

त्रिवासरं ततो गोलं कृत्वा संशोष्य धारयेत् ५३

लोहपात्रे शरावं च दत्त्वोपरि विमुद्रयेत् ।

अथो वह्निं शनैः कुर्याद्दामार्धं तत उद्धरेत् ५४

रसतुल्यां प्रतिविषां दद्यान्मोचरसं तथा ।

कपित्थविजयाद्रावैर्भावयेत्सप्तधा भिषक् ॥ ५५ ॥

धातकीन्द्रयवामुस्ता लोभ्रं विल्वं गुहचिका ।
 एतद्रसैर्भावयित्वा बेलैकैकं च शोषयेत् ॥५६॥
 रसं वज्रकपाटाख्यं शार्णकं मधुना लिहेत् ।
 वह्निं शुण्ठीं विडं विल्वं लवणं चूर्णयेत्समम् ॥
 पिवेदुष्णाम्बुना चानु सर्वजां ग्रहणीं जयेत् ।
 तारं वज्रं सुचूर्णं च ताम्रसूतकमन्धकम् ॥५८॥
 लोहं क्रमविवृद्धानि कुर्यादेतानि मात्रया ।
 विमर्द्य कन्यकाद्रावैर्न्यसेत्काचमये घटे ॥५९॥
 विमुच्य पिठरीपथ्ये धारयेत्सैन्यवावृते ।
 पिठरीं सुद्रयेत्सम्यक् ततश्चुल्यां निवेशयेत् ६०
 वह्निं शनैः शनैः कुर्यादिनैकं तत उद्धरेत् ।
 स्वाह्मशीतं च संचूर्ण्य भावयेदर्कदुग्धकैः ६१
 अश्वगन्धा न काकोली वानरी मुशली क्षुरा ।
 त्रिविवेलं रसैरासां शतावर्याश्च भावयेत् ६२
 पद्मकन्दकसेरुणां रसैः कासस्य भावयेत् ।

कस्तूरीव्योपकर्पूरकङ्कोलैलालवङ्गकम् ॥ ६३ ॥

पूर्वचूर्णादष्टमांशमेतच्चूर्णं विमिश्रयेत् ।

सर्वैः समां शर्करां च दत्त्वा शाणोन्मितं पिबेत् ॥

गोदुग्धद्विपलेनैव मधुराहारसेवकः ।

अस्य प्रभावात्सौन्दर्यं बलं तेजोऽभिवर्धते ६५

तरुणी रमयेद्ब्रह्मीः शुक्रहानिर्न जायते ।

सूतो वज्रमहिर्मुक्ता तारं हेमासिताभ्रकम् ६६

रसैः कर्पाशिकानेतान्मर्दयेदिरिमेदजैः ।

प्रवालचूर्णं गन्धश्च द्विद्विकर्पं विमिश्रयेत् ॥ ६७ ॥

ततोऽभ्यगन्धास्वरसैर्विमर्द्य मृगशृङ्गके ।

क्षिप्त्वा मृदुपुटे पक्त्वा भावयेद्दातकीरसैः ६८

काकोली मधुकं मांसी बलात्रयविशेज्जुदम् ।

द्राक्षापिप्पलीवन्दाकं बीरीपर्णाचतुष्टयम् ६९

परुषकं कसेरुश्च मधुकं वानरी तथा ।

भावयित्वा रसैरेषां शोषयित्वा विचूर्णयेत् ७०

एलातकपत्रकं मांसी लवङ्गागरुकेसरम् ।
 मुस्तं मृगमदः कृष्णजलं चन्द्रश्च मिश्रयेत् ७१
 एतच्चूर्णैः शाणमितै रसं कन्दर्पसुन्दरम् ।
 खादेच्छाणमितं रात्रौ सिता घात्री विदारिका
 एतासां कर्पचूर्णेन सर्पिष्कर्पेण संयुतम् ।
 तस्यानु द्विपलं क्षीरं पिबेत्सुखितमानसः ७३
 रमणी रमयेद्ब्रह्मर्षिर्न हानिं कापि गच्छति ।
 शुद्धं रसेन्द्रं भागैकं द्विभागं शुद्धगन्धकम् ७४
 क्षिपेत्कज्जलिकां कुर्यात्तत्र तीक्ष्णभवं रजः ।
 क्षिप्वा कज्जलिकातुल्यं ग्रहरैकं विमर्दयेत् ७५
 ततः कन्याद्रवैर्धर्मै त्रिदिनं परिमर्दयेत् ।
 ततः संजायते तस्य सोष्णो धूमोद्गमो महान् ॥
 अत्यन्तं पिण्डितं कृत्वा ताम्रपात्रे निधापयेत् ।
 मध्ये धान्यैकशूलस्य त्रिदिनं धारयेद्बुधः ७७

उद्धृत्य तस्मात्तबल्वे च क्षित्वा घर्मे निधाय च ।
 रसैः कुठारच्छिन्नायास्त्रिवेलं परिभावयेत् ७८
 संशोष्य घर्मे कार्यैश्च भावयेत्तिकटोस्त्रिधा ।
 वासामृताचित्रकाणां रसैर्भाव्यं त्रिमात्रिधा ७९
 लोहपात्रे ततः क्षित्वा भावयेत् त्रिफलाजलैः ।
 निर्गुण्डीदाडिमत्वग्भिर्विसभृद्रुरण्डकैः ॥८०॥
 पलाशकदलीद्रावैर्वीजकस्य शृतेन च ।
 नीलिकालम्बुपाद्रावैर्वब्यूलफलिकारसैः ॥८१॥
 भावयेत्त्रिविवेलं च ततो नागवलारसैः ।
 शतावरीगोक्षुरुभिः पातालगरुडीद्रवैः ॥८२॥
 त्रिविवेलं ययालामं भावयेदेभिरोपधैः ।
 ततः प्रातर्लिङ्गेत्सोद्रघृताभ्यां कोलमात्रकम् ८३
 पलमात्रं बेलकायं पिबेदस्यानुपानकम् ।
 मासत्रयं नीलितं स्याद्वलीपलितनाशनम् ॥८४॥

इति द्वितीयखण्डः ।

अथ
शार्ङ्गधरसंहिता ।

उत्तरखण्डः ।

अथोत्तरखण्डे प्रथमोऽध्यायः ।

तत्र स्नेहविधिः

स्नेहश्चतुर्विधः प्रोक्तो घृतं तैलं वसा तथा ।
मज्जा च तं पिवेन्मर्त्यः किञ्चिद्भ्युदिते रवौ ?
स्थावरो जङ्गमश्चैव द्वियोनिः स्नेह उच्यते ।
तिलतैलं स्थावरेषु जङ्गमेषु घृतं वरम् ॥ २ ॥
द्वाभ्यां त्रिभिश्चतुर्भिस्तु यमकस्त्रिवृतो महान् ।
पिवेत्त्यहं चतुरहं पञ्चाहं षडहं तथा ॥ ३ ॥
सप्तरात्रात्परं स्नेहः सात्मीभवति सेवितः ।
दोषकालाग्निवयसां बलं दृष्ट्वा प्रयोजयेत् ॥ ४ ॥
हीनां च मध्यमां ज्येष्ठां मात्रां स्नेहस्य बुद्धिमान् ।
अमात्रया तथा कालं मिथ्याहारविहारतः ॥ ५ ॥
स्नेहः करोति शोफार्शस्तन्द्रानिद्राविसंक्षिताः ।
देया दीप्ताग्रये मात्रा स्नेहस्य पलसंमिता ॥ ६ ॥
मध्यमाय त्रिकर्षा स्याज्जघन्याय द्विकर्षिकी ।

अथोत्तरखण्डे प्रथमोऽध्यायः ।

तत्र स्नेहविधिः

स्नेहश्चतुर्विधः प्रोक्तो घृतं तैलं वसा तथा ।
मज्जा च तं पिबेन्मर्त्यः किञ्चिदभ्युदिते रवौ ?
स्थावरो जङ्गमश्चैव द्वियोनिः स्नेह उच्यते ।
तिलतैलं स्थावरेषु जङ्गमेषु घृतं वरम् ॥ २ ॥
द्राभ्यां त्रिभिश्चतुर्भिस्तु यमकस्त्रिवृतो महान् ।
पिबेत्त्यहं चतुरहं पञ्चाहं षडहं तथा ॥ ३ ॥
सप्तरात्रात्परं स्नेहः सात्मीभवति सेवितः ।
दोषकालाग्निवयसां बलं हृद्वा प्रयोजयेत् ॥ ४ ॥
हीनां च मध्यमां ज्येष्ठां मात्रां स्नेहस्य बुद्धिमान् ।
अमात्रया तथा काले मिथ्याहारविहारतः ॥ ५ ॥
स्नेहः करोति शोफार्शस्तन्द्रानिद्राविसंज्ञिताः ।
देया दीप्ताग्रये मात्रा स्नेहस्य पलसंमिता ॥ ६ ॥
मध्यमाय त्रिकर्षा स्याज्जघन्याय द्विकर्षिकी ।

अथवा स्नेहमात्राः स्युस्तिस्रोऽन्याः सर्वसंमताः
 अहोरात्रेण महतीर्जीर्यत्यद्वि तु मध्यमा ।
 जीर्यत्यल्पा दिनार्धेन सा विज्ञेया सुखावहा ॥
 अल्पा स्याद्दीपनी वृष्या स्वल्पदोषेषु पूजिता
 मध्यमा स्नेहनी ज्ञेया बृंहणी भ्रमहारिणी ॥९॥
 ज्येष्ठा कुष्ठविषोन्मादग्रहापस्मारनाशिनी ।
 केवलं पैत्तिके सर्पिर्वातिके लवणान्वितम् १०
 पेयं बहुकफे वापि व्योपक्षारसमन्वितम् ।
 रुक्षक्षतविषार्तानां वातपित्तविकारिणाम् ११
 हीनमेधास्मृतीनां च सर्पिष्वानं प्रशस्यते ।
 कृमिकोष्ठानिलाविष्टाः प्रवृद्धकफमेदसः ॥१२॥
 पित्तपुस्तैलसात्म्या ये तैलं दाढ्यार्थिनस्तु ये ।
 व्यायामकर्षिताः शुष्करेतोर्वक्ता महारुजः १३
 महाग्निमारुतप्राणा वसायोग्या नराः स्मृताः ।

क्रूराशयाः क्लेशसहा वातार्ता दीप्तबद्धयः १४
 मज्जानमापिवेषुस्ते सर्पिर्वा सर्वतो हितम् ।
 शीतकाले दिवा स्नेहमुष्णकाले पिवेन्निशि १५
 वातपित्ताधिके रात्रौ वातश्लेष्माधिके दिवा ।
 नस्याभ्यञ्जनगण्डूपमूर्धकर्णाक्षितर्पणे ॥१६॥
 तैले घृते वा युज्जीत दृष्टादोषबलाबलम् ।
 घृते कोणजलं पेयं तैले घूपः प्रशस्यते ॥१७॥
 वसामज्जोः पिवेन्मण्डमनुपानं सुखावहम् ।
 स्नेहद्विपः शिशून्ष्टब्दान्मुकुमारान्कृशानपि ॥१८॥
 तृणाकुलानुष्णकाले सह भक्तेन पाययेत् ।
 सर्पिभती बहुतिला यवागूः स्वल्पतण्डुला १९
 सुखोष्णसेव्यमाना तु सद्यः स्नेहनकारिणी ।
 शर्कराचूर्णसंस्पृष्टे दोहनस्थे घृते तु गाम् ॥२०॥
 दुग्ध्वा क्षीरं पिवेदुष्णं सद्यः स्नेहनमुच्यते ।
 मिथ्याचाराद्बहुताद्वा यस्य स्नेहो न जीर्यति ॥

विष्टभ्य चाप्यजीर्येत वारिणोष्णेन वामयेत् ।
 स्नेहस्याजीर्णशङ्कायां पिवेदुष्णोदकं नरः २२
 तेनोद्गारो भवेच्छुद्धो भवतु प्रति रुचिस्तथा ।
 स्नेहेन पित्तिकस्याग्निर्यदा तीक्ष्णतरीकृतः २३
 तदास्योदीरयेत्तृष्णां विषमान्तस्य पाययेत् ।
 शीतं जलं वामयेच्च पिपासा तेन शाम्यति २४
 अजीर्णां वर्जयेत्स्नेहमुदरी तरुणज्वरी ।
 दुर्बलोऽरोचकी स्थूलो मूर्च्छार्तो मदपीडितः ॥
 दत्तवस्तिर्विरिक्तश्च वान्तस्तृष्णाश्रमान्वितः ।
 अकालप्रसवा नारी दुर्दिने च विवर्जयेत् २६
 स्वेद्यसंशोध्यमध्यस्त्रीव्यायामासक्तचिन्तकाः ।
 वृद्धा बालाः कुशा रुक्षाः क्षीणास्त्राः क्षी-
 णरेतसः ॥ २७ ॥
 घातार्तास्तिमिरार्ता ये तेषां स्नेहनमुत्तमम् ।
 वातानुलोम्यं दीप्तोऽग्निर्वर्चः स्निग्धमसंहतम् ॥

मृदुस्निग्धाङ्गताग्लानिस्नेहोद्वेगोऽथ लाघवम् ।
 विमलेन्द्रियता सम्यक्सिग्धे रूक्षे विपर्ययः २९
 भक्तोद्वेपो मुखस्रावो गुदे दाहः प्रवाहिका ।
 तन्द्रातिसारः पाण्डुत्वं भृशं स्निग्धस्य लक्षणम् ।
 रूक्षस्य स्नेहनं स्नेहैरतिस्निग्धस्य रूक्षणम् ।
 श्यामाकचणकाद्यैश्च तक्रपिण्याकसक्तुभिः ३१
 दीप्ताग्निः शुद्धकोष्ठश्च पुष्टधातुर्द्वेन्द्रियः ।
 निर्जरो बलवर्णाढ्यः स्नेहसेवी भवेन्नरः ॥ ३२ ॥
 स्नेहे व्यायामसंशीतवेगाघातप्रजागरान् ।
 दिवा स्वप्नमभिप्यन्दि रूक्षाभं च विवर्जयेत् ॥

इति श्रीशार्ङ्गधरसंहितायां चिकित्सास्थाने तृतीय-
 खण्डे स्नेहविधिर्नाम प्रथमोऽध्यायः ।

अथ द्वितीयोऽध्यायः ।

तत्र स्वेदविधिः

स्वेदश्चतुर्विधः प्रोक्तस्तपोष्मौ स्वेदसंज्ञितौ ।

उपनाहो द्रवः स्वेदः सर्वे वातार्तिहारिणः ॥१॥

स्वेदो तापोष्मर्जौ प्रायः श्लेष्मर्जौ समुदीरितौ ।

उपनाहस्तु वातघ्नः पित्तसङ्गे द्रवो हितः ॥२॥

महाबले महाव्याधौ शीते स्वेदो महान्स्मृतः ।

दुर्बले दुर्बलः स्वेदो मध्ये मध्यतमो मतः ॥३॥

बलासे रूक्षणः स्वेदो रूक्षस्तिग्धः कफानिले ।

कफमेदोदृते वाते कोष्णं गेहं रवेः करान् ॥४॥

निघुदं मार्गगमनं गुरुप्रावरणं ध्रुवम् ।

चिन्ताव्यायामभारंश्च सेवेतामयमुक्तये ॥५॥

येषां नस्यं विधातव्यं वस्तिश्चापि हि देहिनाम् ।

शोधनीयाश्च ये केचित्पूर्वं स्वेद्याश्च ते मताः ६

स्वेद्याः पूर्वं त्रयोऽपीह भगन्दर्यशसस्तथा ।
 अशमर्या चातुरो जन्तुः शमयेच्छस्त्रकर्मणा ॥७॥
 पश्चात्स्वेद्या गते शल्पे मूढगर्भगदे तथा ।
 काले प्रजाताकाले वा पश्चात्स्वेद्या नितम्बिनी
 सर्वान्स्वेद्यान्निवाते च जीर्णाहारे च कारयेत् ।
 स्वेदाद्दातुस्थिता दोषाः स्नेहक्लिन्नस्य दंहिनः ॥
 द्रवत्वं प्राप्य कोष्ठान्तर्गता यान्ति विरेकताम् ।
 स्विद्यमानशरीरस्य हृदयं शीतलैः स्पृशेत् १०
 स्नेहाभ्यक्तशरीरस्य शीतैराच्छाद्य चक्षुषी ।
 अजीर्णी दुर्बलो मेही क्षतक्षीणः पिपासितः ११
 अतिसारी रक्तपित्ती पाण्डुरोगी तथोदरी ।
 मदार्तो गर्भिणी चैव न हि स्वेद्या विजानता १२
 एतानपि मृदुस्वेदैः स्वेदसाध्यानुपाचरेत् ।
 मृदुस्वेदं प्रयुञ्जीत तथा हन्युष्कदृष्टिषु ॥ १३ ॥
 अतिस्वेदात्सन्धिपीडा दाहस्त्वृणा कृमो भ्रमः ।

२६० . शार्ङ्गधरसंहिता ।

पित्तासृक्पिटिका कोपस्तत्र शीतैरुपावरेत् १५
तेषु तापाभिधः स्वेदो बालुकावस्त्रपाणिभिः ।
कपालकन्दुकाङ्गारैर्यथायोग्यं प्रयुज्यते ॥ १५ ॥
ऊष्मस्वेदः प्रयोक्तव्यो लोहपिण्डेष्टकाश्मभिः ।
प्रतप्तेरम्लसिक्तैश्च काये वस्त्राववेष्टिते ॥ १६ ॥
अथवा वातनिर्नाशिद्रव्यकाथरसादिभिः ।
उष्णैर्घटं पूरयित्वा पार्श्वे छिद्रं निधाय च ॥ १७ ॥
विमुञ्चास्यं त्रिखण्डां च धातुजां काष्ठवंशजाम् ।
पडङ्गुलास्यां गोपुच्छां नलीं शुङ्गुपाद्विहस्ति-
काम् ॥ १८ ॥

मुखोपविष्टं स्वभ्यस्तं गुरुमावरणावृतम् ।
हस्तिशुण्डिकया नाड्या स्वेदयेद्वातरोगिणम् ॥
पुरुषायाममात्रां वा भूमिमुत्कीर्य स्वादिरैः ।
काष्ठैर्दग्ध्वा तथाभ्युक्ष्य क्षीरधान्याम्लवारिभिः

वातघ्नपत्रैराच्छाद्य शयानं स्वेदयेन्नरम् ।
 एवं माषादिभिः स्विन्नैः शयानं स्वेदयेन्नरम् ।
 अथोपनाहः स्वेदं च कुर्याद्वातहरौषधैः ।
 प्रदिह्य देहं वातार्त क्षीरमांसरसान्वितैः २२
 अम्लपिष्टैः सलवणैः सुखोष्णैः स्नेहसंयुतैः ।
 उपग्राम्यान्पूषमाणैर्जीविनीयगणेन च ॥२३॥
 दधिसौवीरकक्षारैर्वीरतर्वादिना तथा ।
 कुलत्थमाषगोधूमैरतसीतिलसर्पपैः ॥ २४ ॥
 शतपुष्पादेवदारुशेफालीस्थूलजीरकैः ।
 एरण्डमूलबीजैश्च रास्नामूलकशिग्रुभिः ॥२५॥
 मिशीकृष्णाकुठेरैश्च लवणैरम्लसंयुतैः ।
 प्रसारिण्यश्वगन्धाभ्यां बलाभिर्दशमूलकैः २६
 गुह्यचीवानरीबीजैर्यथा लाभं समाहृतैः ।
 क्षुण्णैः स्विन्नैश्च वस्त्रेण बद्धैः संस्वेदयेन्नरम् २७
 महाशाल्वणसंज्ञोऽयं योगः सर्वानिलार्तिहृत् ।

द्रवस्वेदस्तु वातघ्नद्रव्यकायेन पूरिते ॥ २८ ॥
 कटाहे कोष्ठके वाऽपि सूपविष्टोऽवगाहयेत् ।
 नाभेः पङ्क्तुलं यावन्मग्नः काथस्य धारया २९
 कोणया स्कन्धयोः सिक्तास्तिष्ठेत्स्निग्धतनुर्नरः
 एवं तैलेन दुग्धेन सर्पिषा स्वेदयेन्नरम् ॥ ३० ॥
 एकान्तरे द्व्यन्तरे वा स्नेहो युक्तोऽवगाहने ।
 शिरामुखैर्लोमकूपैर्धमनीभिश्च तर्पयेत् ॥ ३१ ॥
 शरीरे बलमाधत्ते युक्तः स्नेहाऽवगाहने ।
 जलसिक्तस्य वर्धन्ते यथा मूलेऽङ्कुरास्तरोः ॥
 तथा धातुविष्टद्धिर्हि स्नेहसिक्तस्य जायते ।
 नातः परतरः कश्चिदुपायो वातनाशनः ॥ ३३ ॥
 शीतशूलाद्युपरमे स्तम्भगौरवनिग्रहे ।
 दीप्ताग्नौ मार्दवे जाते स्वेदनाद्विरतिर्मता ॥ ३४ ॥
 सम्यग्विस्वन्नं विमृदितं स्नानमुष्णाम्बुभिः शनैः ।
 भोजयेच्चानभिप्यन्द्वा व्यायामं च न कारयेत् ॥

। इति श्रीशार्ङ्गधरसंहितायां चिकित्सास्थाने तृतीय-
 राण्डे स्वेदविधिर्नाम द्वितीयोऽध्यायः ।

अथ तृतीयोऽध्यायः ।

तत्र वमनादिविधिः

शरत्काले वसन्ते च प्रावृट्काले च देहिनाम् ।
 वमनं रेचनं चैव कारयेत्कुशलो भिषक् ॥१॥
 बलवन्तं कफव्याप्तं हृष्टासार्तिनिपीडितम् ।
 तथा वमनसात्म्यं च धीरचित्तं च वामयेत् ॥२॥
 विषदोषे स्तन्यरोमे मन्देऽग्नौ श्लेष्मिपदेऽर्बुदे ।
 हृद्गोघ्नकुष्ठवीसर्पमेहाजीर्णभ्रमेषु च ॥ ३ ॥
 विदारिकापचीकासश्वासपीनसहृद्धिषु ।
 अप्सारे ज्वरोन्मादे तथा रक्तातिसारिषु ४
 नासाताल्वोष्ठपाकेषु कर्णस्रावे द्विजिह्वके ।
 गलध्रुण्ड्यामतीसारे पित्तश्लेष्मगदे तथा ॥५॥
 मेदोगदेऽरुचौ चैव वमनं कारयेद्भिषक् ।
 न वामनीयस्तिभिरी न गुल्मी नोदरी कुशः ॥
 नातिवृद्धो गर्भिणी च न स्थूलो न क्षतातरः

कल्कचूर्णाविलेहानां त्रिपलं श्रेष्ठमात्रया ।
 मध्यमं द्विपलं विन्धात्कनीयस्तु पलं भवेत् १५
 वमने चापि वेगाः स्युरष्टौ पिचान्तमुच्यते ।
 पद्मेगा मध्यमा वेमाश्चतारस्त्वरे मत्राः १६
 वमने च विरेके च तथा शोणितमोक्षणे ।
 सार्धत्रयोदशपलं प्रस्थमाहुर्मनीषिणः ॥१७॥
 कफं कडुकतीक्ष्णेन पित्तं स्वादुहिर्मैर्जयेत् ।
 सुस्वादुलघणाम्लोष्णैः संसृष्टं वायुना कफम् ॥
 कृष्णं राठफलं सिन्धु कफे कोष्णजलैः पिबेत् ।
 पटोलवासानिर्म्बश्च पित्ते शीतजलं पिबेत् १८
 सश्लेष्मवातपीडायां सक्षीरं मदनं पिबेत् ।
 अजीर्णे कोष्णपानीर्यः सिन्धु पीत्वा वमेत्सुधीः
 वमनं पाययित्वा च जानुमात्रासने स्थितम् ।
 कण्ठमेरण्डनालेन स्पृशन्तं चापयेद्भिषक् ॥२१॥
 ललाटे वमतः पुंसः पार्श्वे द्वे च प्रबोधयेत् ।

प्रसेको हृद्ग्रहः कोष्ठः कण्ठदुश्छर्दिताद्भवेत् २२

अतिवान्ते भवेत्तृष्णा हिकोद्गारौ विसंज्ञता ।

जिह्वानिःसरणं चाक्ष्णोर्व्यावृत्तिर्हनुसंहतिः २३

रक्तच्छर्दिः प्रीवनं च कण्ठे पीडा च जायते ।

वमनस्यातियोगे तु मृदु कुर्याद्विरेचनम् ॥ २४ ॥

वमनान्तःप्रविष्टायां जिह्वायां कवलग्रहः ।

स्निग्धाम्ललवणैर्हृद्यैर्घृतक्षीररसैर्हितः ॥ २५ ॥

फलान्पम्लानि खादेयुस्तस्य चान्येऽग्रतो नराः

निःसृतां तु तिलद्राक्षाकल्कं लिप्त्वा प्रवेशयेत् ॥

व्यावृत्तेऽक्षिण घृताभ्यक्ते पीडयेच्च शनैः शनैः ।

हनुमोक्षे स्मृतः स्वेदो नस्यं च श्लेष्मवातहृत् ॥

रक्तपित्तविधानेन रक्तच्छर्दिमुपाचरेत् ।

धात्रीरसाञ्जनोशीरलाजाचन्दनवारिभिः २६

मन्थं कृत्वा पाययेच्च सघृतसौद्रश्कर्करम् ।

शाम्यन्त्यनेन तृष्णायाः पीडाश्छर्दिसमुद्भवाः

हृत्कण्ठशिरसां शुद्धिर्दीप्ताग्नित्वं च लाघवम् ।
 कफपित्तविनाशश्च सम्यग्वान्तस्य चेष्टितम् ३०
 ततोऽपराह्णे दीप्ताग्निं मुद्गपष्ठिकशालिभिः ॥
 हृद्यैश्च जाङ्गलरसैः कृत्वा यूपं च भोजयेत् ३१
 तन्द्रा निद्रास्यदौर्गन्ध्यं कण्डूश्च ग्रहणी विषम् ।
 सुवान्तस्य न पीडायां भवन्त्येते कदाचन ३२
 अजीर्णं शीतपानीयं व्यायामं मेषुनं तथा ।
 स्नेहाभ्यङ्गं प्रकोपं च दिनैकं वर्जयेत्सुधीः ३३
 इति श्रीशार्ङ्गधरसंहितायां चिकित्सास्थाने तृतीय-
 खण्डे वमनादिविधिनां तृतीयोऽध्यायः ।

अथ चतुर्थोऽध्यायः ।

तत्र निरेचनविधिः ।

स्निग्धस्निन्नस्यवान्तस्य दद्यात्सम्यग्विरेचनम् ।
 अवान्तस्य त्वधःस्रस्तो ग्रहणौ छादयेत्कफः ?

मन्दाग्निं गौरवं कुर्याज्जनयेद्वा प्रवाहिकाम् ।
 अथवा पाचनैरामं बलासं च विपाचयेत् ॥२॥
 स्निग्धस्य स्नेहनैः कार्यं स्वेदैः स्विन्नस्य रेचनम् ।
 शरदृतौ वसन्ते च देहशुद्ध्यै विरेचयेत् ॥३॥
 अन्यदात्यधिके कार्ये शोधनं शीलयेद्दुधः ।
 पित्ते विरेचनं युक्त्यादामोद्भूते गदे तथा ॥४॥
 उदरे च तथाध्माने कोष्ठशुद्ध्यै विशेषतः ।
 दोषाः कदाचित्कुप्यन्ति जिता लङ्घनपाचनैः ॥
 ये तु संशोधनैः शुद्धा न तेषां पुनरुद्भवः ।
 बालवृद्धावतिस्निग्धः क्षतक्षीणो भयान्वितः ॥
 श्रान्तस्तृपार्तः स्थूलश्च गर्भिणी च नवज्वरी ।
 नवप्रसूता नारी च मन्दाग्निश्च मदात्ययी ॥७॥
 शल्यादितश्च रुक्षश्च न विरेच्या विजानता ।
 जीर्णज्वरी गरव्याप्तो वातरक्ती भगन्दरी ॥८॥
 अर्शःपाण्डुरग्रन्यहृद्रोगारुचिपीडिताः ।

योनिरोगप्रमेहार्ता गुल्मप्लीहव्रणार्दिताः ॥ ९॥
 विद्रधिच्छर्दिविस्फोटविषूचीकुष्ठसंयुताः ।
 कर्णनासाशिरोवक्त्रगुद्मेद्वामयान्विताः ॥ १०॥
 प्लीहशोथारोगार्ताः कृमिक्लीणानिलादिताः ।
 शूलिनो मूत्ररोगार्ता विरेकार्हा नरा मताः ॥
 बहुपित्ती मृदुः प्रोक्तो बहुश्लेष्मा च मध्यमः ।
 बहुवातः क्रूरकोष्ठी दुर्विरेच्यः स कथ्यते १२
 मृद्वी मात्रा मृदा कोष्ठे मध्यकोष्ठे च मध्यमा ।
 क्रूरे तीक्ष्णा यता द्रव्यमृदुमध्यमतीक्ष्णकः १३
 मृदुद्रोक्षापयश्चक्षुतैलैरपि विरिच्यते ।
 मध्यमस्त्रिवृता तिक्ता राजहर्षाविरिच्यते ॥ १४॥
 क्रूरः क्षुब्धपयसा हेमक्षीरीदन्तीफलादिभिः ।
 मात्रोत्तमा विरेकस्य त्रिशद्वेगः कफान्तिका १५
 वेगैर्विंशतिभिर्मध्या हीनोक्ता दशवेगिका ।
 द्विपलं श्रेष्ठमाख्यातं मध्यमं च पलं भवेत् १६

पलार्धं च कपायाणां कनीयस्तु विरेचनम् ।
 कल्कमोदकचूर्णानां कर्पं मध्वाज्यलेहतः १७
 कर्पद्वयं पलं वापि वयोरोगाद्यपेक्षया ।
 पित्तोत्तरे त्रिवृच्चूर्णं द्राक्षाकरथादिभिः पिवेत् ॥
 त्रिफलाकायगोमूत्रैः पिवेद्ध्योर्पं कफादितः ।
 त्रिवृत्सैन्धवशुण्ठीनां चूर्णमम्लैः पिवेन्नरः १९
 वातादितो विरेकाय जाङ्गलानां रसेन वा ।
 एरण्डतैलं त्रिफलाकायेन द्विगुणेन वा ॥२०॥
 युक्तं पीतं पयोभिर्वा न चिरेण विरिच्यते ।
 त्रिवृता कौटजं बीजं पिप्पली विश्वभेषजम् २१
 समृद्धीका रसक्षौद्रं वर्षाकाले विरेचनम् ।
 त्रिवृदुरालभामुस्ताशर्करोदीच्यचन्दनम् २२
 द्राक्षाम्बुना सयष्टीकं शीतलं च घनात्यये ।
 त्रिवृता चित्रकं पाठा ब्रजजी सरला वचा ॥
 हेमक्षीरी च हेमन्ते चूर्णमुष्णाम्बुना पिवेत् ।

पिप्पली नागरं सिन्धु व्यामा त्रिवृतया सह ॥
 लिहेत्सौद्रेण शिशिरे वसन्ते च विरेचनम् ।
 त्रिवृता शर्करा तुल्या ग्रीष्मकाले विरेचनम् ॥
 अभया परिचं शृण्ठीविडङ्गामलकानि च ।
 पिप्पली पिप्पलीमूलं त्वक्पत्रं मुस्तमेव च २६
 एतानि समभागानि दन्ती च त्रिगुणा भवेत् ।
 त्रिवृदष्टगुणा ज्ञेया षड्गुणा चात्र शर्करा २७
 मधुना मोदकान्कृत्वा कर्पमात्रप्रमाणतः ।
 एकैकं भक्षयेत्प्रातः शीतं वानुपिवेज्जलम् २८
 तावद्विरिच्यते जन्तुर्यावदुष्णं न सेवते ।
 पानाहारविहारेषु भवेन्निर्यत्रणं सदा ॥ २९ ॥
 विषमज्वरमन्दाग्निपाण्डुकासभगन्दरान् ।
 दुर्नामकुष्ठगुल्माशौगलगण्डभ्रमोदरान् ॥ ३० ॥
 विदाहप्लीहमेहांश्च यक्ष्माणं नयनापयान् ।

उत्तरखण्डे चतुर्थोऽध्यायः । २७३

तेनास्योपद्रवा यान्ति दीप्तोऽग्निर्लघुता भवेत् ॥

विरेकस्यातियोगेन मूर्च्छा भ्रंशो गुदस्य च ।

शूलं कफातियोगः स्यान्मांसधावनसंनिभम् ॥

मेदोनिभं जलाभासं रक्तं वापि विरिच्यते ।

तस्य शीताम्बुभिः सिक्त्वा शरीरं तण्डुला-

म्बुभिः ॥ ४० ॥

मधुमिश्रैस्तथा शीतैः कारयेद्दहनं मृदु ।

सहकारत्तचः कल्को दध्ना सौवीरकेण वा ४१

पिष्टो नाभिप्रलेपेन हन्त्यतीसारमुल्बणम् ।

अजाक्षीरं रसं वापि वैष्णिकेरे हारिणं तथा ॥ ४२ ॥

शालिभिः पण्डिकैः स्वल्पं मसूरैर्चापि भोजयेत् ।

शीतैः संग्राहिभिर्द्रव्यैः कुर्यात्संग्रहणं भिषक् ॥

लाघवे मनसस्तृष्णावनुलोमं गतेऽनिले ।

सुदिरिक्तं नरं ज्ञात्वा पाचनं पाययेन्निशि ४४

इन्द्रियाणां बलं बुद्धेः प्रसादो बहिर्दीपनम् ।

धातुस्थैर्यं वयःस्थैर्यं भवेद्रेचनसेवनात् ॥४५॥
 प्रवातसेवाशीताम्बु स्नेहाभ्यद्रमजीर्णताम् ।
 व्यायामं मैथुनं चैव न सेवेत विरेचितः ॥४६॥
 शालिपट्टिकमुद्गार्द्यैर्यवागूं भोजयेत्कृताम् ।
 जङ्घालविष्किराणां वा रसैः शाल्योदनं हि-
 तम् ॥ ४७ ॥

इति श्रीशार्ङ्गधरसंहितायां चिकित्सास्थाने तृतीय-
 तण्डे विरेचनविधिर्नाम चतुर्थोऽध्यायः ।

अथ पञ्चमोऽध्यायः ।

तत्र वस्तिविधिः ।

तत्रानुवासनाख्यो हि वस्तिर्यः सोऽत्र कथ्यते ।
पूर्वमेव ततो वस्तिर्निरुहाख्यो भविष्यति ॥ ३ ॥

निरुहादुत्तरश्चैव वस्तिः स्यादुत्तराभिधः ।
अनुवासनभेदैश्च मात्रावस्तिरुदीरितः ॥ ४ ॥

पलद्वयं तस्य मात्रा तस्मादर्थापि वा भवेत् ।
अनुवासस्तु रुक्षः स्यात्तीक्ष्णाग्निः केवला-
निली ॥ ५ ॥

नानुवासस्तु कुप्री स्यान्मेही स्थूलस्तथोदरी ।
नास्थाप्या नानुवास्याः स्युरजीर्णोन्मादतृ-
ह्युताः ॥ ६ ॥

शोकमूर्छाऽरुचिभयश्वासकासक्षयातुराः ।
नेत्रं कार्यं सुवर्णादिधातुभिर्दृक्षवेषुभिः ॥ ७ ॥

नलैर्दन्तैर्विपाणार्ग्रैर्मणिभिर्वा विधीयते ।
एकवर्षात्तु षट् वर्षं यावन्मानं षडङ्गुलम् ॥ ८ ॥

ततो द्वादशकं यावन्मानं स्यादष्टसंमितम् ।

ततः परं द्वादशभिरङ्गुलैर्नेत्रदीर्घता ॥ ९ ॥
 मुद्रच्छिद्रं कलायामं छिद्रं कालास्थिसंनिभम् ।
 यथासंख्यं भवेत्त्रैत्रं श्लक्ष्णं गोपुच्छसंनिभम् ॥
 आतुराङ्गुष्ठमानेन मूले स्थूलं विधीयते ।
 कनिष्ठिकापरीणाहमग्रे च गुटिकासुखम् ॥ ११ ॥
 तन्मूले कर्णिके द्वे च कार्ये भामाश्चतुर्थकात् ।
 योजयेत्तत्र चास्ति च बन्धद्वयविधानतः ॥ १२ ॥
 मृगाजशूकरगवां महिषस्यापि वा भवेत् ।
 मूत्रकोशस्य वस्तिस्तु तदलाभेन चर्मजः ॥ १३ ॥
 कपायरक्तः सुमृदुर्वस्तिः स्निग्धो दृढो हितः ।
 व्रणवस्तेस्तु नेत्रं स्याच्छ्लक्ष्णमष्टाङ्गुलोन्मितम् ॥
 मुद्रच्छिद्रं गृध्रपक्षनलिकापरिणादि च ।
 शरीरोपचयं वर्णं धलमारोग्यमायुषः ॥ १५ ॥
 कुरुते परिष्टद्धिं च वस्तिः सम्यगुपासितः ।
 दिवसान्ते वसन्ते च स्नेहवस्तिः प्रदीयन्ते १६

ग्रीष्मवर्षाशिरत्काले रात्रौ स्यादनुवासनम् ।
 न चातिस्निग्धमशनं भोजयित्वा अनुवासयेत् १७
 मदं मूर्छां च जनयेद्विधा स्नेहः प्रयोजितः ।
 क्लृप्तं भुक्तवतोऽत्यक्षं चलं वर्णश्च हीयते ॥१८॥
 हीनमात्राकुभौ यस्ती नातिकार्यकरौ स्मृतौ ।
 अतिमात्रौ तथानाहकृमातीसारकारकौ ॥१९॥
 उत्तमस्य पलैः पद्विर्मध्यमस्य पलैस्त्रिभिः ।
 पलाधर्धेन हीनस्य युक्ता मात्रानुवासने २०
 शताहासैन्धवाभ्यां च देयं स्नेहे च चूर्णकम् ।
 तन्मात्रोत्तममभ्यान्तां पदचतुर्द्वयमायकैः २१
 विरेचनात्सप्तरात्रे गते जातबलाय च ।
 भुक्तान्नायानुवास्याय वस्तिर्देयोऽनुवासनः ॥
 अधानुवास्यं स्वभ्यक्तमुष्णाम्बुस्वेदितं शनैः ।
 भोजयित्वा यथाशस्त्रं कृतचङ्क्रमणं ततः ॥२३॥
 उत्तमृष्टानिलविष्मृत्रं योजयेत्स्नेहवस्तिना ।

मुसस्य वामपार्श्वेन वामजङ्घामसारिणः ॥२४॥

कुञ्चितापरजङ्घस्य नेत्रं स्निग्धगुदे न्यसेत् ।

बद्धा वस्तिमुखं सूत्रैर्वामिहस्तेन धारयेत् ॥२५॥

पीडयेद्दक्षिणेनैव मध्यवेगेन धीरधीः ।

जृम्भाकासक्षवादोश्च वस्तिकाले न कारयेत् २६

त्रिंशन्मात्रामितः कालः प्रोक्तो वस्तेस्तु पीडने ।

ततः प्रणिहितः स्नेह उत्तानोवाक्शतं भवेत् ॥

जानुमण्डलमात्रेष्ट्य कुर्याच्छोदिकंया युतम् ।

एका मात्रा भवेदेषा सर्वत्रैव विनिश्चयः २७

प्रसारितः सर्वगार्त्रैर्यथावीर्यं विसर्पति ।

ताडयेत्तलयोरेनं श्रीन्वरांश्च शनैः शनैः ॥२८॥

स्फिजोश्चैवं ततः श्रोणीं क्षुण्यां चैवोत्क्षिपेत्ततः ।

जाते विधाने तु ततः कुर्यान्निद्रां यथासुखम् ॥

सानिलः सपुत्रीपश्च स्नेहः प्रत्येति यस्य तु ।

उपद्रवं विना चैव न मम्यगनुवागिनः ॥ ३१ ॥

जीर्णान्नमय सायाह्ने स्नेहे प्रत्यागते पुनः ।
 लघ्वन्नं भोजयेत्कामं दीप्ताग्निस्तु नरा यदि ३२
 अनुवासिताय दातव्यमितरेऽहि सुखोदकम् ।
 धान्यं शृण्ठी कपायो वा स्नेहव्यापत्तिनाशनम् ॥
 अनेन विधिना पट्टा सप्त घाष्ठी नवापि वा ।
 विधेया वस्तयस्तेषामन्तरा तु निरूहणम् ३४
 दत्तस्तु प्रथमो वस्तिः स्नेहयेद्द्वस्तिवह्मणैः ।
 सम्यग्दत्तो द्वितीयस्तु मूर्धस्थमनिलं जयेत् ३५
 बलं वर्णं च जनयेत्तृतीयस्तु प्रयोजितः ।
 चतुर्थपञ्चमौ दत्तौ स्नेहयेतां रसावृजौ ॥३६॥
 षष्ठो मांसं स्नेहयति सप्तमो मेद एव च ।
 अष्टमो नवमश्चापि मज्जानं च यथाक्रमम् ३७
 एवं शुक्लगतान्दोषान्द्विगुणः साधु साधयेत् ।
 अष्टादशाष्टादशकान्वस्तीनां यो निषेवते ३८
 सकुञ्जरबलोऽप्यश्वं जयेत्तुल्योऽमरप्रभः ।

रुक्षाय बहुवाताय स्नेहवस्ति दिने दिने ॥३९॥
 दद्याद्द्वयस्तथान्येषामन्यां बाधामपाहरेत् ।
 स्नेहोऽल्पमात्रो रुक्षाणां दीर्घकालं मनत्ययः ॥
 तथा निरुद्धः स्निग्धानामल्पमात्रः प्रशस्यते ।
 अथवा यस्य तत्कालं स्नेहो निर्याति केवलः ४१
 तस्यान्योऽल्पतरो देयो न हि स्निग्धस्य तिष्ठति ।
 अशुद्धस्य मलोन्मिश्रः स्नेहो नैति यदा पुनः ४२
 तदा शैथिल्यमाध्मानं शूलं श्वासश्च जायते ।
 पकाशये गुरुत्वं च तत्र दद्यान्निरुहणम् ॥४३॥
 तीक्ष्णं तीक्ष्णोर्ध्वयुक्ता फलवर्तिर्हिता तथा ।
 यथानुलोमनं वायुर्मलं स्नेहश्च जायते ॥४४॥
 तथा विरेचनं दद्यात्तीक्ष्णं नस्यं च शस्यते ।
 यस्य नोपद्रवं कुर्यात्स्नेहवस्तिरनिःसृतः ॥४५॥
 सर्वोऽल्पो वा वृत्तो रौक्ष्यादुपेक्ष्यः स विजानता
 अनायातं त्वहोरात्रे स्नेहं संशोधनैर्हरेत् ॥४६॥

उत्तरखण्डे पञ्चमोऽध्यायः । २८१

स्नेहवस्तावनायाते नान्यः स्नेहो विधीयते ।
गुह्येण्डपूतीकभाङ्गीट्टपकरोहिषम् ॥ ४७ ॥
शतावरीं सहचरं काकनासां पलोन्मिताम् ।
यवमापातसीकोलकुलत्थान्प्रसृतोन्मितान् ४८
चतुर्द्रोणेऽम्भसः पक्त्वा द्रोणशेषेण तेन च ।
पचेत्तैलाढके पेप्यैर्जीवनीयैः पलोन्मितैः ॥ ४९ ॥
अनुवासनमेतद्धि सर्ववातविकारनुत् ।
पदसप्ततिव्यापदस्तु जायन्ते यस्तिकर्मणः ॥ ५० ॥
दूषितात्समुदायेन ताश्चिकित्स्यास्तु मुश्रुतात् ।
पानाहारविहाराश्च परिहाराश्च कुत्स्यतः ५१
स्नेहपानसमाः कार्या नात्र कार्या विचारणा ।

इति श्रीशार्ङ्गधरसंहितायां चिकित्सास्थाने तृती-

यखण्डे वस्तिविधिर्नाम पञ्चमोऽध्यायः ।

अथ षष्ठोऽध्यायः ।

तत्र निरूहणवस्तिविधिः ।

निरूह्यवस्तिर्वहुधा भिद्यते कारणान्तरैः ।
 तैरेव तस्य नामानि कृतानि मुनिपुङ्गवैः ॥१॥
 निरूहस्यापरं नाम प्रोक्तमास्थापनं बुधैः ।
 स्वस्थानस्थापनादोपधातूनां स्थापनं मतम् २
 निरूहस्य प्रमाणं च प्रस्थं पादोत्तरं परम् ।
 मध्यमं प्रस्थमुद्दिष्टं हीनं च कुडवास्रयः ॥ ३॥
 अतिलिङ्घोत्कृष्टदोषौ क्षतोरस्कः कृशस्तथा ।
 आध्मानच्छर्दिहिकार्शः कासश्वासप्रपीडितः ४
 शुदशोफातिसारातो विषूचीकुष्ठसंयुतः ।
 गर्भिणी मधुमेही च नास्थाप्यथ जलोदरी ५
 वातव्याधाबुदावर्ते वातासृग्विषमज्वरे ।
 मूर्छा तृणोदरानाहमूत्रकृच्छ्राश्मरीषु च ॥६॥
 वृद्धसृग्दरमन्दाधिप्रमेहेषु निरूहणम् ।

शूलेऽम्लपित्ते हृद्रोगे योजयेद्विधिवद्बुधः ॥७॥
 उत्सृष्टानिलविष्मूत्रं स्निग्धस्विन्नमभोजितम् ।
 मध्याह्ने ग्रहमध्ये च यथायोग्यं निरूहयेत् ॥८॥
 स्नेहवस्तिविधानेन बुधः कुर्यान्निरूहणम् ।
 जाते निरूहे च ततो भवेदुत्कटकासनः ॥ ९ ॥
 तिष्ठेन्मुहूर्तमात्रं तु निरूहागमनेच्छया ।
 अनायातं मुहूर्ते तु निरूहं शोधनं हरेत् ॥ १० ॥
 निरूहैरेव मतिमान्क्षारमूत्राम्लसैन्धवैः ।
 यस्य क्रमेण गच्छन्ति विदपित्तकफवायवः १ १
 लायवं चोपजायेत मुनिरूहं तमादिशेत् ।
 यस्य स्याद्वस्तिरल्पाल्पवेगो हीनमलानिलः ॥
 मूत्रार्तिजाल्यारुचिमान्दुर्निरूहं तमादिशेत् ।
 विविक्तता मनस्तुष्टिः स्निग्धता व्याधिनिग्रहः ॥
 आस्थापनस्नेहवस्त्योः सम्यग्दाने तु लक्षणम् ।
 अनेन विधिना शुद्ध्यान्निरूहं वस्तिदानवित् ॥

द्वितीयं वा तृतीयं वा चतुर्थं वा यथोचितम् ।
 सस्नेह एकः पवने पित्ते द्वौ पयसा सह ॥१५॥
 कपायकदुसूत्राद्याः कफे कोष्णास्त्रयो हिताः ।
 पित्तश्लेष्मानिलाविष्टं क्षीरयूपरसैः क्रमात् १६
 निरुहं योजयित्वा च ततस्तदनुवासयेत् ।
 सुकुमारस्य वृद्धस्य बालस्य च मृदुर्हितः ॥१७॥
 वस्तिः स्तीक्ष्णः प्रयुक्तस्तु तेषां हन्याद्भलायुषी
 दद्यादुत्क्लेशनं पूर्वं मध्ये दोषहरं ततः ॥ १८ ॥
 पश्चात्संशयनीयं च दद्याद्वास्ति विचक्षणः ।
 एरण्डबीजं मधुकं पिप्पली सैन्धवं वचा ॥१९॥
 हृषुपाफलकल्काश्च वस्तिरुत्क्लेशनः स्मृतः ।
 शताह्वा मधुकं विल्वं कौटजं फलमेव च ॥२०॥
 सकाञ्जिकः सगोमूत्रो वस्तिर्दोषहरः स्मृतः ।
 प्रियङ्गुर्मधुकं मुस्ता तथैव च रसाञ्जनम् ॥२१॥
 संक्षीरः शस्यते वस्तिर्दोषाणां शमनः स्मृतः ।

शोधनद्रव्यनिष्कायैस्तत्कल्कैः स्नेहसैन्धवैः २२
 युक्त्या खजेन मथिता वस्तयः शोधनाः स्मृताः
 त्रिफलाकाथगोमूत्रक्षौद्रक्षारंसमायुताः ॥२३॥
 ऊपकादिमतीवापां वस्तयो लेखनाः स्मृताः ।
 बृंहणद्रव्यनिष्कायैः कल्कैर्मधुरकैर्युताः ॥२४॥
 सर्पिर्मांसरसोपेता वस्तयो बृंहणाः स्मृताः ।
 बदर्यैरावतीशेलुशाल्मलीधान्यनागराः ॥२५॥
 क्षीरसिद्धाः क्षौद्रयुक्ता नाम्ना पिच्छिलसंज्ञिताः
 अजोरभ्रैणरुधिरैर्युक्ता देया विचक्षणैः २६
 मात्रा पिच्छिलवस्तीनां पलैर्द्वादशभिर्मता ।
 दत्त्वादी सैन्धवस्याक्षं मधुनः प्रसृतिद्वयम् २७
 विनिर्मथ्य ततो दद्यात्स्नेहस्य प्रसृतित्रयम् ।
 एकीभूते ततः स्नेहे कल्कस्य प्रसृतिं क्षिपेत् २८
 संसृष्टिते कषायं तु चतुःप्रसृतिसंमितम् ।
 क्षित्वा विमथ्य दद्याच्च निरूहं कुशलो भिषक् ॥

वाते चतुष्पलं क्षौद्रं दद्यात्स्नेहस्य पदपलम् ।
 पित्ते चतुष्पलं क्षौद्रं स्नेहं दद्यात्पलत्रयम् ३०
 कफे च पदपलं क्षौद्रं सिपेत्स्नेहं चतुष्पलम् ।
 एरण्डकाथतुल्यांशं मधुतैलं पलाष्टकम् ॥ ३१ ॥
 शतपुष्पापलार्धेन सैन्धवार्धेन संयुतम् ।
 मधुतैलकसंज्ञोऽयं वस्तिः खजबिलोदितः ३२
 मेदोगुल्मकुमिष्ट्रीहमलोदावर्तनाशनः ।
 बलवर्णकरश्चैव वृष्यो दीपनबृंहणः ॥ ३३ ॥
 क्षौद्राज्यसीरतैलानां प्रसृतिः प्रसृतिर्भवेत् ।
 हृषुपासैन्धवाक्षांशौ वस्तिः स्याद्दीपनः परः ३४
 एरण्डमूलनिष्काथो मधु तैलं ससैन्धवम् ।
 एष युक्तरथो वस्तिः सबचापिष्पलीफलः ३५
 पञ्चमूलस्य निष्काथस्तैलं मागधिका मधु ।
 ससैन्धवः समधुकः सिद्धवस्तिरिति स्मृतः ३६

उत्तरखण्डे सप्तमोऽध्यायः । २८७

स्नानमुष्णोदकैः कुर्याद्विवा स्वप्नमजीर्णताम् ।
वर्जयेदपरं सर्वमाचरेत्स्नेहवस्तिवत् ॥ ३७ ॥

इति श्रीशार्ङ्गधरसंहितायां चिकित्सास्थाने तृती-
यखण्डे निरुहवस्तिविधिनाम षष्ठोऽध्यायः ।

अथ सप्तमोऽध्यायः ।

तत्रोत्तरवस्तिविधिः ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि वस्तिमुत्तरसंज्ञितम् ।
द्वादशाङ्गुलकं नेत्रं मध्ये च कृतंकार्णिकम् ॥ १ ॥
मालतीपुष्पवृन्तार्धं छिद्रं सर्पपनिर्गमम् ।
पञ्चविंशतिवर्षाणामधोमात्रा द्विकार्षिकी ॥ २ ॥
तदूर्ध्वं पलमात्रा च स्नेहस्योक्ता भिषग्वरैः ।
अथास्थापनशुद्धस्य तप्तस्य स्नानभोजनैः ॥ ३ ॥
स्थितस्य जानुमात्रेण पीठे तिष्ठशलाकया ।
स्निग्धया मेदूमाने च ततो नेत्रं नियोजयेत् ४

शनैः शनैर्घृताभ्यवतं मेदूरन्ध्रेऽङ्गुलानि षट् ।
 ततोऽवपीडयेद्वास्ति शनैर्नेत्रं च निर्हरेत् ॥५॥
 ततः प्रत्यागते स्नेहे स्नेहवस्तिक्रमो हितः ।
 स्त्रीणां कनिष्ठिका स्थूलं नेत्रं कुर्यादशाङ्गुलम् ॥
 मुहप्रवेशं योज्यं च योन्यन्तश्चतुरङ्गुलम् ।
 द्व्यङ्गुलं मूत्रमार्गे च सूक्ष्मं नेत्रं नियोजयेत् ॥
 मूत्रकृच्छ्रविकारेषु बालानां लेकमङ्गुलम् ।
 शनैर्निष्क्रम्यमाधेयं सूक्ष्मं नेत्रं विचक्षणैः ॥८॥
 योनिमार्गेषु नारीणां स्नेहमात्रा द्विपालिकी ।
 मूत्रमार्गे पलोन्मना बालानां च द्विकार्पिकी ॥
 उत्तानायै स्त्रियै दद्याद्दूर्ध्वजान्वै विचक्षणः ।
 अप्रत्यागच्छति भिषग्वस्तावुत्तरसंज्ञिते ॥१०॥
 भूयो वस्ति निदध्याच्च संयुक्तैः शोधनैर्गुणैः ।
 फलवर्ति निदध्याद्वा योनिमार्गे दृढं भिषक् ११
 सूत्रैर्विनिर्मितां स्निग्धां शोधनद्रव्यसंयुताम् ।

दहमाने तथा वस्तौ दद्याद्भस्ति विशारदः १२
 क्षीरवृक्षकषायेण पयसा शीतलेन वा ।
 वस्तिः शृङ्गरुजः पुंसां स्त्रीणामार्तवजां रुजम् ॥
 इत्यादुत्तरवस्तिस्तु नोचितो मेहिनां क्वचित् ।
 सम्यग्दत्तस्य लिङ्गानि व्यापदः क्रम एव च १४
 वस्तोरुत्तरसंज्ञस्य समनं ज्ञेहवस्तिना ।
 घृताभ्यक्ते गुदे क्षेप्या श्लक्ष्णा साङ्गुष्ठसंनिभा
 मलप्रवर्तिनी वर्तिः फलवर्तिश्च सा स्मृता ।
 इति श्रीशार्ङ्गधरसंहितायां चित्किंत्सास्थाने तृतीय-
 खण्डे उत्तरवस्तिविधिनां सप्तमोऽध्यायः ।

अथाऽष्टमोऽध्यायः ।

तत्र नस्यविधिः ।

नस्यं तत्कथ्यते धीरैर्नासाग्राह्यं यदीपधम् ।
 नावनं नस्यकर्मेति तस्य नामद्वयं मतम् ॥१॥

- नस्यभेदो द्विधा प्रोक्तो रेचनं स्नेहनं तथा ।
 रेचनं कर्पणं प्रोक्तं स्नेहनं वृंहणं मतम् ॥ २॥
- कफपित्तानिलध्वंसे पूर्वमध्यापराह्लके ।
 दिने तु गृह्यते नस्यं रात्रावप्युत्कटे गदे ॥ ३॥
- नस्यं त्यजेद्भोजनान्ते दुर्दिने चापतर्पणे ।
 तथा नवप्रतिष्ठयापी गर्भिणी गरद्वितः ॥ ४॥
- अजीर्णी दन्तवस्तिश्च पीतस्नेहोदकासवः ।
 क्रुद्धः शोकाभिभूतश्च तृषार्तो वृद्धबालकौ ॥ ५॥
- वेगावरोधी स्नातश्च स्नातुकामश्च वर्जयेत् ।
 अष्टवर्षस्य बालस्य नस्यकर्म समाचरेत् ॥ ६॥
- अशीतिवर्षादूर्ध्वं च नावनं नैव दीयते ।
 अथ वैरेचनं नस्यं ग्राह्यं तैलं मुतीक्ष्णकैः ७
- तीक्ष्णभेषजसिद्धैर्वा स्नेहैः कार्यं रसैस्तथा ।
 नासिकारन्ध्रयोरष्टौ षट्चत्वारश्च विन्दवः ॥
- प्रत्येकं रेचने योज्या मुख्यमध्यान्त्यमात्रया ।

नस्यकर्मणि दातव्यं शार्णैकं तीक्ष्णमौषधम् ।
 हिङ्गु स्याद्यवमात्रं तु मापैकं सैन्धवं मतम् ।
 क्षीरं चैवाष्टशाणं स्यात्पानीयं च त्रिकार्षिकम् ॥
 कार्षिकं मधुरं द्रव्यं नस्यकर्मणि योजयेत् ।
 अवपीडः प्रथमनं द्वौ भेदावपरो स्मृतौ ॥११॥
 शिरोविरेचनस्यात्र तौ तु देयौ यथायथम् ।
 कल्कीकृतादौपथायः पीडितो निःसृतो रसः ॥
 सोऽवपीडः समुद्दिष्टस्तीक्ष्णद्रव्यसमुद्भवः ।
 पटङ्गुला द्विवक्त्रा या नाडी चूर्णं तथा धमेत् ॥
 तीक्ष्णं कोलमितं वक्त्रवातैः प्रथमनं हि तत् ।
 ऊर्ध्वजघ्नुगते रोगे कफजे स्वरसंक्षये ॥ १४ ॥
 अरोचके प्रतिश्याये शिरःशूले च पीनसे ।
 शोफापस्मारकुष्ठेषु नस्यं विरेचनं हितम् ॥१५॥
 भीरुस्त्रीकृशबालानां नस्यं स्नेहेन दीयते ।
 गलरोगे संनिपाते निद्रायां विषमज्वरे ॥१६॥

मनोविकारे कृमिषु युज्यते चावपीडनम् ।
 अत्यन्तोत्कटदोषेषु विसंज्ञेषु च दीयते ॥१७॥
 चूर्णं प्रथमनं धीरैस्तद्धि तीक्ष्णतरं यतः ।
 नस्यं स्याद्बुद्धशृङ्गीभ्यां पिप्पल्या सैन्धवेन च ॥
 जलपिष्टेन तेनासिकर्षणासाक्षिरोगदाः ।
 हनुमन्पागलोद्भूता नश्यन्ति भुजपृष्ठजाः ॥ १९ ॥
 मधूकसारकृष्णाभ्यां वचामरिचसैन्धवं ।
 नस्यं कोष्णजलैः पिष्टं दद्यात्संज्ञामबोधनम् ॥
 अपस्मारे तद्योन्मादे संनिपातेऽपतन्नके ।
 सैन्धवं श्वेतमरिचं सर्पपाः कुष्ठमेव च ॥ २१ ॥
 वस्तमूत्रेण पिष्टानि नस्यं तन्द्रानिवारणम् ।
 रोहीतमत्स्यपित्तेन भावितं सैन्धवं वचा ॥ २२ ॥
 मरिचं पिप्पली शृङ्गी कङ्गोलं लघुनं पुरम् ।
 कट्फलं चेति तच्चूर्णं देयं प्रथमनं सुधैः ॥ २३ ॥
 अथ वृंष्टणनस्यस्य कल्पना कथ्यतेऽधुना ।

मर्शश्च प्रतिमर्शश्च द्वौ भेदौ स्नेहनौ मतौ ॥२४॥

मर्शस्य तर्पणी मात्रा मुख्या शाणैः स्मृताष्टभिः ।

मध्यमा च चतुःशाणैर्हीना शाणमिता स्मृता ॥

एकैकस्मिंस्तु मात्रेभ्यं देया नासापुटे बुधैः ।

मर्शस्य द्वित्रिवेलं वा वीक्ष्य दोषबलावलम् २६

एकान्तरं द्वयन्तरं वा नस्य दद्याद्विचक्षणः ।

अथ पञ्चाहमथवा सप्ताहं वा सुयन्त्रितम् २७

मर्शे शिरोविरेके च व्यापदो विविधाः स्मृताः ।

दोषोत्क्लेशात्क्षयाच्चैव विज्ञेयास्ता यथाक्रमम् २८

दोषोत्क्लेशनिमित्तासु युक्त्याहमनशोधनम् ।

अथ क्षयनिमित्तासु यथास्वं बृंहणं हितम् २९

शिरोनासाक्षिरोगेषु सूर्यावर्तार्धभेदके ।

दन्तरोगे वले हीने मन्यावाहंसजे गदे ॥३०॥

मुखशोषे कर्णनादे वातपित्तगदे तथा ।

अकालपलिते चैव केशश्मश्रुप्रपातने ॥ ३१ ॥

युज्यते बृंहणं नस्यं स्नेहैर्वा मधुरद्रवैः ।
 सशर्करं पयः पिष्टं भृष्टमाज्येन कुङ्कुमम् ॥३२॥
 नस्यप्रयोगतो हन्याद्द्वारतरवतभवा रुजः ।
 भृशद्वक्षिशिरःकर्णसूर्यावर्तार्धभेदकान् ३३
 नस्यं स्यादणुतैलेन तथा नारायणेन वा ।
 मापादिना वा सर्पिर्भिस्तचन्द्रेपजसाधितैः ३४
 तैलं कफे स्याद्वाते च केवले पवने वसा ।
 दधानस्यं सदा पित्ते सर्पिर्मज्जानमेव च ॥३५॥
 मापात्मगुप्तास्त्राभिर्वलारुषुकरोहिषैः ।
 कृतोऽभ्रगन्धया काथो हिङ्गुसंन्यवसंयुतः ३६
 कोष्णो नस्यप्रयोगेण पक्षाघातं सकम्पनम् ।
 जयेददितवातं च मन्यास्तम्भापवाहुकौ ॥३७॥
 प्रतिपर्शस्य मात्रा तु द्विद्विविन्दुमिता यता ।
 प्रत्येकशो नासिकयोः ज्वेदेनेति विनिश्चितम् ॥
 स्नेहे ग्रन्थिद्रव्यं यावन्निमग्ना घोऽनृता ततः ।

तर्जनीयं श्रवेद्विन्दुं सा मात्रा विन्दुसंज्ञिता ३९
 एवंविधैर्विन्दुसंज्ञैरष्टभिः शाण उच्यते ।
 स देयो मर्शनस्येषु प्रतिमर्शो द्विविन्दुकः ४०
 समयाः प्रतिमर्शस्य बुधैः प्रोक्ताश्चतुर्दश
 प्रभाते दन्तकाष्ठान्ते गृहान्निर्गमने तथा ॥४१॥
 व्यायामाध्वव्यायान्ते विष्णूत्रान्तेऽक्षने कृते ।
 कवलान्ते भोजनान्ते दिवाद्युत्थिते तथा ॥
 वमनान्ते तथा सायं प्रतिमर्शः प्रयुज्यते ।
 ईषदुच्छिन्दनात्स्नेहो यदा वक्त्रं प्रपद्यते ॥४३॥
 नस्ये निपिक्तं तं विद्यात्प्रतिमर्शप्रमाणतः ।
 उच्छिन्दन्न पिवेद्यैतन्निष्टीवेन्मुखमागतम् ॥४४॥
 क्षीणे तृष्णास्यशोषार्ते बाले रुद्धे च युज्यते ।
 प्रतिमर्शेन शाम्यन्ति रोगार्थवोर्ध्वजनुजाः ४५
 बलीपलितनाशश्च बलमिन्द्रियजं भवेत् ।
 विभीतनिम्बगम्भासी शिवा शैलश्च काकिनी ॥

एकैकं तैलनस्येन पलितं नश्यति ध्रुवम् ।
 अथ नस्यविधिं वक्ष्ये नस्यग्रहणहेतवे ॥ ४७॥
 देशे वातरुजो मुक्ते कृतदन्तनिर्घर्षणम् ।
 विशुद्धं धूमपानेन स्विन्नभालगलं तथा ॥ ४८॥
 उत्तानशायिनं किञ्चित्प्रलम्बशिरसं नरम् ।
 आस्तीर्णहस्तपादं च वस्त्राच्छादितलोचनम् ॥
 समुन्नामितनासाग्रं वैद्यो नस्येन योजयेत् ।
 कोष्णमच्छिन्नधारं च हेमतारादिशुक्तिभिः ५०
 शुक्ल्या वा पत्रयुक्त्या वा श्लोतैर्वा नस्यमाचरेत् ।
 नस्येष्वासिच्यमानेषु शिरो नैव प्रकम्पयेत् ॥
 न कुप्येन्न प्रभापेत नोच्छिक्वेन्न हसेत्तथा ।
 एकैर्हि विहितः स्नेहो नैवान्तः संप्रपद्यते ॥ ५२॥
 ततः कासप्रतिश्यायशिरोऽक्षिगदसम्भवः ।
 शृङ्गाटकमभिष्ठाव्य स्थापयेन्न गिलेद्रवम् ५३
 पञ्च सप्त दशैव स्युर्मात्रा नस्यस्य धारणे ।

उपविश्याथ निष्टीवेद्यासावक्तगतं द्रवम् ५४
वामदक्षिणपार्श्वाभ्यां निष्टीवेत्संमुखे न हि ।

नीते नस्ये मनस्तापं रजः क्रोवं च संत्यजेत् ५५

शयीत निद्रां त्यक्त्वा च प्रोक्तानो वाक्शतं नरः ।

तथा घरेचनस्यान्ते धूमो वा कवलो हितः ५६

नस्ये व्रीण्युपदिष्टानि लक्षणानि प्रयोगतः ।

शुद्धिदीनानि योगानि विशेषाच्छास्त्रचिन्तकैः

लाघवं मनसः शुद्धिः स्रोतसां व्याधिसंशयः ।

चित्तेन्द्रियमसादश्च शिरसः शुद्धिलक्षणम् ५८

कण्ठपदेहो गुरुता स्रोतसां कफसंश्रवः ।

मूर्ध्नि दीनविशुद्धे तु लक्षणं परिकीर्तितम् ५९

मस्तुष्टकागमो वातशुद्धिरिन्द्रियविभ्रमः ।

शून्यता शिरसश्चापि मूर्ध्नि गाढं विरेचिने ६०

दीनानिशुद्धे शिरसि कफवातघ्नमाचरेत् ।

सम्पन्निशुद्धे शिरसि सर्पिर्नस्ये निपेचयेत् ६१

कफप्रसेकः शिरसो गुरुतेन्द्रियविभ्रमः ।
 लक्षणं तदतिस्निग्धे तत्र रुक्षं प्रदापयेत् ॥ ६२ ॥
 भोजयेच्चानभिप्यन्दि नस्याचरिकमादिशेत् ।
 वमनं रेचनं नस्यं निरूहश्चानुवासनम् ॥ ६३ ॥
 एतानि पञ्च कर्माणि कथितानि मुनीश्वरैः ।

इति श्रीशार्ङ्गधरसंहितायां चिकित्सास्थाने तृती-
 यखण्डे नस्यविधिर्नामाष्टमोऽध्यायः ।

अथ नवमोऽध्यायः ।

तत्र धूमपानविधिः ।

धूमस्तु पट्विधः प्रोक्तः शमनो बृंहणस्तथा ।
 रेचनः कासहा चैव वामनो व्रणधूपनः ॥ १ ॥
 शमनस्य तु पर्यायौ मध्यः प्रायोगिकस्तथा ।
 बृंहणस्यापि पर्यायौ स्नेहनो मृदुरेव च ॥ २ ॥
 रेचनस्यापि पर्यायौ शोधनस्तीक्ष्ण एव च ।

अधूमार्हाश्च खल्वेते श्रान्तो भीतश्च दुःखितः ।
 दत्तवस्तिर्विरक्तश्च रात्रौ जागरितस्तथा ।
 पिपासितश्च दाहार्तस्तालुशोपी तथोदरी ॥४॥
 शिरोऽभितापी तिमिरी छर्याध्मानमपीडितः ।
 क्षतोरस्कः प्रमेहार्तः पाण्डुरोगी च गर्भिणी ५
 रुक्षः क्षीणोऽभ्यवहत्क्षीरक्षौद्रघृतासवः ।
 शुक्ताब्जदधिमत्स्यश्च चालो वृद्धः कुशस्तथा ६
 अकाले चातिपीतश्च धूमः कुर्यादुपद्रवान् ।
 तत्रेष्टं सर्पिषः पानं नावनाञ्जनतर्पणम् ॥७॥
 सर्पिरिहुरसं द्राक्षां पयो वा शर्कराम्बु वा ।
 मधुराम्लौ रसौ वापि शमनाय प्रदापयेत् ॥८॥
 धूमस्तु द्वादशाद्वर्षाद्बृहतेऽशीतिकाञ्च च ।
 कासश्वासप्रतिश्यायान्मन्याहनुशिरोरुजः ९
 वातश्लेष्मविकारांश्च हन्याद्धूमः सुयोजितः ।
 धूमप्रयोगात्पुरुषः प्रसन्नेन्द्रियवाक्मानः ॥१०॥

दृढकेशद्विजश्मश्रुः सुगन्धिवदनो भवेत् ।
 धूमनाडी भवेत्तत्र त्रिखण्डा च त्रिपर्विका ११
 कनिष्ठिकापरीणाहा राजमापागमान्तरा ।
 धूमनाडी भवेदीर्घा शमने रोगिणोऽङ्गुलैः १२
 चत्वारिंशन्मितैस्तद्वद्द्वात्रिंशद्भिर्मृदौ मता ।
 तीक्ष्णे चतुर्विंशतिभिः कासघ्नी षोडशोन्मितैः ॥
 दशाङ्गुलैर्वामनीये तथा स्याद्व्रणनाडिका ।
 कलायमण्डलस्थूला कुलित्यागमरन्ध्रिका १४
 अथेपिकां मलिम्पेच्च सुश्लक्ष्णां द्वादशाङ्गुलाम् ।
 धूमद्रव्यस्य कल्केन लेपश्चाष्टाङ्गुलः स्मृतः १५
 कल्कं कर्पमितं लिप्त्वा छायाशुष्कं च कारयेत्
 ईपिकामपनीयाथ स्नेहाक्तां वर्तिमादरात् १६
 अङ्गारैर्दोषितां कृत्वा घृत्वा नेत्रस्य रन्ध्रके ।
 वदनेन पिबेद्धूमं वदनेनैव संत्यजेत् ॥ १७ ॥
 नासिकाभ्यां ततः पीत्वा मुखेनैव वपेत्सुधीः ।

शरावसंपुटे सिस्त्रा कल्कमङ्गारदीपितम् ॥ १८ ॥
 छिद्रे नेत्रं निवेश्याथ व्रणं तेनैव धूपयेत् ।
 एलादिकल्कं शमने म्लिग्धं सर्जरसं मृदौ १९
 रेचने तीक्ष्णकल्कं च कासघ्नं क्षुद्रिकोपणम् ।
 वामने स्नायुचर्माद्यं दद्याद्भूमस्य पानकम् २०
 व्रणे निम्बवचाद्यं च धूपनं संमशस्यते ।
 अन्येऽपि धूमा गेहेषु कर्तव्या रोगशान्तये २१
 मयूरपिच्छं निम्बस्य पत्राणि बृहतीफलम् ।
 मरिचं हिङ्गु मांसी च बीजं कार्पाससम्भवम् ॥
 छागरोमादिनिर्मोकं विष्टा वैडालिकी तथा ।
 गजदन्तश्च तक्षूर्णं किञ्चिद्भूतविमिश्रितम् ॥ २३ ॥
 गेहेषु धूपनं दत्तं सर्वान्वालग्रहाञ्जयेत् ।
 पिशाचान् राक्षसाञ्जित्वा सर्वज्वरहरं भवेत् २४
 परिहारस्तु धूमेषु कार्यो रेचननस्यवत् ।
 नेत्राणि धातुजान्याहुर्नलवंशादिजान्यपि २५
 इति श्रीशार्ङ्गधरसंहितायां चिकित्सास्थाने वृत्ती-
 यखण्डे धूमपानविधिर्नाम नवमोऽध्यायः ।

अथ दशमोऽध्यायः ।

तत्र गण्डूपकवलप्रतिसारणविधिः ।

चतुर्विधः स्याद्गण्डूपः स्नेहिकः शमनस्तथा ।

शोधनो रोपणश्चैव कवलश्चापि तद्विधः ॥१॥

स्निग्धोष्णैः स्नेहिको वाते स्वादुशीतैः प्रसादनः

पित्ते कट्वम्ललवणैरुष्णैः संशोधनः कफे ॥२॥

कपायतिक्तमधुरैः कदुष्णो रोपणो ग्रणे ।

चतुष्पकारो गण्डूपः कवलश्चापि कीर्तितः ॥३॥

असंचारी मुखे पूर्णे गण्डूपः कवलश्चरः ।

तत्र द्रव्येण गण्डूपः कल्केन कवलः स्मृतः ॥४॥

दद्याद्द्रवेषु चूर्णे च गण्डूपे कोलमात्रकम् ।

कर्पप्रमाणः कल्कश्च दीयते कवले बुधैः ॥५॥

धार्यन्ते पञ्चमाद्वर्षाद्गण्डूपकवलादयः ।

गण्डूपान्मुस्थितः कुर्यात्स्विन्नभालगलादिकः ॥

मत्तप्यर्त्वास्तथा पञ्च सप्त वा दोषनाशनात् ।

उत्तरखण्डे दशमोऽध्यायः । ३०३

कफपूर्णास्यता यावच्छेदो दोषस्य वा भवेत् ॥
नेत्रग्राणश्रुतिर्यावत्तावद्गण्डपधारणम् ।

तिलकल्कोदकं क्षीरं स्नेहो वा रूहिके हितः ॥

तिला नीलोत्पलं सर्पिः शर्करा क्षीरमेव च ।

सप्तार्द्रो हनुवक्तस्यो गण्डपो दाहनाशनः ९

वैशद्यं जनयत्यास्ये संदधाति मुखग्रणान् ।

दाहवृणामशमनं मधुगण्डपधारणम् ॥ १० ॥

विपक्षारामिदग्धे च सर्पिर्षार्य पयोऽथवा ।

तिलसन्धवगण्डपो दन्तचाले प्रशस्यते ॥ ११ ॥

शोषं मुखस्य वरस्यं गण्डपः काञ्चिको जयेत् ।

सिन्धुत्रिकटुरानीभिरार्द्रकेण कफे हितः १२

त्रिफलामधुगण्डपः कफाद्यविपत्तनाशनः ।

दार्ढ्यं गुह्यं च त्रिफल्यद्राक्षा जाल्याश्च पद्मवाः ॥

यवासधेनि तत्कायः पृष्ठांगः सौद्रसंयुतः ।

शीतो हृद्यो घृतो दन्त्यान्मुखपाकं त्रिदोषहरः ॥

यस्योपधस्य गण्डूपस्तस्य वै प्रतिसारणम् ।
 कवलथापि तस्यैव ज्ञेयोऽत्र कुशलेनरैः ॥१५॥
 केशरं मातुलङ्गस्य सैन्धवोषणसंयुतम् ।
 हन्यात्कवलतो जाड्यमरुचिं कफवातजाम् ॥
 कल्कोऽवलेहश्चूर्णं च त्रिविधं प्रतिसारणम् ।
 अङ्गुल्यग्रगृहीतं च यथास्वं मुखरोगिणाम् १७
 कुष्ठं दावीं समङ्गा च पाठा तिकता च पीतिका ।
 तेजनी मुस्तलोभ्रं च चूर्णं स्यात्प्रतिसारणम् ॥
 रक्तक्षुतिं दन्तपीडां शोथं दाहं च नाशयेत् ।
 हीनयोगात्कफोत्क्लेशो रसाज्ञानारुची तथा १९
 अतियोगान्मुखे पाकः शोपस्तृष्णा क्लमो भवेत् ।
 व्याधेरपचयस्तुष्टिर्वैशद्यं वक्त्रलाघवम् ॥२०॥
 इन्द्रियाणां प्रसादश्च गण्डूपे शुद्धिलक्षणम् ।

इति श्रीशार्ङ्गधरसंहितायां चिकित्सास्थाने तृतीय-
 खण्डे गण्डूपादिविधिनां दशमोऽध्यायः ।

उत्तरखण्डे एकादशोऽध्यायः । ३०६

अथैकादशोऽध्यायः ।

तत्र लेपविधिः ।

आलेपस्य च नामानि लिप्तिर्लेपश्च लेपनम् ।
दोषघ्नो विषहा वर्ण्यो मुखलेपस्त्रिधा मतः ॥१॥

त्रिप्रमाणश्चतुर्भागास्त्रिभागोऽर्धाङ्गुलोन्नतः ।
आद्रो व्याधिहरः स स्याच्छुष्को दूषयति-

च्छविम् ॥ २ ॥

पुनर्नवां दारु शृण्ठीं सिद्धार्थं शिशुमेव च ।
पिप्प्रा चैवारनालेन प्रलेपः सर्वशोथजित् ॥३॥

विभीतफलमज्जाया लेपो दाहार्तिनाशनः ।
शिरीषं मधुयष्टी च तगरं रक्तचन्दनम् ॥४॥

एलामांसी निशायुग्मं कुष्ठं बालकमेव च ।
इति संचूर्ण्य लेपोऽयं पञ्चमांशघृताप्लुतः ॥५॥

जलेन क्रियते सुज्ञैर्दशाङ्ग इति संज्ञितः ।
विसर्पान्विषविस्फोटज्जोथान्दुष्टवणाञ्जयेत् ६

अजादुग्धतिलैलेपो नवनीतेन संयुतः ।
 शोथमारुष्करं हन्ति लेपो वा कृष्णमृत्तिलैः ७
 लाङ्गल्यतिविपालावूजालिनीमूलबीजकैः ।
 लेपो धान्याम्बुसंपिष्टः कीटविस्फोटनाशनः ॥
 रक्तचन्दनमञ्जिष्ठालोध्रकुष्ठम्रियङ्गवः ।
 वटाङ्कुरा ममूराश्च व्यङ्ग्या मुखकान्तिदाः ॥९॥
 मातुलुङ्गजटासर्पिः शिला गोशकृतो रसः ।
 मुखकान्तिकरो लेपः पिटिकाव्यङ्गकालजित् ॥
 लोध्रधान्यवचालेपस्तारुण्यपिटिकापहः ।
 तद्वद्गोरोचनायुक्तं मरिचं मुखलेपनात् ॥११॥
 सिद्धार्थकवचालोध्रसैन्धवैश्च प्रलेपनम् ।
 व्यङ्गेषु चार्जुनतग्वा मञ्जिष्ठा वा समाक्षिका १२
 लेपः सनवनीतो वा श्वेताश्वसुरजा मयी ।
 अर्कक्षीरहरिद्राभ्यां मर्दयित्वा विलेपनात् १३
 मुखकाण्ड्यै शमं याति चिरकालोद्भवं ध्रुवम् ।

- वटस्य पाण्डुपत्राणि मालतीरक्तचन्दनम् १४
 कुष्ठं कालीयकं लोध्रमेभिर्लेपं प्रयोजयेत् ।
 तारुण्यपिटिकाव्यङ्गनीलिकादिविनाशनम् १५
 पुराणमथ पिण्याकं पुरीषं कुकुटस्य च ।
 मूत्रपिष्टः प्रलेपोऽयं शीघ्रं हन्यादरूपिकाम् १६
 खदिरारिष्टजम्बूनां त्वग्भिर्वा मूत्रसंयुतैः ।
 कुटजत्वक्सैन्धवं च लेपो हन्यादरूपिकाम् १७
 म्रियालबीजमधुकुष्ठमापैः ससैन्धवैः ।
 कार्ष्ण्यो दारुणके मूर्ध्नि प्रलेपो मधुयुंयुतः ॥ १८ ॥
 दुग्धेन खाखसं बीजं प्रलेपादारुणं जयेत् ।
 आम्रबीजस्य चूर्णं तु शिवांचूर्णसमं द्वयम् १९
 दुग्धपिष्टः प्रलेपोऽयं दारुणं हन्ति दारुणम् ।
 रसस्तिक्तपटोलस्य पत्राणां तद्विलेपनात् २०
 इन्द्रलसं शमं याति त्रिभिरेव दिनैर्धुवम् ।
 इन्द्रलपहो लेपो मधुना बृहतीरसः ॥ २१ ॥

गुञ्जामूलं फलं वापि भल्लातकरसोऽपि वा ।

गोक्षुरुस्तिलपुष्पाणि तुल्ये च मधुसर्पिषी २२

शिरःप्रलेपने तेन केशसंवर्धनं परम् ।

हस्तिदन्तमर्पीं कृत्वा छागीदुग्धं रसाञ्जनम् २३

रोमाण्यनेन जायन्ते लेपात्पाणितलेष्वपि ।

यष्टीन्दीवरमृद्धीकातैलाज्यक्षीरलेपनैः ॥ २४ ॥

इन्द्रलसं शमं याति केशाः स्युः सघना दृढाः ।

चतुष्पदानां त्वग्रोमजखभृङ्गास्थिभस्मभिः २५

तैलेन सह लेपोऽयं लोमसंजननः परः ।

इन्द्रवारुणिकावीजतैलेनाभ्यङ्गमाचरेत् ॥ २६ ॥

मत्स्यहं तेन जायन्ते कुन्तला भृङ्गसन्निभाः ।

अयोरजो भृङ्गराजस्त्रिफला कृष्णमृत्तिका २७

स्थितमिधुरसे मासं लेपनात्पलितं जयेत् ।

धात्रीफलत्रयं पथ्ये द्वे तथैकं विभीतकम् ॥ २८ ॥

१ कालामिसंनिभाः कुन्तला अलमिति क्वचित्पाठः ।

उत्तरखण्डे एकादशोऽध्यायः । ३०९

पञ्चाग्रपञ्चा लोहस्य कपैकं च प्रदीयते ।
पिष्ट्वा लोहमये भाण्डे स्थापयेदुपितं निशि २९ ।
लेपोऽयं हन्ति न चिरादकालपलितं महत् ।
त्रिफला नीलिकापत्रं लोहं भृङ्गरजःसमम् ३०
अविमूत्रेण संपिष्टं लेपात्कृष्णीकरं स्मृतम् ।
त्रिफला लोहचूर्णं च दाडिमत्वग्विसं तथा ३१
प्रत्येकं पञ्चपलिकं चूर्णं कुर्याद्विचक्षणः ।
भृङ्गराजसस्यापि मस्थपदकं प्रदापयेत् ॥ ३२ ॥
क्षित्वा लोहमये पात्रे भूमिमध्ये निधापयेत् ।
मासमेकं ततः कुर्याच्छागीदुग्धेन लेपनम् ३३
कुर्वे शिरसि रात्रौ च संवेष्ट्यैरण्डपत्रकैः ।
सपेत्त्रातस्ततः कुर्यात्स्नानं तेन च जायते ३४
पलितस्य विनाशश्च त्रिभिर्लेपैर्न संशयः ।
शङ्खचूर्णस्य भागौ द्वौ हरितालं च भागिरुम् ॥

१ अजेति वा पाठः ।

मनःशिला चार्धभागा स्वर्जिका चैकभागिका ।
 लेपोऽयं वारिपिष्टस्तु केशानुत्पाद्य दीयते ३६
 अनया लेपयुक्त्या च सप्तवेलं प्रयुक्तया ।
 निर्मूलं केशस्थानं स्यात्क्षपणस्य शिरो यथा ॥
 तालकं शाणयुग्मं स्यात्पदशाणं शङ्खचूर्णकम् ।
 द्विशाणिकं पलाशस्य क्षारं दत्त्वा प्रमर्दयेत् ३८
 कदलीदण्डतोयेन रविषत्ररसेन वा ।
 अस्यापि सप्तभिलेपै रोम्णां शातनमुत्तमम् ॥
 सुवर्णपुष्पी कासीसं विडङ्गानि मनःशिला ।
 रोचना सैन्धवं चैव लेपनाच्छिन्ननाशनम् ४०
 वायस्येडगजाकुष्ठकृष्णाभिर्गुटिका कृता ।
 वस्तमूत्रेण संपिष्टा प्रलेपाच्छिन्ननाशनी ॥४१॥
 तालकं शाणमात्रं स्याच्चतुःशाणा च वाकुची ।
 गोमूत्रपिष्टं तच्चूर्णं लेपनाच्छिन्ननाशनम् ॥४२॥
 वाकुची वेतसो लाक्षा काकोदुम्बरिका कणा ।

उत्तरखण्डे एकादशोऽध्यायः । ३११

रसाञ्जनमयश्चूर्णं तिलाः कृष्णास्तदेकतः ४३
चूर्णयित्वा गवां पित्तैः पिष्ट्वा च गुटिका कृता ।
अस्याः प्रलेपाच्छिद्राणि प्रणश्यन्त्यतिवेगतः ॥
धात्रीसर्जरसश्चैव येवक्षारश्च चूर्णितः ।
सौवीरेण प्रलेपोऽयं प्रयोज्यः सिध्मनाशने ४५
दार्वीमूलकबीजानि तालकं मुरदारु च ।
ताम्वूलपत्रं सर्वाणि कार्पिकाणि पृथक्पृथक् ४६
शङ्खचूर्णं शाणमात्रं सर्वाण्येकत्र कारयेत् ।
लेपोऽयं वारिणा पिष्टः सिध्मनां नाशनः परः ॥
हरीतकी सैन्धवं च गैरिकं च रसाञ्जनम् ।
विडालको जले पिष्टः सर्वनेत्रामयापहः ॥४८॥
रसाञ्जनं व्योषयुतं संपिष्टं बटकीकृतम् ।
कण्डूं पाकान्वितां हन्ति लेपादञ्जननामिकाम् ॥
प्रपुष्पाटस्य बीजानि बाकुची सर्पपास्तिलाः ।
कुष्टं निशाद्वयं मुस्तं पिष्ट्वा तक्रेण चैकतः ॥५०॥

मलेपादस्य नश्यन्ति दद्रुकण्डूविर्चीचकाः ।
 हेमक्षीरी विडङ्गानि दरदं गन्धकस्तथा ॥५१॥
 दद्रुघ्नः कुपुसिन्दूरं सर्वाण्येकत्र मर्दयेत् ।
 धतूरनिम्बताम्बूलपत्राणां स्वरसैः पृथक् ५२
 अस्य प्रलेपमात्रेण पाप्मादद्रूविचर्चिकाः ।
 कण्डूश्च रक्तसर्पैश्च प्रशमं यान्ति वेगतः ॥५३॥
 दुर्वाभया सैन्धवं च चक्रमर्दः कुठेरकः ।
 एभिस्तक्रयुतो लेपः कण्डूदद्रूविनाशनः ॥५४॥
 दुर्वाभिषायुतो लेपः कण्डूपामाविनाशनः ।
 कृमिदद्रूहरश्चैव शीतपित्तापहः स्मृतः ॥ ५५ ॥
 सिद्धार्थरजनीकुपुप्रपुन्नादतिलैः सह ।
 कटुतैलेन संमिश्रं दद्रुघ्नं च प्रलेपनम् ॥ ५६ ॥

मृणालं चन्दनं लोध्रमुशीरं कमलोत्पलम् ।
 सारिवामलकीपथ्यालेपः पित्तविसर्पनुत् ५८
 त्रिफला पञ्चकोशीरं समद्वा करवीरकम् ।
 नलमूलमनन्ता च लेपः श्लेष्मविसर्पहा ॥५९॥
 मांसी सर्जरसो लोध्रं मधुकं सहरेणुकम् ।
 शूर्वा नीलोत्पलं पद्मं शिरीषकुसुमैः सह ॥६०॥
 प्रलेपः पित्तवातास्त्रे शतधौतघृतप्लुतः ।
 आमलं घृतभृष्टं तु पिष्टं काञ्जिकवारिभिः ६१
 जयेन्मूर्ध्नि प्रलेपेन रक्तं नासिकया शृतम् ।
 कुष्ठमेरण्डतैलेन लेपात्काञ्जिकपेपितम् ॥ ६२ ॥
 शिरोऽर्तिं वातजां हन्यात्पुष्पं वा मुचुकुन्दजम् ।
 देवदारु नतं कुष्ठं नलदं विश्वभेषजम् ॥ ६३ ॥
 सकाञ्जिकः स्नेहयुक्तो लेपो वातशिरोऽर्तिनुत् ।
 चन्दनोशीरयष्ट्याद्वलाव्याघ्रनखोत्पलैः ॥६४॥
 क्षीरप्लुष्टः प्रलेपः स्याद्रक्तपित्तशिरोऽर्तिजित् ।

धात्रीकसेरुद्गीवेरपद्मपद्मकचन्दनैः ॥ ६५ ॥
 द्वोशीरनलानां च मूलैः कुर्यात्प्रलेपनम् ।
 शिरोऽति पित्तजां हन्याद्रक्तपित्तरुजं तथा ॥
 हरेणुनतशैलेयमुस्तैलागरुदाह्रुभिः ।
 मांसीरास्नारुवूकैश्च कोष्णो लेपः कफार्तिनुत् ॥
 शृण्ठीकुष्ठमपुन्नाटदेवकाष्ठैः सरोहिणैः ।
 सुखोष्णमूत्रपिष्टैश्च लेपः श्लेष्मशिरोऽतिनुत् ६८
 सारिवाकुष्टमधुकवचाकृष्णोत्पलैस्तथा ।
 लेपः स काञ्जिकस्नेहः सूर्यावतर्धिभेदयोः ६९
 वरी नीलोत्पलं दूर्वा तिला कृष्णा पुनर्नवा ।
 शङ्खकेऽनन्तवाते च लेपः सर्वशिरोऽतिजित् ॥
 अथ लेपविधिश्चान्यः प्रोच्यते सुज्ञसंमतः ।
 द्वौ तस्य कथितौ भेदौ प्रलेपाख्यप्रदेहकौ ७१
 चर्माद्रिं माहिपं यद्वत्प्रोन्नतं सामितिस्तयोः ।
 शीतस्तनुर्विशोषी च प्रलेपः परिकीर्तितः ७२

आर्द्रो घनस्तथोष्णः स्यात्प्रदेहः श्लेष्मवातहा ।
 रोमाभिमुखमादेयौ प्रलेपाख्यप्रदेहकौ ॥७३॥
 वीर्यं सम्यग्विशल्याशु रोमकूपैः शिरामुखैः ।
 न रात्रौ लेपनं कुर्याच्छुष्यमाणं न धारयेत् ७४
 शुष्यमाणमुपेक्षेत प्रदेहं पीडनं प्रति ।
 तप्तसा पिहितो ह्यूष्मा रोमकूपमुखे स्थितः ७५
 बिना लेपेन निर्याति रात्रौ नो लेपयेदतः ।
 रात्रावपि प्रलेपादिविधिः कार्यो विचक्षणैः ७६
 अपक्वशोथे गम्भीरे रक्तश्लेष्मसमुद्भवे ।
 आर्द्रो शोथहरो लेपो द्वितीयो रक्तसेचनः ७७
 तृतीयश्चोपनाहः स्याच्चतुर्थः पाटनक्रमः ।
 पञ्चमः शोधनो भूयात्पष्ठो रोपण इष्यते ॥७८॥
 सप्तमो वर्णकरणो ग्रणस्यते क्रमा मताः ।
 बीजपूरजटाहिंसादेवदारुमहौषधम् ॥ ७९ ॥
 रास्त्राग्निमन्थलेपोऽयं वातशोथविनाशनः ।

सुखोष्णः स्यात्प्रदेहोऽयं मूत्रैः स्याच्छ्लेष्मविद्रधौ
रक्तचन्दनमञ्जिष्ठानिशामधुकर्गैरिक्तैः ।

क्षीरेण विद्रधौ लेपो रक्तागन्तुनिमित्तजे ९६

निचुलः शिशुबीजानि दशमूलमथापि वा ।

प्रदेहो वातगण्डेषु सुखोष्णः संप्रदीयते ॥९७॥

देवदारु विशाला च कफगण्डे प्रदेहकः ।

सर्पपारिष्टपत्राणि दग्ध्वा भल्लातकैः सह ॥९८॥

छागमूत्रेण संपिष्टमपचीघ्नं प्रलेपनम् ।

सर्पपाञ्चिशुबीजानि शणवीजातसीयवान् ९९

मूलकस्य च बीजानि तक्रेणाम्लेन पेपयेत् ।

गण्डमालार्बुदं गण्डं लेपेनानेन शाम्यति १००

तप्तयित्वा क्षुरेणाङ्गं केवलानिलपीडितम् ।

तत्र प्रदेहं दद्याच्च पिष्टं गुञ्जाफलैः कृतम् ॥१०१॥

तेनापवाहुजा पीडा विश्वाची शृङ्गसी तथा ।

अन्यापि वातजा पीडा प्रशमं याति वेगतः ॥१०२॥

धत्तूररण्डनिर्गुण्डीवर्षाभूशिधुसर्पपैः ।
 मलेपः श्लीपदं हन्ति चिरोत्यमपि दारुणम् ॥
 अजाजीहपुपाकुष्ठमेरण्डवदरान्वितम् ।
 काञ्जिकेन तु संपिष्टं कुरण्ड्यं मलेपनम् ॥४॥
 करवीरस्य मूलेन परिपिष्टेन वारिणा ।
 असाध्यापि व्रजत्यस्तं लिङ्गोत्था रुक्मलेपनात्
 दहेत्कंठाहे त्रिफलां सा मपी मधुसंयुता ।
 उपदंशे मलेपोऽयं सद्यो रोषयति व्रणम् ॥६॥
 रसाञ्जनं शिरीषेण पथ्यया च समन्वितम् ।
 सक्षौद्रं लेपनं योज्यमुपदंशगदापहम् ॥ ७ ॥
 अग्निदग्धे तुगाक्षीरीप्लवचन्दनगौरिकैः ।
 सामृतैः सर्पिषा स्निग्धैरालेपं कारयेद्विपक्व ८
 तिन्दुकीत्वक्पायैर्वा घृतमिश्रैः मलेपयेत् ।
 यवान्दग्ध्वा मपी कार्या तैलेन युतया तथा ९

दद्यात्सर्वाग्निदग्धेषु प्रलेपो व्रणरोपणः ।

पलाशोदुम्बरफलैस्तिलतैलसमन्वितैः ॥११०॥

मधुना योनिमालिम्पेद्वाढीकरणमुत्तमम् ।

माकन्दमूलसंयुक्तमधुकर्पूरलेपनात् ॥ ११ ॥

गतेऽपि यौवने स्त्रीणां योनिर्गाढातिजायते ।

मरिचं सैन्धवं कृष्णा तगरं बृहतीफलम् ॥१२॥

अपामार्गस्तिलाः कुष्ठं यवा माषाश्च सर्षपाः ।

अश्वगन्धा च तच्चूर्णं मधुना सह योजयेत् १३

अस्य संततलेपेन मर्दनाच्च प्रजायते ।

लिङ्गवृद्धिः स्तनोत्सेधः संहतिर्भुजकर्णयोः १४

सिताश्वगन्धासिन्धूत्यच्छागक्षीरैर्घृतं पचेत् ।

तल्लेपान्मर्दनाल्लिङ्गे वृद्धिः संजायते परा ॥१५॥

इन्द्रवारुणिकापत्ररसैः सूतं विमर्दयेत् ।

रक्तस्य करवीरस्य काष्ठेन च मुहुर्मुहुः ॥१६॥

उत्तरखण्डे एकादशोऽध्यायः । ३२१

तल्लिसलिङ्गसंयोगाद्योनिद्रावोऽभिजायते ।

ताम्बूलपत्रचूर्णं तु चूर्णं कुष्ठशिवाभवम् ॥१७॥

वारिणा लेपनं कुर्याद्वात्रदौर्गन्ध्यनाशनम् ।

कुलित्यसक्तवः कुष्ठं मांसी चन्दनजं रजः १८

सक्तवश्चणकस्यैव त्वक्चैवैकत्र कारयेत् ।

स्वेददौर्गन्ध्यनाशश्च जायतेऽस्यावधूलनात् ॥

वचा सौवर्चलं कुष्ठं रजन्यौ मरिचानि च ।

एतल्लेपप्रभावेण वशीकरणमुत्तमम् ॥ १२० ॥

अभ्यङ्गः परिपेकश्च पिचुर्वस्तिरिति क्रमात् ।

मूर्धतैलं चतुर्था स्याद्वलवच्च यथोत्तरम् १२१

त्रयोऽभ्यङ्गादयः सर्वे प्रसिद्धाः सर्वतः स्मृताः

शिरोवस्तिविधिश्चात्र प्रोच्यते सुज्ञसंमतः १२२

शिरोवस्तिश्चर्मणः स्याद्विमुखो द्वादशाङ्गुलः ।

शिरःप्रमाणं तं बध्वा मस्तके मापयिष्टकैः ॥

सन्धिरोधं विधायादौ स्नेहैः कोणैः प्रपूरयेत् ।

तावद्धार्यस्तु यावत्स्यान्नासाकर्णमुखमुतिः ॥
 वेदनोपशमो वापि मात्राणां वा सहस्रकम् ।
 विना भोजनमेवात्र शिरोवस्तिः प्रशस्यते १२५
 प्रयोज्यस्तु शिरोवस्तिः पञ्चसप्ताहमेव वा ।
 विमोच्य शिरसो वस्ति गृह्णीयाच्च समन्ततः ॥
 ऊर्ध्वकायं ततः कोष्णनीरैः स्नानं च कारयेत् ।
 अनेन दुर्जया रोगा वातजा यान्ति संक्षयम् ।
 शिरःकम्पादयस्तेन सर्वकालेषु युज्यते ।
 स्वेदयेत्कर्णदेशं तु किञ्चिद्गुः पार्श्वशायिनः ॥
 मूत्रैः स्नेहै रसैः कोष्णैस्ततः श्रोत्रं प्रपूरयेत् ।
 कर्णं च पूरितं रक्षेच्छतं पञ्च शतानि वा १२६
 सहस्रं वापि मात्राणां श्रोत्रकण्ठशिरोगदे ।
 स्वजानुनः करावर्तं कुर्याच्छोणिकया युतम् ॥
 एषा मात्रा भवेदेका सर्वत्रैवैष निश्चयः ।

उत्तरखण्डे एकादशोऽध्यायः । ३२३

रसाद्यैः पूरणं कर्णे भोजनात्प्राक्प्रशस्यते ॥
तैलाद्यैः पूरणं कर्णे भास्करेऽस्तमुपागते ।
पीतार्कपत्रमाज्येन लिप्तं बद्धौ प्रतापयेत् १३२
तदसः श्रवणे क्षिप्तः कर्णशूलहरः परः ।
कर्णशूलातुरे कोष्ठां वस्तमूत्रं ससैन्धवम् १३३
निःक्षिपेत्तेन शाम्यन्ति शूलपाकादिका रुजः
शृङ्गवेरं च मधुकं सैन्धवं तैलमेव च ॥१३४॥
तिलपर्णीरसस्तैलं दृढ्णं निम्बुकद्रवः ।
कदुर्णं कर्णयोर्देयमेतद्वा वेदनापहम् ॥१३५॥
कपित्थमातुल्यम्लशृङ्गवेररसैः शुभैः ।
सुखोष्णैः पूरयेत्कर्णं कर्णशूलोपशान्तये ३६
अर्काङ्कुरानम्लपिष्टांस्तैलाकतांलवणान्वितान् ।
संनिदध्यात्सुहीकाण्डे कोरिते तच्छदावृते ३७
पुटपाकक्रमं कृत्वा रसैस्तच्च प्रपूरयेत् ।

१ शृङ्गवेरमिति तिलपर्णीति च कर्णवेदनायां प्रयोगद्वयम् ।

तावद्धार्यस्तु यावत्स्यान्नासार्कर्णमुखस्युतिः ॥
 वेदनोपशमो वापि मात्राणां वा सहस्रकम् ।
 विना भोजनमेवात्र शिरोवस्तिः प्रशस्यते १२५
 प्रयोज्यस्तु शिरोवस्तिः पञ्चसप्ताहमेव वा ।
 विमोच्य शिरसो वस्तिं गृह्णीयाच्च समन्ततः ॥
 ऊर्ध्वकायं ततः कोष्णनीरैः स्नानं च कारयेत् ।
 अनेन दुर्जया रोगा वातजा यान्ति संक्षयम् ।
 शिरःकम्पादयस्तेन सर्वकालेषु युज्यते ।
 स्वेदयेत्कर्णदेशं तु किञ्चिच्छुः पार्श्वशायिनः ॥
 मूत्रं स्नेहं रसं कोष्णैस्ततः श्रोत्रं प्रपूरयेत् ।
 कर्णं च पूरितं रक्षेच्छतं पञ्च शतानि वा १२६
 सहस्रं वापि मात्राणां श्रोत्रकण्ठशिरोगदे ।
 स्वजानुनः करावर्तं कुर्याच्छोटीकया युतम् ॥
 एषा मात्रा भवेदेका सर्वत्रैवैव निश्चयः ।

सुखोष्णैस्तेन शाम्यन्ति कर्णपीडाः सुदारुणाः
 महतः पञ्चमूलस्य काण्डान्यष्टाङ्गुलानि च ।
 क्षौमेणावेष्ट्य संसिच्य तैलेनादीपयेत्ततः ३९
 यत्तैलं च्यवते तेभ्यः सुखोष्णं तेन पूरयेत् ।
 ज्ञेयं तद्दीपिकातैलं सद्यो गृह्णाति वेदनाम् १४०
 एवं स्याद्दीपिकातैलं कुष्ठे देवतरौ तथा ।
 तैलं स्योनाकमूलेन मन्देऽग्नौ परिपाचितम् ॥
 हरेदाशु त्रिदोषोत्थं कर्णशूलं प्रपूरणात् ।
 कल्ककायेन यष्ट्याहकाकोलीमाषधान्यकैः ४२
 सूकरस्य वसां पक्त्वा कर्णनादार्तिनाशिनी ।
 स्वर्जिकामूलकं शुष्कं हिङ्गुकृष्णासमन्वितम् ४३
 शतपुष्पा च तैस्तैलं पक्वं सूक्तचतुर्गुणम् ।
 प्रणादं शूलवाधिर्यं स्त्रावं कर्णस्य नाशयेत् ॥
 अपामार्गक्षारजले तत्क्षारं कल्कितं क्षिपेत् ।
 तेन पक्वं जयेत्तैलं वाधिर्यं कर्णनादकम् ॥४५॥

उत्तरखण्डे एकादशोऽध्यायः । ३२९

शम्बुकस्य तु मांसेन पचेत्तैलं सुसार्पणम् ।
तस्य पूरणमात्रेण कर्णनाडी प्रशाम्यति ॥४६॥
चूर्णं पञ्चकपायाणां कपित्थरसमेव च ।
कर्णस्त्रावे प्रशंसन्ति पूरणं मधुना सह ॥४७॥
तिन्दुकान्यभया लोध्रः सपहा चामलकपि ।
श्रेयाः पञ्च कपायास्तु कर्मण्यस्मिन्धिपग्वरैः ॥
स्वर्जिकाचूर्णसंयुक्तं बीजपूररसं सिपेत् ।
कर्णस्त्रावरुजांदाहाः प्रणश्यन्ति न संशयः ४९
आम्रजम्बूमवालानि मधुकस्य वटस्य च ।
एभिः संसाधितं तैलं पूतिकर्णोपशान्तिद्वत् ५०
पूरणं हरितालेन गवां मूत्रयुतेन च ।
अथवा सार्पणं तैलं कर्णकीटहरं परम् ॥५१॥
स्वरसं शिशुमूलस्य सूर्यावर्तं रसं तथा ।
ऋषणं चूर्णितं चैव कपिकच्छजटारसम् १५२

१ कपिकच्छमं तथेति वा पाठः ।

कृत्तकत्र क्षिपेत्कर्णे कर्णकीटहरं परम् ।

इति श्रीशार्ङ्गधरसंहितायां चिकित्सास्थाने तृतीय-
खण्डे लेपादिविधिर्नामैकादशोऽध्यायः ।

अथ द्वादशोऽध्यायः ।

तत्र शोणितस्त्रावविधिः ।

शोणितं स्रावयेज्जन्तोरामयं प्रसमीक्ष्य च ।

प्रस्थं प्रस्थार्धकं वापि प्रस्थार्धमयापि वा ?

शरत्काले स्वभावेन कुर्याद्रक्तस्रुतिं नरः ।

त्वग्दोषग्रन्थिशोयाद्या न स्यू रक्तस्रुतेर्यतः॥२॥

मधुरं वर्णतो रक्तमशीतोष्णं तथा गुरु ।

शोणितं स्निग्धविषं स्याद्विदाहस्यास्य पित्तवत्॥

विस्तृता द्रवता रागश्चलनं विलयस्तथा ।

१ मयो हि निदन्त्यानु कर्णेकीटं गुदादणम् । मयो
मयं निदन्त्यानु कर्णेकीटं गुदादणम् ॥

उत्तरखण्डे द्वादशोऽध्यायः । ३२७

भूम्यादिपञ्चभूतानामेते रक्तगुणाः स्मृताः ४

रक्ते दुष्टे वेदना स्यात्पाको दाहश्च जायते ।

रक्तमण्डलता कण्ठः शोथश्च पिष्टिकोद्गमः॥५॥

दृष्टे रक्ताङ्गनेत्रत्वं शिराणां पूरणं तथा ।

गात्राणां गौरवं निद्रा मेदोदाहश्च जायते॥६॥

क्षीणेऽम्लमधुराकाहा मूर्छा च तत्रि रूक्षता ।

शैथिल्यं च शिराणां स्याद्वातादुन्मार्गगामिता ७

अरुणं फेनिलं रूक्षं परुषं तनुशीघ्रगम् ।

अस्कन्दि मूचिनिस्तोदि रक्तं स्याद्वातदूषितम्

पित्तेन पीतं हरितं नीलं श्यावं च विस्रक्तम् ।

अस्कन्द्युष्णं मक्षिकाणां पिपीलानामनिष्टकम् ९

शीतलं वहलं स्निग्धं गैरिकोदकसंनिभम् ।

मांसपेशीमभं स्कन्दि मन्दगं कफदूषितम् १०

दिदोपदुष्टं संसृष्टं त्रिदुष्टं श्रुतिगन्धकम् ।

सर्वलक्षणसंयुक्तं काञ्जिकार्षं च जायते ११

विषदुष्टं भवेच्छयावं नासिकोन्मार्गं तथा ।
 विस्रं काञ्जिकसंकाशं सर्वकुष्ठकरं तथा ॥१२॥
 इन्द्रगोपप्रभं ज्ञेयं प्रकृतिस्थमसंहतम् ।
 शोथे दाहेऽङ्गपाके च रक्तवर्णेऽसृजः स्रुतौ ॥
 वातरक्ते तथा कुष्ठे सपीडे दुर्जयेऽनिले ।
 पाणिरोगे श्लीपदे च विषदुष्टे च शोणिते १४
 ग्रन्थ्यर्बुदापचीक्षुद्ररोगरक्ताधिमन्थिषु ।
 विदारीस्तनरोगेषु गात्राणां सादगौरवे ॥१५॥
 रक्ताभिष्यन्दतन्द्रायां पूतिघ्राणास्यदेहके ।
 यकृत्प्लीहविसर्पेषु विद्रवौ पिट्ठिकोद्रमे ॥ १६ ॥
 कर्णोष्ठघ्राणवक्त्राणां पाके दाहे शिरोरुजि ।
 उपदंशे रक्तपित्ते रक्तस्रावः प्रशस्यते ॥१७॥
 एषु रोगेषु शृङ्गर्वा जलौकालाबुक्कैरपि ।
 अथवापि शिरामोक्षैः कुर्याद्रक्तस्रुतिं नरः १८
 न कुर्वीत शिरामोक्षं कृशस्यातिव्यवायिनः ।

क्लीबस्य भीरोर्गर्भिण्याः सूतिकापाण्डुरोगिणाम्
 पञ्चकर्मविशुद्धस्य पीतस्नेहस्य चार्शसाम् ।
 सर्वाङ्गशोथपुक्तानामुदरम्भासकासिनाम् २०
 छर्द्यतीसारदुष्टानामतिस्विन्नतनोरपि ।
 ऊनपोडशवर्षस्य गतसप्ततिकस्य च ॥ २१ ॥
 आघातस्रुतरक्तस्य शिरामोक्षो न शस्यते ।
 एषां चात्ययिके रोगे जलौकाभिस्तु निर्हरेत्
 तथा च विषदुष्टानां शिरामोक्षोऽपि शस्यते ।
 गोशृङ्गेण जलौकाभिरलाघुभिरपि त्रिधा २३
 वातपित्तकफैर्दुष्टं शोणितं स्नावयेद्बुधः ।
 द्विदोषाभ्यां तु संदुष्टं त्रिदोषैरपि दूषितम् २४
 शोणितं स्नावयेद्युक्त्या शिरामोक्षैः पदैस्तथा ।
 गृह्णाति शोणितं शृङ्गं दशङ्गुलमितं बलात् २५
 जलौका हस्तमात्रं तु तुम्बा च द्वादशङ्गुलम् ।
 पदमङ्गुलमात्रस्य शिरा सर्वाङ्गशोधिनी ॥ २६ ॥

शीते निरन्त्रे मूर्च्छातिनिद्राभीतिपदश्रमैः ।

युतानां न स्रवेद्रक्तं तथा विष्मूत्रसङ्गिनाम् ॥

अप्रवर्तितरक्ते च कुष्ठत्रिकटुसैन्धवैः ।

मर्दयेद्व्रणवक्त्रं च तेन सम्यक्प्रवर्तते ॥ २८ ॥

तस्मान्न शीते नात्युष्णे न स्विन्ने नातितापिते ।

पीत्वा यवागूं तृप्तस्य सावयेच्छोणितं बुधः २९

अतिस्विन्नस्योष्णकाले तथैवातिशिराव्यधात् ।

अतिप्रवर्तते रक्तं तत्र कुर्यात्प्रतिक्रियाम् ३०

अतिप्रवृत्ते रक्ते च लोध्रसर्जरसाञ्जनैः ।

यवगोधूमचूर्णैर्वा धवधन्वनगैरिकैः ॥ ३१ ॥

सर्पनिर्मोकचूर्णैर्वा भस्मना सौमवस्त्रयोः ।

मुखं व्रणस्य घृत्वा च शीतैश्चोपचरेद्व्रणम् ३२

विध्येदूर्ध्वं शिरां तां च दहेत्सारणे वाग्निना ।

व्रणं कपायः संधत्ते रक्तं स्कन्दयते हिमम् ॥

व्रणास्यं पाचयेत्सारो दाहः संकोचयेच्चिराम्
 वामाण्डशोथे दक्षस्य करस्याङ्गुष्ठमूलजाम् ३४
 दहेच्चिरां व्यत्यये तु वामाङ्गुष्ठशिरां दहेत् ।
 शिरादाहप्रभावेण गुष्कशोथः प्रणश्यति ॥ ३५ ॥
 विषूच्यां पाणिदाहेन जायतेऽग्रेः प्रदीपनम् ।
 संकुचन्ति यतस्तेन रसश्लेष्मवहाः शिराः ३६
 यदा वृद्धिर्यकृत्प्लीहोः शिशोः संजायतेऽसृजः ।
 तदा तत्स्थानदाहेन संकुचन्त्यसृजः शिराः ॥
 रक्ते दुष्टेऽवशिष्टेऽपि व्याधिर्नैव प्रकुप्यति ।
 अतः स्राव्य सावशेषं रक्तं नातिक्रमो हितः ॥
 आन्ध्यमाक्षेपकं कृष्णां विमिरं शिरसो रुजम् ।
 पक्षाघातं श्वासकासौ हिका दाहं च पाण्डुताम् ॥
 कुरुतेऽतिमृतं रक्तं मरणं वा करोति च ।
 देहस्योत्पत्तिरसृजा देहस्तेनैव धार्यते ॥ ४० ॥
 विना तेन व्रजेज्जीवो रक्षेद्रक्तमतो बुधः ।

शीतोपचारैः कुपिते सुतरक्तस्य मारुते ॥४१॥
 कोष्णेन सर्पिषा शोथं सव्यथं परिषेचयेत् ।
 क्षीणस्यैणशशोरभ्रहरिणच्छागमांसजः ॥४२॥
 रसः समुचितः पाने क्षीरं वा पट्टिका हिताः ।
 पीडाशान्तिर्लघुत्वं च व्याधेरुद्रेकसंचयः ॥४३॥
 मनःस्वास्थ्यं भवेच्चिह्नं सम्यग्विज्ञावितेऽसृजि ।
 व्यायाममैधुनक्रोधशीतस्नानप्रवातकान् ॥४४॥
 एकाशनं दिवा स्वप्नं क्षाराम्लकटुभोजनम् ।
 शोकं वादमजीर्णं च त्यजेदावलदर्शनात् ४५

इति श्रीशार्ङ्गधरसंहितायां चिकित्सास्थाने तृतीय-
 खण्डे शोणितसावविधिनाम द्वादशोऽध्यायः ।

अथ त्रयोदशोऽध्यायः ।

तत्र नेत्रप्रसादनकर्माणि ।

सेक आश्वोत्तर्न पिण्डी विडालस्वर्पणं तथा ।

पुटपाकोऽञ्जनं चैभिः कल्कैर्नेत्रमुपाचरेत् ॥१॥

सेकः ।

- सेकस्तु सूक्ष्मधाराभिः सर्वस्मिन्नयने हितः ।
मीलिताक्षस्य मर्त्यस्य प्रदेयश्चतुरङ्गुलात् ॥२॥
- स चापि स्नेहनो वाते रक्ते पित्ते च रोपणः ।
लेखनश्च कफे कार्यस्तस्य मात्राऽधुनोच्यते ॥
षड्वाक्शतैः स्नेहनेषु चतुर्भिश्चैव रोपणे ।
वाक्शतैश्च त्रिभिः कार्यः सेको लेखनकर्मणि ४
कार्यस्तु दिवसे सेको रात्रौ चात्यन्तिके गदे ।
एरण्डत्वक्पत्रमूलैः शृतमाजं पयो हितम् ॥५॥
- सुखोष्णं सेचनं नेत्रे वाताभिप्यन्दनाशनम् ।
परिपेको हितो नेत्रे पयः कोष्णं ससैन्धवम् ६
रजनी दारुसिद्धं वा सैन्धवेन समन्वितम् ।
वाताभिप्यन्दशमनं हितं मारुतपर्यये ॥ ७ ॥
शुष्काक्षिपाके च हितमिदं सेचनकं सदा ।

शावरं मधुंक्रं तुल्यं घृतभृष्टं मुचूर्णितम् ॥८॥
 छागक्षीरे घृतं सेकात्पित्तरक्ताभिघातनिद्र ।
 त्रिफलालोध्रयष्टीभिः शर्करामद्रमुस्तकैः ॥९॥
 पिष्टैः शीताम्बुना सेको रक्ताभिप्यन्दनाशनः
 लासामधुकमज्जिष्ठालोध्रकालानुसारिवा १०
 पुण्डरीकयुतः सेको रक्ताभिप्यन्दनाशनः ।
 श्वेतलोध्रं घृते भृष्टं चूर्णितं पटविसृतम् ॥११॥
 उष्णाम्बुना विमृदितं सेकाच्छूलघ्नमम्बके ।

आश्वेतनम् ।

अथाश्वेतनकं कार्यं निशार्या न कथंचन १२
 उन्मीलितेऽक्षिण दृग्मध्ये विन्दुभिर्मज्जुलादि-
 तम् ।
 विन्द्वोऽष्टौ लेखनेषु स्नेहने दश विन्दवः १३
 रोपेणे द्वादश प्रोक्तास्ते शीते कोष्णरूपिणः ।
 उष्णे च शीतरूपाः स्युः सर्वत्रैवैष निश्चयः १४

वाते तिक्तं तथा स्निग्धं पिच्छे मधुरशीतलम्
 तिक्तोष्णरूक्षं च कफे क्रमादाश्चोतनं हितम् १५
 आश्चोतनानां सर्वेषां मात्रा स्याद्वाक्शतं हिता
 निमेषोन्मेषणं पुंसामहुल्योश्छोटिकाऽथवा ॥
 गुर्वक्षरोच्चारणं वा वाङ्मात्रेयं स्मृता बुधैः ।
 बिल्वादिपञ्चमूलेन बृहत्येरण्डशिग्रुभिः ॥ १७ ॥
 काथ आश्चोतनं कोणो वाताभिष्यन्दनाशनः ।
 अम्बुपिष्टैर्निम्बपत्रैस्त्वचं लोध्रस्य लेपयेत् १८
 प्रताप्य वह्निना पिष्ट्वा तद्रसो नेत्रपूरणात् ।
 वातोत्थं रक्तपित्तोत्थमभिष्यन्दं विनाशयेत् ॥
 त्रिफलाश्चोतनं नेत्रे सर्वाभिष्यन्दनाशनम् ।
 स्त्रीस्तन्याश्चोतनं नेत्रे रक्तपित्तानिलार्तिजित्
 क्षीरसर्पिर्घृतं वापि वातरक्तरुजं जयेत् ।

पिण्डिका ।

पिण्डिका बलिका प्रोक्ता वध्यते षट्बलैः २१

नेत्राभिप्यन्दयोग्या सा व्रणेष्वपि निबध्यते ।
 अभिप्यन्देऽधिमन्ये च संजाते श्लेष्मसंभवे २२
 स्निग्धस्विन्नोत्तमाङ्गस्य शिरस्तीक्ष्णैर्विरेचयेत् ।
 अधिमन्येषु सर्वेषु ललाटे वेधयेच्चिराम् २३
 अशान्ते सर्वथा मन्ये ध्रुवोरुपरि दाहयेत् ।
 अभिप्यन्देषु सर्वेषु धात्रीयात्पिण्डिकां बुधः ॥
 धाताभिप्यन्दशान्त्यर्थं स्निग्धोष्णा पिण्डिका
 भवेत् ।

एरण्डपत्रमूलत्वह्निनिर्मिता वातनाशिनी ॥ २५ ॥
 पित्ताभिप्यन्दनाशाय धात्रीपिण्डी सुखावहा
 महानिम्बफलोद्भूता पिण्डी वा पित्तनाशिनी
 शिशुपत्रकृता पिण्डी श्लेष्माभिप्यन्दनाशिनी ।
 निम्बपत्रकृता पिण्डी श्लेष्मपित्तहरा भवेत् २७
 त्रिफलापिण्डिका शोक्ता नाशने श्लेष्मपि-
 त्तयोः ।

उत्तरखण्डे त्रयोदशोऽध्यायः । ३३७

पिष्टा काञ्जिकतोयेन घृतभृष्टा च पिण्डिका २८
लोध्रस्य हरति क्षिममभिष्यन्दमसृग्भवम् ।

भृष्टीनिम्बदलैः पिण्डी मुखोष्णा स्वल्पसै-
न्धवा ॥ २९ ॥

धार्या चक्षुषि संयोगाच्छोथकण्डूव्यथापहा ।

विडालकः ।

विडालको वहिलेपो नेत्रे पक्ष्मविवर्जितः ॥ ३०

तस्य मात्रा परिज्ञेया मुखलेपविधानवत् ।

यष्टीगिरिकसिन्धूत्थदावीताक्षर्यैः समांशकैः ३१

जलपिष्टैर्वहिलेपः सर्वनेत्रामयापहः ।

रसाञ्जनेन वा लेपः पथ्याविश्वदलैरपि ॥ ३२ ॥

कुमारिकाग्निपत्रैर्वा दाडिमीपल्लवैरपि ।

वचाहरिद्रानिम्बैर्वा तथा नागरनैरिकैः ॥ ३३ ॥

दग्ध्वा ससैन्धवं लोघ्रं मधूच्छिष्टयुते घृते ।

१ विश्वरिति कचित्पाठः ।

पिष्टमञ्जनलेपाभ्यां सद्यो नेत्ररुजापहम् ॥३४॥

लोहस्य पात्रे संघृष्टो रसो निम्बफलोद्भवः ।

किञ्चिद्वनो वहिलेपात्रेनवाधां व्यपोहति ३५

संचूर्प्य मरिचं केशराजस्वस्समर्दनात् ।

लेपनादर्मणां नाशं करोत्येष प्रयोगराट् ॥३६॥

स्विन्नां भित्त्वा विनिष्पीड्य भिन्नामञ्जनना-

मिकाम् ।

शिलैलानतसिन्धूत्यैः सक्षौद्रैः प्रतिसारयेत् ।

तर्पणम् ।

अथ तर्पणकं वच्मि नेत्रतृप्तिकरं परम् ।

यद्दूषं परिशुष्कं च नेत्रं कुटिलमाविलम् ॥३८॥

शीर्णपद्मशिरोत्पातकुच्छ्रोन्मीलनसंयुतम् ।

तिमिरावुदशुक्ताद्यैरभिष्यन्दाधिपन्थकैः ॥३९॥

शुष्काक्षिपाकशोथाभ्यां युक्तं वातविपर्ययैः ।

उत्तरखण्डे त्रयोदशोऽध्यायः । ३३९

तन्नेत्रं तर्पणे योज्यं नेत्ररोगविशारदः ॥४०॥

दुर्दिनात्युष्णशीतेषु चिन्तायां संभ्रमेषु च ।

अशान्तोपद्रवे चाक्षिण तर्पणं न प्रशस्यते ॥४१॥

वातातपरजोहीने देशे चोत्तानशायिनः ।

आधारो मापचूर्णेन क्लिप्तेन परिमण्डलौ ४२

समौ दृढावसंवाधौ कर्तव्यौ नेत्रकोशयोः ।

पूरयेद्दृतमण्डने विलीनेन सुखोदकैः ॥ ४३ ॥

अथवा शतधातेन सर्पिषा क्षीरजेन वा ।

निमग्नान्यक्षिपक्ष्माणि यावत्स्युस्तावदेव हि ॥

पूरयेन्मीलिते नेत्रे तत उन्मीलयेच्छनैः ।

धारयेद्दूर्त्मरोगेषु वाङ्मात्राणां शतं बुधः ४५

स्वच्छे कफे संधिरोगे मात्रापञ्चशतं हितम् ।

शुक्ले च पद्मशतं कृष्णरोगे सप्तशतं मतम् ॥४६॥

दृष्टिरोगेष्वष्टशतमधिमन्ये सहस्रकम् ।

सहस्रं वातरोगेषु धार्यमेवं हि तर्पणम् ॥४७॥

स्विन्नेन यवपिष्टेन स्नेहवीर्यैरितं ततः ।

यथास्वं धूमपानेन कफमस्य विशोधयेत् ॥४८॥

एकाहं वा त्र्यहं वापि पञ्चाहं चेज्यते परम् ।

तर्पणे तृप्तिलिङ्गानि नेत्रस्येकानि भात्रयेत् ४९

सुखस्वभावबोधं च वैशद्यं वर्णपाटवम् ।

निवृत्तिर्व्याधिशान्तिश्च क्रियालाघवमेव च ५०

अथ साश्रु गुरु स्निधं नेत्रं स्यादतितर्पितम् ।

रूक्षमस्त्राविलं रुग्णं नेत्रं स्याद्धीनतर्पणम् ॥

रूक्षस्निग्धोपचाराभ्यामेतयोः स्यात्प्रतिक्रिया ।

पुटपाकः ।

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि पुटपाकस्य साधनम् ५२

द्वौ विल्वमात्रौ मांसस्य पिण्डौ स्निग्धौ सुपेषितौ

द्रव्याणां विल्वमात्रं तु द्रवाणां कुडको मतः ॥

तदेकस्थं समालोड्य पत्रैः सुपरिवेष्टितम् ।

पुटपाकेन तत्पक्त्वा गृह्णीयाच्चद्रसं बुधः ॥५४॥

उत्तरखण्डे त्रयोदशोऽध्यायः । ३४१

तर्पणोक्तविधानेन यथावदुपचारयेत् ।

दृष्टिमध्ये निपेक्ष्यः स्यान्नित्यमुत्तानशायिनः ॥

स्नेहनो लेखनश्चैव रोपणश्चेति स त्रिधा ।

हितः स्निग्धोऽतिष्ठतस्य स्निग्धस्यापि हि ले-
खनः ॥ ५६ ॥

दृष्टेर्वलार्थमितरः पिच्छाद्यग्रणवातनुत् ।

सर्पिर्मांसवसामज्जामेदः स्वाद्वौषधैः कृतः ५७

स्नेहनः पुटपाकश्च धार्यो द्वे वाक्यशते दृशोः ।

जाङ्गलानां यकृन्मांसैर्लेखनद्रव्यसंयुतैः ॥ ५८ ॥

कृष्णलोहरजस्ताम्रशतविद्रुमसिन्धुजैः ।

समुद्रफेनकासीसस्रोतोजदधिमस्तुभिः ॥ ५९ ॥

लेखनो वाक्यशतं धार्यस्तस्यैतावद्विधारणम् ।

स्तन्यजाङ्गलमध्वाज्यतिक्तकद्रव्यपाचितः ६०

लेखनात्त्रिगुणो धार्यः पुटपाकस्तु रोपणः ।

.तरेर्तर्पणोक्तां तु क्रियां व्यापत्तिदर्शने ६१

स्विन्नेन यवपिष्टेन स्नेहवीर्येरितं ततः ।

यथास्वं धूमपानेन कफमस्य विशोधयेत् ॥४८॥

एकाहं वा त्र्यहं वापि पञ्चाहं चेप्यते परम् ।

तर्पणे तृप्तिलिङ्गानि नेत्रस्येष्टानि भावयेत् ४९

सुखस्वभावबोधं च वैशद्यं वर्णपाटवम् ।

निवृत्तिर्व्याधिशान्तिश्च क्रियालाघवमेव च ५०

अथ साश्वतं गुरु स्निग्धं नेत्रं स्यादतितर्पितम् ।

रूक्षमस्त्राविलं रुग्णं नेत्रं स्याद्धीनतर्पणम् ॥

रूक्षस्निग्धोपचाराभ्यामेतयोः स्यात्प्रतिक्रिया ।

पुटपाकः ।

अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि पुटपाकस्य साधनम् ५२

द्वौ विल्वमात्रौ मांसस्य पिण्डौ स्निग्धौ सुपेषितौ

द्रव्याणां विल्वमात्रं तु द्रवाणां कुडबो मतः ॥

तदेकस्थं समांलोढ्य पत्रैः सुपरिवेष्टितम् ।

पुटपाकेन तत्पक्त्वा शृङ्गीयात्तद्रसं बुधः ॥५४॥

उत्तरखण्डे त्रयोदशोऽध्यायः । ३४१

तर्पणोक्तविधानेन यथावदुपचारयेत् ।

दृष्टिपथ्ये निषेच्यः स्यान्नित्यमुत्तानशायिनः ॥

स्नेहनो लेखनश्चैव रोपणश्चेति स त्रिधा ।

हितः स्निग्धोऽतिरूक्षस्य स्निग्धस्यापि हि ले-

खनः ॥ ५६ ॥

दृष्टेर्वलार्थमितरः पिच्छाद्यग्रणवातनुत् ।

सर्पिर्मांसवसामज्जापेदः स्वाद्वौषधैः कृतः ५७

स्नेहनः पुटपाकश्च धार्यो द्वे वाक्यशते दृशोः ।

जाङ्गलानां यकृन्मांसैर्लेखनद्रव्यसंयुतैः ॥ ५८ ॥

कुण्डलोद्हरनस्ताम्रशङ्खविद्रुमसिन्धुजैः ।

समुद्रफेनकासीसस्रोतो जदधिमस्तुभिः ॥ ५९ ॥

लेखनो वाक्यशतं धार्यस्तस्यैतावद्विधारणम् ।

स्वन्यजाङ्गलमध्वाज्यतिक्तकद्रव्यपाचितः ६०

लेखनास्त्रिगुणो धार्यः पुटपाकस्तु रोपणः ।

वितरेत्तर्पणोपतां तु क्रियां व्यापत्तिदर्शने ६१

अञ्जनम् ।

अथ संपक्वदोषस्य प्राप्तमञ्जनमाचरेत् ।

हेमन्ते शिशिरे चैव मध्याह्नेऽञ्जनमिष्यते ६२

पूर्वाह्णे चापराह्णे च ग्रीष्मे शसदि चेप्यते ।

वर्षासु नाश्वरे नात्युष्णे वसन्ते च सदैव हि ६३

लेखनं रोपणं चैव तथा स्यात्स्नेहनाञ्जनम् ।

लेखनं क्षारतीक्ष्णाम्लरसैरञ्जनमिष्यते ॥६४॥

कपायतिक्तरसयुक्तस्नेहं रोपणं मतम् ।

मधुरं स्नेहसंपन्नमञ्जनं तु प्रसादनम् ॥ ६५ ॥

गुटिकारसचूर्णानि त्रिविधान्यञ्जनानि च ।

कुर्याच्छलाक्याऽङ्गुल्या हीनानि च यथोत्तरम्

श्रान्ते प्ररुदिते भीते पीतमध्ये नवज्वरे ।

अजीर्णे वेगघाते च नाञ्जनं संप्रशस्यते ॥६७॥

हरेणुमात्रां कुर्वीत वर्ति तीक्ष्णाञ्जने भिषक् ।

प्रमाणं मध्यमेऽध्यर्थं द्विगुणं तु मृदौ भवेत् ६८

• उत्तरखण्डे त्रयोदशोऽध्यायः । ३४३

रसक्रिया तूत्तमा स्यात्त्रिविडङ्गमिता हिता ।
मध्यमा द्विविडङ्गा स्याद्दीना त्वेकविडङ्गिका॥
वैरेचनिकचूर्णं तु द्विशलाकं विधीयते ।
मृदौ तु त्रिशलाकं स्याच्चतस्रः स्नेहिकेऽञ्जने७०
मुखयोः कुण्ठिता श्लक्ष्णा शलाकाष्टाङ्गुलो-
न्मिता ।

अश्मजा धातुजा वा स्यात्कलायपरिमण्डला॥
तान्नलोहाश्मसंजाता शलाका लेखने मता ।
सुवर्णरजतोद्भूता शलाका स्नेहने मता ॥७२॥
अङ्गुलीव मृदुत्वेन कथिता रोपणे दुर्धराः ।
सार्यं प्रातर्वाञ्जनं स्यात्तत्सदा नैव कारयेत्७३
नातिशीतोष्णवाताभ्रवेलायां संप्रशस्यते ।
कृष्णभागादधः कुर्यादपाङ्गं यावदञ्जनम् ७४

वर्तिः ।

शङ्खनाभिर्विभीतस्य मज्जा पथ्या मनःशिला ।

पिप्पली मरिचं कुष्ठं वचां चेति समांशकम् ७५
 छागीक्षीरेण संपिप्य वर्ति कृत्वा यवोन्मिताम्
 हरेणुमात्रां संघृप्य जलैः कुर्यादथाञ्जनम् ७६
 तिमिरं मांसवृद्धिं च काचं पटलमर्बुदम् ।
 रात्र्यान्ध्यं वार्षिकं पुष्पं वर्तिश्चन्द्रोदया जयेत्
 पलाशपुष्पस्वरसैर्वहुशः परिभाविता ।
 करञ्जबीजवर्तिस्तु दृष्टेः पुष्पं विनाशयेत् ७८
 समुद्रफेनसिन्धूत्थशङ्खदक्षाण्डवल्कलैः ।
 शिशुबीजपुतैर्वर्तिः शुक्रादींश्छस्त्रवल्लिखेत् ७९
 दन्तैर्दन्तिवराहोष्ट्रगोहयाऽजसुरोद्भवैः ।
 शङ्खमुक्ताम्भोधिफेनपुतैः सर्वैर्विचूर्णितैः ८०
 दन्तवर्तिः कृता श्लक्ष्णाशुक्राणां नाशिनी परा
 नीलोत्पलं शिशुबीजं नागकेशरकं तथा ॥८१॥
 एतत्कल्कैः कृता वर्तिरेतिनिद्रां निवारयेत् ।

१ शुक्रादींश्छस्त्रवल्लिखेदिति वा पाठः । २ अतितन्द्रां
 विनाशयेदिति वा पाठः ।

उत्तरखण्डे त्रयोदशोऽध्यायः । ३४५

तिलपुष्पाण्यशीतिः स्युः षष्टिसंख्याः कणाक-
णाः ॥ ८२ ॥

जातीकुसुमपञ्चाशन्मरिचानि च षोडश ।
सूक्ष्मं पिष्ट्वा जले वर्तिः कृता कुसुमिकाऽभिधा ॥
तिमिरार्जुनशुक्राणां नाशनी मांसवृद्धिहृत् ।
एतस्याश्वाञ्जने मात्रा प्रोक्ता सार्धहरेणुका ८४
रसाञ्जनं हरिद्रे द्वे मालतीनिम्बपल्लवाः ।
गोशकृद्रससंयुक्ता वर्तिर्नक्तान्ध्यनाशनी ८५
धात्र्यक्षपथ्यावीजानि एकद्वित्रिगुणानि च ।
पिष्ट्वा वर्ति जलैः कुर्यादञ्जनं द्विहरेणुकम् ८६
नेत्रस्त्रावं हरत्याशु वातरक्तहृजं तथा ।

रसक्रिया ।

तुत्यमाक्षिकसिन्धूत्यं सिताशहमनःशिलाः ८७
गैरिकोदधिफेनं च मरिचं चेति चूर्णयेत् ।

संयोज्य मधुना कुर्यादञ्जनार्थं रसक्रियाम् ८८
 वर्त्मरोगार्मतिमिरकाचशुक्रहरां पराम् ।
 वटक्षीरेण संयुक्तो मुख्यकर्पूरजः कणः ॥ ८९ ॥
 क्षिममञ्जनतो हन्ति कुसुमं तु द्विमासिकम् ।
 क्षौद्राभलालासंघृष्टैर्मरिचैर्त्रैत्रमञ्जयेत् ॥ ९० ॥
 अतिनिद्रा शयं याति तमः स्त्रीयोदयादिव ।
 जातीपुष्पं प्रवालं च मरिचं कडुकी वचा ९१
 सैन्धवं वस्तमूत्रेण पिष्टं तन्द्राघ्नमञ्जनम् ।
 शिरीषबीजगोमूत्रकृष्णामरिचसैन्धवैः ॥ ९२ ॥
 अञ्जनं स्यात्प्रबोधाय सरसोनशिलावचैः ।
 दार्वी पटोलं मधुकं सनिम्बपद्मकोत्पलम् ॥ ९३ ॥
 प्रपौण्डरीकं चैतानि पचेत्तोये चतुर्गुणे ।
 विपाच्यं पादशेषं तु शृतं नीत्वा पुनः पचेत् ९४
 शीते तस्मिन्मधु सितां दद्यात्पादांशिकां नरः ।
 रसक्रियैषा दाहाश्वुरक्तरोगरुजो हरेत् ॥ ९५ ॥